

Шарофиддин ШАРИПОВ
Чори АВАЗ
Шухрат РИЗАЕВ
Абдулла АЪЗАМОВ

مؤثر ستار

СЎЗ
МУЛКИНИНГ
СУЛТОНИ

Шарофиддин ШАРИПОВ
Чори АВАЗ
Шухрат РИЗАЕВ
Абдулла АЪЗАМОВ

СЎЗ
МУЛКИНИНГ
СУЛТОНИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2001

Улуг аجدодларимизни авлодларимизга таништириш энг эзгу ишлардан биридир. Уларни феъл-атворлари қолдирган мерос ва унутилмас сиймолари ила кўз унгимизда гавдалантирсак нур устига аъло нур бўлажак. Шу боис Алишер Навоий ҳақидаги тўртта саҳна асарини ўқувчилар ҳукмига ҳавола қиляпмизки, бу Навоий ҳазратларининг муборак тўйларига муносиб тўёна бўлуси.

Тўпловчи ва муҳаррир: Баҳодир Муродалиев

ШАРОФИДДИН ШАРИПОВ

НАВОИЙ САМАРҚАНДДА

(Видеосценарий)

ҚАТНАШУВЧИЛАР

АЛИШЕР НАВОИЙ — 25—28 ёшларда

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД —

ШАЙХ АҲМАД СУҲАЙЛИЙ —

МИРЗОБЕК —

} Навоийнинг дўстлари

САИИД ҲАСАН АРДАШЕР —

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ АБУЛЛАЙСИЙ —

} Навоийнинг устодлари

АВУСЛИД МИРЗО — Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг олий ҳукмдори, 50—55 ёшларда.

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО — Унинг ўғли, Мовароуннаҳр ҳукмдори, 16—18 ёшларда.

АҲМАД ҲОЖИБЕК — Самарқанд ҳокими, 40—45 ёшларда

АМИР БАРЛОСИЙ — Чигатой амирларидан, 50 ёшларда

ДИЛШОДБЕК —

КОМРОНБЕК —

ҚИЗ —

} Амир Барлосий фарзандлари

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ — Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасининг талабаси, 22—28 ёшларда

РИЗИЙ

МИР ҚАРШИЙ —

ҲАКИМИЙ —

ГАНҲАРИЙ —

} самарқандлик шоирлар

ЖАВҲАРИЙ —

ҲУМОРИЙ —

ВИДОҒИЙ —

} ҳиротлик шоирлар

ЮСУФ — Паҳлавон Муҳаммаднинг таниши, 40—45 ёшларда

ЖОСУСЛАР БОШЛИҒИ — 50 ёшларда

ЖОСУС — 24—25 ёшларда

ПАРВОНАЧИ — 40 ёшларда

Оммавий саҳналарда вазирлар, амирлар, сарбозлар, мулозимлар, вики, деҳқонлар, чол ва кампирлар, гадолар, савдогарлар, хонандалар, соҳаидалар ва бошқалар иштирок этишади.

БИРИНЧИ ПАРДА

СУРГУН

1-КЎРИНИШ

КИМГА ТЎЙ, КИМГА АЗА

Ҳирот. Боғи Сафид манзаралари. АЛИШЕР НАВОИЙ ўз дўсти ПАҲЛАВОН МУҲАММАД билан Хуросону Мовароуннаҳрнинг олий ҳукмдори Султон АБУСАИД МИРЗО неварасининг хатна тўйига боришмоқда. Уларнинг орқасидан бир жосус қадам-бақадам келмоқда.

ПАҲЛАВОН. Шаҳаншоҳи замон Султон Абусаид Мирзо кўз кўруб, қулоқ эшутмағон тўй бермоқда эркан. Бугун бошланмушдур. Ҳазрати улуғ ҳоқон Шохруҳ Мирзо ҳам қилмағон бемисл дабдаба, зеб-зийнат ва шоҳона зиёфатнинг шоҳиди бўлурсиз. Баковулларнинг айтишинча, Мирзо бир ҳафта эртадин оқшомгача, шомдин тонггача тўй бермоқчи эрмиш. Ҳар куни 500 тадин қўй, 100 тадин той сўймоқни буюрган эрмиш. Мармар ҳовузларда лиммо-лим қилинган шиннилару суту қаймоқларни айтмайсизми. Аммо мусаллас ичмоқни маън қилмушдур. Жамшиду Доролар ҳам бунчалик базм қилмағон эркан.

НАВОИЙ. Ҳар куни 500 тадин қўй, 100 тадин той? Бунчалик зиёфат кимга керак? Аларни ким тановул қиладур?

ПАҲЛАВОН. Мовароуннаҳру Хуросон музофотлариндаги казо-казолар таклиф қилинмушдур. Юздин ортиқ жарчилар ҳар куни Ҳирот аҳолисини тўйга чорларлар. Хонандалар, созандалар, шоирлар, закий аскиябозлар, қўйингки, жаъми зурафо аҳли ўз санъатларин намойиш қилғайлар. Ҳар кун пешинда беш даврада кураш ҳам бўлғай. Елкаси ер кўрмаган паҳлавонлар пойгага кирмоқчи арғумоқлардек ўзларин совутиб, навбат кутмоқдалар.

НАВОИЙ. Сиз ҳам кураш тушасизми, Паҳлавон?

ПАҲЛАВОН. Иншооллоҳ, тўйнинг сўнгги кунларинда тушгаймиз. Мовароуннаҳрнинг Бойсун ва Хузор вилоятлариндин курашнинг етмиш икки ҳадисин ўзлаштирган полвонлар келган эрмиш. Аларни енгмоқ осон эрмасга ўхшайдур.

НАВОИЙ. Сиз нафақат Ҳиротнинг, балким шул вақт-

гача Хуросону форс ўлкаларининг кураги ерга тегмаган машхур Паҳлавонисиз. Оллоҳ бу гал ҳам омадингизни бергай.

ПАҲЛАВОН. Сиздек қадрдон дўстлар омад тилар экан, илоҳо айтганингиз келиб, ишончингиз юзин ерга қаратмасликка саъй қилурмен... (Шу пайт уларнинг рўпасидан Паҳлавон Муҳаммаднинг таниши Юсуф ака чиқиб келади. У жулдур кийимлар кийган, жуда хафана аянчли бир аҳволда. Паҳлавон Муҳаммад ва Навоий Юсуфга салом берадилар).

— Ҳа, Юсуф ака, Сизга не бўлди, нечук бу қадар тунд ва ғариб кўринурсиз?

ЮСУФ. Фақир бозор-ўчарда мешкоблик қилиб кун кўришидин воқифдурсиз. Бола-чақаларим рўзғори неча йиллардан буён шул ҳалол меҳнат орқасинда бир навъ ўтуб туруб эрди. Шўримизга шўрва тўкулуб, оғир мусибат ичра қолдик.

ПАҲЛАВОН. Не ҳол юз берди?

ЮСУФ. Ўтган ҳафта бозорда аҳли тижоратга сув улашиб юруб эрдим. Мирзо амирлариндин бири, афтидан самарқандлиг Чигатой беклариндин кўринадур, тўйга келган бўлса керак, ўз ёнига чорлади. «Лаббай, бек» деб, сув узатган эрдим, қамчиси ила уруб юбориб, «Мешини бу ёққа чўз» деди. Мен, шул биргина мешимдин бўлак дастмойам йўқдур, ўн тўртта боламга раҳмингиз келсин, жўжабирдай жонман деб ёлвордим, тангри таоло номини ўртага қўйуб худонинг зорини қилдим, тошметиндек кўнглига зарра ҳам кор қилмади. Навкарларига буюриб, мешимни зўрлик билан тортиб олди. Бозор ҳокимига арз қилиб эрдим, бу бек билан ҳазиллашиб бўлмайдур, орага кирсак касрингга қолурмиз, деб қўрқди.

ПАҲЛАВОН. Мешингиз не учун керак бўлибдур ул ноинсоф бекка?

ЮСУФ. Йўлда навкарлариндин бирининг отига ем соладурғон тўрваси йўқолиб қолибдур. Шул сабаб мешимни тўрва ўрнида ишлатмоққа тортиб олдилар.

НАВОИЙ. Амиру ҳоким, доруғаю навкарларда инсофу адолат қолмамиш. Диёнатдин юз ўгуриб, разолат йўлига кирмишлар. Билъакс бир аёлманд фақирга ҳам шунчалик зулм қилурларму?!

ЮСУФ. Ҳозирда аҳволим шул даражага етибдурки, оч-яланғоч қолғон болаларни боқмоққа кўча-кўйларда тиланчилик қилмоқдин ўзга иложим йўқдур. Баъзи кунлар бир бурда қоқ нонга ҳам зор қолурмиз. Охир

бул кўргуликка чидай олмай, саховат ила ёрдам кўрсатар, деган умидда Абусайд Мирзо ҳузурига арз қилмоққа аҳд этдим. Болаларим бошин силаб, гадолиғдин халос қилар деб, ўйлағондим. Мирзо ясовуллари «Эй гадо, султон тўй билан бандлар, хира пашшадек кўп ўралашма, бўлмаса зиндонга солурмиз» деб қўтир итдек қувиб ҳайдашди. Энди не қилурмен? Дод, золимларнинг дастидин, деб кимга айтурмен?! Болаларим очлиқдин шишиб ўлгайлар...

НАВОИЙ (*Бу сўзлардан таъсирланиб, бадиха тарзда қуйидаги байтни айтади*) — Гадоеки, нон аз дари шоҳ жуст, Бибояд зи-оби худаш даст шуст. Шоҳ эшигинин нон излаган гадо ўз суви билан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоғи даркор.

Дарахтлар панасида турган жосус қоғозга нималардир ёза бошлайди.

Ясовуллар Сизни шоҳ даргоҳига қўймаган эканлар, буни подшоҳнинг ўзи буюргондур. Шариат ва дин таянчи, улус ва юрт ҳомийси бўлмиш шоҳ адолат кўрсатиб, Юсуф акадек фуқароларнинг ҳолидин хабар олиш ўрнига, қирқ қулоқли дошқозонларда ош дамлатиб, ҳашаматли тўйлар қилодур. Бул ёқда бул кишидек хўрланганлар эса бола-чақаси бирла очдин ўламан дейди. Кимга тўй, кимга аза!...

ПАҲЛАВОН. Осмон йироқ, ер қаттиқ, давлату амал, тожу тахт шул золимлар илкиндадур. Аларнинг қутурғон беклари оддий фуқаронинг сўнгги бурда нонигача тортиб олмоқдин тап тортмайдур... Юсуф ака, Сиз хафа бўлмангу ва билъакс золимларга ялинмангиз (*пул узатиб*), ана буни олинг ва янги меш тиктиринг. Шояд рўзгорингиз ўнгариб кетса...

НАВОИЙ. Мана бу тангаларни ҳам олинг (*бор пулининг ҳаммасини узатади*). Болаларга чоштвоҳлик ва шом учун бозор қилиб борурсиз. Аларга усти бош ҳам олинг. (*Юсуф уларга қуллуқ қилиб, пулни олиб кетади.*)

ПАҲЛАВОН. Алишер, нечук охирги тангангизга қадар бериб юбордингиз? Ўзингиз не қилурсиз?

НАВОИЙ. 14 жон очлиқдан чирқиллагандин, бир киши тангрига қаноат қилгани маъқул эмасму, Паҳлавон?

ПАҲЛАВОН. Маъқулликка маъқулку-я, ўзингиз бирон хизматда ишламайсиз, мадраса вақфларининг келган арзимас пулга тирикчилик қилурсиз. Ҳа, майли,

тўйга борайлик, бугун курашга тушуб, оладурғон зотларни ўртада баҳам кўруرمىз.

НАВОИЙ. ...Тўй ҳам тўйдек бўлди, эрталабдан оёгим тортмай турғон эрди, сиз хафа бўлмангу, Паҳлавон, Юсуф ака воқеасидин сўнг тўйга бориш аҳдимдин воз кечдим. Сиз эса борингиз, зеро саройда мулозимлик вазифангиз ҳам шуни тақозо қиладур.

ПАХЛАВОН. Сиз бормасангиз, мен ҳам бормасмен, Алишер. (*Улар орқага қайтадилар.*)

2-КЎРИНИШ

ШОҲО, ЭЛ ЖАВҲАРИ ЖОНИН ЧИҚАРДИНГ

Алишер Навоийнинг устози Саид Ҳасан Ардашернинг меҳмонхонаси, шоирлар, созандалар, хонандалар, толибул илмлар базм қилиб ўтиришибди. Соқийлар май узатмоқда.

САИД ҲАСАН. (*тавозе билан*) Муҳтарам меҳмонлар, уй сизингдур, ҳар қачон илтифот қилсангиз, хизматингизга ҳозирмиз.

ХУМОРИЙ. Устоз, бул риндваш жамоанинг тилаги не эканин яхши билурсиз. Шароб солингон хумларнинг кўп йил тургонидин олиб келингиз. Бул кун хумлардаги чоғирнинг кайфи нечундур сезилмайдур.

САИД ҲАСАН. Бош устига. Аммо бизнинг муддаомиз меҳмонларни шароб ила маст қилмоқлик эмас, балки шаробхўрлик баҳона суҳбатларин эшитмак ва дийдорларига тўймоқдур.

НАВОИЙ. Рост айтурсиз, устоз. Сизнинг муборак уйингизда азиз меҳмонлар қатори фақир ҳам яхши суҳбатларни эшитмакка кўп марта муяссар бўлмишмен.

САИД ҲАСАН. Бизнинг кулбаи вайронамиз сиздек, Паҳлавон Муҳаммаддек, Шайх Аҳмад Суҳайлийдек шеър уилм аҳллари учун доимо очикдур. Аммо минбаъд шаробни ҳаддин ортиқ ичиб, масту аласт кайфу сафо қилмоқ, беҳуда алжирамоқларни таъбимиз ёқтурмагай.

ХУМОРИЙ. Хожа Ҳофиз айтганларидек, шаробнинг ҳам яхши томонлари йўқ эмасдур. Ўзи зоҳиран сувга ўхшаса-да, танга қувват, дилга сурур етказур. Аммо сувда бу сифатлар зоҳир эмасдур.

ВИДОИЙ. Рост айтурсиз, нарсалар зоҳиран бир-бирларинга ўхшаб кетсалар-да, ўзга-ўзга хосиятга эгалар.

НАВОИЙ. (қўлида оқ қанд ушлаб, тузга имо қилганча) Ушоқ қанд оқ тузга монанд эрур ва лекин бири туз, бири қанд эрур.

ХУМОРИЙ. Қойил, Алишер, таъбу салоҳиятингизга! Шул тузу қанд оралариндаги оддий бир нисбатдин чуқур ҳикматга молик гап айтдингиз!

НАВОИЙ. Йўғ-е, Мавлоно, бор нарсани шеърга солдим, холос.

ЖАВҲАРИЙ. Филҳақиқат, бу нисбат тошлар орасинда ҳам кўринур. Бул ҳақда бир шоирнинг ушбу байти машҳурдур:

Лаъл санг асту деги сангин санг,
Лек андар миён тафовут ҳаст.

Яъни, чўғдек порловчи лаъл ҳам тошдур. Тошқозон ҳам тош, аммо ораларинда катта тафовут бор.

САИД ҲАСАН. Балли, Мавлоно Жавҳарий, бир шоҳ айтибдурки, тошқозону лаъл иккаласи ҳам тошдур. Аммо ораларинда фоҳиш-фоҳиш тафовут зоҳирдур, тошқозонда лазиз ва анвойиъ таомлар пишарким, хосум, барча эл андин манфаатдор бўладур, лаълдин халойиққа анвойиҳ зарарлар етадур.

ЖАВҲАРИЙ. Сиз нега шама қилурсиз, устод?

ПАҲЛАВОН. Устод тунов кун Абусаид Мирзо чиқаргон фармонни кўзда тутиб гапирмоқдалар, шекилли?

САИД ҲАСАН. Дарвоқе, мусоҳиблардин бири айтдики, Султон Абусаид Мирзо элга яна бир зулм қилиб, ҳар кишида жавоҳир, лаъл, зумрад, олтун, кумуш — жаъмики қимматбаҳо тошлар бўлса, хазинага топширсин, топширмаса, қидириб топамен, унда жонига омонлик бермасмен, деб дўқ-пўписа ила фармон чиқармушдир. Анинг беклари юртга яъжуж-маъжўждек доришиб, уйларни тинтув қилмоқдалар. Халқ жон ҳовучлаб қолди. Хотунларнинг ёқут қадалгон зебигардонларигача тортиб олмоқдалар.

ПАҲЛАВОН. Бу ҳам ҳали ҳолва, устод! Мисгарон маҳалласиндин бир дегрезни ақиқ кўзлу сиргани яширгони учун танбеҳ бўлсун деб, қатл қилмишлар. Яна неча кишининг боши кесилур, ёлғуз тангри таоло билур. Тоғжирлар, саррофлар, атторлар, бало-қазодин қочгондек махфий равишда ўзга юртларга бош олиб кетмоқдалар. Аммо Мирзо тулкилик қилиб, кентлар ва карвонсаройларда тафтиш ўтказмоқни ҳам буюрмушдир. Жосуслар эса лўлининг тозисидек исковучлик қилиб, изғиб юришибди.

САИД ҲАСАН. Шукриллоҳким, лаълу жавоҳирга

эга эмасмиз. Бошимизга оғир тош бўлувчи бул балолардин фориғмиз.

НАВОИЙ. Балли, устод. Фақир ҳам бу ташвишдин ҳолидур. Абусаид Мирзо фақирнинг отасиндин қолғон мол-мулк ва жавоҳирларни Ҳирини олғон йилида мусодара қилғондин икки қўли қуп-қуруқ эл қаторига ўтиб қолдим. Шул сабаб фақирдин оладурғон ҳеч вақо қолмайдур. Аммо, эшитишимча, бу малъун сарбозлар бебошлик ила борлариникини тортиб олишга қаноат қилмай, йўқлардин, яъни оддий фуқародин ҳам лаълу жаҳоҳир ёхуд пул топиб берурсен, деб низо қилаётғон эрмиш. Бу ҳолдин таъсирланиб, кеча хаёлимга бу қитъа келдиким:

Шаҳо, эл жавҳари жонин чиқардинг,
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош.
Чу улгунгдур, не осиг тўкмак они
Мозоринг узра андоқки ушоқ тош!

Даврада толибул-илм қиёфасида ўтирган жосус Навоий шеърини билинтирмай ёза бошлайди.

ПАҲЛАВОН. Алишер, дўстим, ғоят ғазабнок айтибсиз. Аммо минбаъд бу шеърни ва сиёсатқа қарши ёзилғон бошқа ашъорларингизни бегона давраларда ўқумангиз. Қиличдек сўзларингиз ўз бошингизга бало бўлмасун тагин. Мирзо жосуслариндин сақланмоқ керакдур.

НАВОИЙ. Ўйларменки, ичимизда сотқунлар ёхуд Абусаид хуфъялари бўлмаса керак. Ҳаммангиз фақирнинг қадрдон улфатларисиз ва бул ердаги жамоага ўзумга ишонғондек ишонурмен.

ЖАВҲАРИЙ. Бу ерга бир-бирларига синашта кишилар йиғилгандур. Аммо эҳтиёт ҳам шарт. Деворнинг ҳам қулоғи бор деб бежиз айтмаганлар.

ВИДОИЙ. Балли, тақсир, масалда айтурларким, девор ба муш дорад, муш ба гўш дорад, деб. Яъни девор ортинда сичқон, сичқоннинг эрса қулоғи бордур.

ХУМОРИЙ. Суҳбат мавзуин ирсолу масалга буриб юбордингиз, Мавлоно.

САИД ҲАСАН. Ирсолу масал санъатин кўп ва хўб ишлотқон шоирларни табаррук тутурмен. Алалхусус, турк ва форс шуароси орасинда Мавлоно Лутфийнинг бул санъат воситасинда битилғон дақиқ байтлари ғоят нозик ноқеъ бўлибдур.

НАВОИЙ. Устод Лутфий хўб нозуктабъ ва лутф қилурда замон шоирлари орасинда ягона эрдилар. Ило-

хо қабрлари нурға тўлғай. Айниқса, ул покиза зотнинг бул байтлариндаги гавҳардек порлоқ лутф ўзга шоирлар девонида кўринмайдур.

Нозиклик ичра белича йўқ тори гисуйи,
Ўз ҳаддин билиб, белидин ўлтирур қуйи.

САИД ҲАСАН. Ҳа, Мавлоно Лутфий сўз мулкининг маликул каломлариндин бири эрди... Ие, Паҳлавон, ёнингиздаги мусофир йигит уйқуга кетубдурми?

ПАҲЛАВОН. Сиз ани бизга таништирмадингиз ҳам, қариндошларингиздин бўлса керак деб ўйладик.

САИД ҲАСАН. Қариндош эрмас. Машҳаддин келган бир мусофир толибул-илм эркан. Алишер ва Сиз келганингиздин сўнг фақир дарвозасин тақиллатиб, шаҳрингизга меҳмонмен, бир кеча хужрангизда тунамоққа ижозат берсангиз, деди. Машҳаддин келибдур. Фақир ҳам машҳадлиғ бўлғоним учун, юртдошим эркансиз, ўз уйингиздек бемалол кираверинг, деб даврага бошлаб кирдим. Бояқиш олис йўлдан келғони учун чарчабди, шекилли, уйқуга кетибдур.

ХУМОРИЙ. Меҳмон йигит чоғирни ҳам бисёр ичди. Балким, чоғир ҳам уни элитгандур?

ПАҲЛАВОН. Бул йигит шеърга ишқибоз кўринадур. Афтидин ўзи ҳам шеър айтса керак. Боя нималарнидир ёзди. Қани, кўрайликчи, таъби назмга мойил эрканму?

(Паҳлавон жосуснинг салласи қатидан қоғозни олиб, ичида ўқийди.)

Ўзиники эрмас эркандур, даврада ўқулғон шеърларни ёзиб олубдур. Хўш...

Бул йигитга бир ҳазил қилмоққа ижозат бергайсиз, азизлар. Ёзғон байтларин ўзга шеър ила алмаштириб қўяйлик. Тонгда ўқуб бир ҳайрон қолсун.

НАВОИЙ *(кулиб)*. Паҳлавон, Сиз доим ҳазил-мазахингизни йиғиштирмадингиз-йиғиштирмадингиз-да, эсингизда борми, Машҳадда бемор ётғонимда ўз шеъримни Саид Насимийники деб ишонтиргон эрдингиз. Шул қизиқчилигингиз ҳали ҳам қолмабдур.

САИД ҲАСАН. Қизиқчилик қилиш ҳам ҳар кишининг қўлидин келмас. Дўстингиз Паҳлавон Муҳаммад билмағон ҳунар йўқдур. Ошни мазалик пиширмоқда сарой ошпазлари ҳам бул кишининг сабоқ олғайлар. Полвонликда эрса, замонамизнинг Рустами достонидурлар. Шеър ҳам айтурлар, ёқимли мусиқалар ҳам ижод қилурлар. Яна бошқа турфа хислатлари ҳам борки, айтиб адо қилиб бўлмайдур. Тангрининг қудрати ила бир

инсон зотида бунчалик кўп ҳунарларнинг мужассам бўлғонига тахайюр қилур мен.

Бу орада Паҳлавон Муҳаммад бошқа бир қоғозга шеър ёзиб, жосуснинг салласи ичига секинлик билан жойлаштиради.

3-ҚУРИНИШ •

АБУСАИД МИРЗО ҲУЗУРИДА

Султон Абусаид Мирзо саройи. Вазирлар, амирлар, ясовуллар, навкарлар ва бошқалар.

АБУСАИД МИРЗО. (*Тахтидан туша туриб.*) Қани, вазири аъзам, айтинг-чи фармон қай тариқа адо этилмоқда?

ВАЗИРИ АЪЗАМ. Фармони ҳумоюн чиққандан сўнг мана бир ҳафта ўтибдур, натижа кутилгандин ҳам зиёддир. Ҳар куни хазинага юз минг туман баҳосинда дуру жавоҳирлар келиб қўшилмоқда.

АБУСАИД МИРЗО. Яхши, яхши... Мен буюк бобом Амир Темур Кўрагон илки била жаҳоннинг тўртдин уч қисмидин Самарқандга келтирилгон ва ул ҳоқон ҳазратларининг вафотлариндин сўнг номақбул шаҳзодалар томонидан елга совурилгон хазинани қайтатдин тўлдирмоқчимен.

БИР ВАЗИР. Савоб иш қилғайсиз, хон ҳазратлари.

АБУСАИД МИРЗО. Эссиз... бобомнинг хизматлари. Ул зоти олий Ироқу Шероз, Ҳиндистону Мовароуннаҳр, Дашту қипчоқу Хоразм, Олтин Ўрдаю Форс, Хуросону Озарбайжон ва бошқа ўлкаларни забт этиб, тангри мадади ва пирлар кўмаги бирла Самарқандни жаҳоннинг пойтахтига айлантирдилар. Бул шаҳарда ул киши томонидин тўпланган хазинадаги ёлғиз олтинларини ўзи ердин қуёшга қадар етгай эрди. Яна шунча дуругавҳарлар, лаълу забаржадлар, ақиқу марваридлар саноғига етиб бўлмайдур... Аммо бетавфиқ шаҳзодалар инчунун Халил Султон ани кайфу сафога совурди. Бедин Улуғбек Тарағай эрса қолгон хазинани ҳеч кимга керак эрмас илму фан, мадрасаю расадхоналар қурмоқ йўлинда харжлаб адо қилди. Қолгон-қутгонларни яна бошқалар бошйга етди. Мен Самарқанд тахтин олғонимда хазина қуп-қуруқ эрди.

ВАЗИРИ АЪЗАМ. Аммо, тез кунда хазинани тўлдурмоқ тадорукин кўрдингиз, соҳибқирон.

АБУСАИД. Хазинасиз давлат — давлатми? Олтунсиз бир нш қилиб бўладиму? Мен ғолиб қиличим кучи бирла ул бадбахт шаҳзодалар ношаръий хомталаш қилгон улуғ бобом ҳокимиятин ўз қўлимда тикладим. Хазинани тўлдирай, сўнгра тангри мадади бирла, иншооллоҳ бобом йўлидин бориб, барча рубъи маскунни забт этурмен.

БИР ВАЗИР. Бул қутлуғ ишда соҳибқирон бобонгиз Амир Темурнинг руҳи мададкор бўлсун.

АБУСАИД (*ёнидаги қиличин суғуриб*). — Бул қилич бобомдин менга меросдур. Унда ул зотнинг «Жаҳон икки подшоҳга торлиқ қиладур» деган табаррук сўзлари битилган. (*Қилични ўпиб қинга солади.*) Томиримда бобом қони кўпирадур ва тинчлик бермайдур. Ул зотга муносиб ўғлон бўлмоқ шул вақтга қадар ҳеч бир шаҳзода илкидин келмайдур.

БИР ВАЗИР (*таъзим билан*). — Сиздин бўлак ҳеч бир шаҳзода Кўрагон тахтига лойиқ эмасдур, улуғ ҳоконим!

АБУСАИД. Дарвоқеъ, ул баттол Ҳусайн Бойқаронини қўлга туширдингизми, вазир?

ВАЗИР. Ул сиртлондек чаққон эркандур, хон ҳазратлари, даст бермайдур.

2-ВАЗИР. Тулкидек айёр эркандур, думини тутқазмайдур, шохим...

3-ВАЗИР. Қашқирдек саёқ эркандур, гоҳ Хуросон, гоҳ Хоразм, гоҳ Адоқ, гоҳ Балх сарҳадларида санқиб юрадур, хон ҳазратлари! Яшиндек ялт этиб пайдо бўлади-ю...

АБУСАИД. Қуёндек қўрқоқлик қилиб қочиб қоладур, денг.

ВАЗИРИ АЪЗАМ. Топдингиз, аъло ҳазрат. Учта тадбиркор амиримиз лак-лак лашкар бирла анинг ортиндин тушган, аммо юзма-юз чиқишдин қўрқиб, қуён бўлмоқда.

ЖОСУСЛАР БОШЛИҒИ. Шохим жосусларимиз Ҳусайн Бойқаронинг шўл кунларда Астробод шаҳрини шўғол қилганлиги ҳақинда хабар келтирмишлар.

АБУСАИД. Э, бул шаҳзода дард устига чиққан чипқон бўлди. Ани ҳам Самарқандда ҳибсга олдурган пайтимда Улуғбек Мирзо неваралари ва бошқа бўйсунмас шаҳзодалар каби сўйчурсам бўлур эркан. Онаси Феруза бегимнинг илтимоси бирла ҳибсдин озод қилиб

эрдим. Адашибмен. Бошга битгон бало бўлди. Яхшилик-ка ёмонлик деганлари шу-да.

ВАЗИРИ АЪЗАМ. Куюнманг, зоти олийлари. Оллох таоло мадади ила тез кунлар ичинда анинг манфур бошин муборак оёғингиз тагига келтириб ташларбиз. Аммо Сизни суюнтурғудек бир хушхабар бор.

АБУСАИД. Не хабар?

ВАЗИРИ АЪЗАМ. — Ҳусайн Бойқаронинг мактабдош дўсти, Ғиёсиддин кичкина ўғли Алишер Сиздек хон ҳазратлари ҳақида бўлмағур шеърлар ёзиб, халқ орасинда ёйиб юрган эрмиш.

Жосуслар бошлиғига имо қилади.

ЖОСУСЛАР БОШЛИҒИ. Хуфияларимдан бирининг эрта тонгда берган ахборотига кўра, Алишер боғи сафидда, шоҳ эшигинин нон сўраган гадо итдек қувилади. қабилида шеър айтибдур. Узоқ бўлғони учун аниқ ёзиб ололмабди. Бу беадаб сўзлар ила Алишер муборак даргоҳингизни ҳақорат қилмишдур. Яна доғи ул сизнинг элдин жавоҳир йиғмоққа оид чиқарган Ҳумоюн фармонингизга ҳам қарши чиқибдур ва бул ҳақда бир акс шеър ёзибдурким, мана бу қулингиз (*жосусга ишора қилади, жосус шоҳга таъзим бажо келтиради*) ани ёзиб олиб, зудлик ила ҳузурингизга келтирмушлар. Бу воқеа кеча содир бўлибдур.

АБУСАИД МИРЗО. Алишер Ғиёсиддин кичкина ўғли. Тўғри қилгон эканман ортидан жосус қўйинглар деб. Анинг Ҳусайн Бойқаро дўсти эканлигинин воқиф қилгон эрдингиз. Ул балки Ҳусайн Бойқаро жосусидир? Нечук уни ҳибс этмайсиз, вазир?

ВАЗИР — Қўлимизда аниқ далил йўқ эрди. Шариат ва адолатга хилоф бўлмасун деб ўз эркига қўйиб эрдик. Мана, энди бир эмас, икки далилимиз бордур. Мен ясопулларга буюрдим, анинг гуноҳин бўйнига қўймоқ учун олий даргоҳингизга олиб келмишлар. Ташқарида одил жазойингизни кутиб турибдур.

АБУСАИД МИРЗО. Ясовул, олиб кир!

Ясовул Алишер Навоийни бошлаб киради.

НАВОИЙ (*ҳадиксираш аралаш таъзим билан*) — Ассалому алайкум, султони замон.

АБУСАИД. Ғиёсиддин ўғли Алишер сенмусен?

НАВОИЙ. Худди шундай, давлатпаноҳ.

АБУСАИД МИРЗО. Отангнинг гуноҳи не, билур-мисен?

НАВОИЙ. Билмасмен, хон ҳазратлари.

АБУСАИД МИРЗО. Билмасанг, билғил: Ул бизнинг ашаддий душманимиз Абулқосим Бобурнинг хос мулозимларидин бири эрди ва салтанатимизга қарши иш юритишда анга ёрдам берди. Шул сабаб ондин қолғон барча мол-мулкни давлат ихтиёрига ўтказдик. Сенга эса, ёшсан, мадрасаларда таҳсил олиб, келажакда давлатимиз шон-шухрати йўлинда астойдил хизмат қилурсен ва отангнинг гуноҳин қуллик ила юурсен деб раҳм қилғон эрдик. Худога шукр қилиш ўрнига исёнкор Ҳусайн Бойқарога жосуслик қилурмишсен? Ҳирот тахтин анга олиб бермоқчи эрмишсен?!

НАВОИЙ. Ё раббий, давлатпаноҳ! Улумдин хабарим бор, аммо Ҳусайн Мирзонинг қайда эрканин билмасмен. Шоҳ Абулқосим Бобур Машҳадда, бандалик бажо келтургандин сўнг, мана ўн йилга ёвуқким, кўрган им йўқ. Не ердалиғи тушумга ҳам кирмайдур.

АБУСАИД. Ёлғонни чиндек гапирмоқдасен, шоир, ҳўп бу сўзларингга ишондик ҳам дейлик, анда нечун бизнинг олиб борғон сиёсатимизга қарши шеърлар битурсен? Нечун? Жонингдан тўйдунгму? Бошинг елкангга оғирлик қилаётирму? Хўш, нечун жимсен?

НАВОИЙ (*қўрқувдан ранги оқариб*). — Қачон шеър битибмен?

АБУСАИД МИРЗО. (*жосуслар бошлиғига.*) Гапир, далилларни ўзига кўрсат. Мункир келмасун!

Жосуслар бошлиғи жосусга ишора қилади.

ЖОСУС (*таъзим билан жилмайиб*). — Ҳазрати султони соҳибқирон, ушбу қулингиз топшириққа биноан кеча алар суҳбатига киришга мушарраф бўлуб, аларнинг олий шаънингизга номатлуб, ғийбат гапларини, алалҳусус (*Навоийни кўрсатиб*) мана бул йигитнинг шеърларини ёзуб олдум. Бу суҳбатдан мулозимларингиздин Паҳлавон Муҳаммад ҳам гувоҳдур (*унга имлайди*).

Навоий ҳаяжонда. Паҳлавон Муҳаммад вазминлик билан.

ПАҲЛАВОН. Тўғри, давлатпаноҳ, кеча бир гуруҳ шеърят мухлислари билан кулбайи вайронада йигилиб, базм қилдик. Аммо бу анжуманда сиз ҳақингизда ножўя сўз бўлмади. Агар бўлғонда бунини Сиз ҳазрати олийларига ўзум етказган бўлур эдим (*таъзим қилади*).

ЖОСУС. Ёлғон гапираетир, Паҳлавон. Мана бу акс шеърни Алишер айтди, мен ўз қўлим ила ёзиб олдим (*салласидан қоғозни олиб, Абусаид Мирзога узатади*).

АБУСАИД МИРЗО. (*Қоғоздаги шеърни ўқийди.*)

Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабдурур,
Ё магар шаҳду шакар ё лабдурур.
Жонима пайваста новак отқали
Ғамзи ўқин қошиға ё лабдурур?

(Ғазабланиб жосусга)

Бу нимаси? Ишқ изҳор қилурмисен менга, ит ўғли?
ШАҲЛАВОН. Бу кечаги Алишер ўқиғон шеърдур,
шаҳаншоҳ.

Навонинг ингил тортади. Вазирлар ҳайрон, жосуслар бошлиғи
ўнғайсизланади.

АВУСАИД МИРЗО. Бир ўлумдин қолдинг. Ғиёсид-
дин ўғли! Аммо чин далил ила қўлумга тушсанг, аямас-
мен! Вақтинг бор экан, кет, сенга рухсат!

(*Жосус на аъёнларга*). Бу не майнавозчилик?! Топ-
ғон хундабирингиз шулми?!

ЖОСУСЛАР БОШЛИҒИ. Ғафлатда қолмишмен,
ини кўрган тadbиркор (*жосусни кўрсатиб*) жосуслардин
бўлгондин сўзлариға ишонган эрдим. Вақт зиқлигиндин
тафтини қилишга фурсат бўлмади.

ЖОСУС (*салласини кўрсатиб*). Кеча ўз қўлим ила
Ғиёб, мана бул ерга қўйғон эрдим, кимдир алмаштириб-
дур. Текшириб кўриш хотирамга келмабдур, гуноҳкор-
мен. Бир қошиқ қонимдин ўтинг, шоҳим (*у чўккалаб*
пошонини қўли эгади).

АВУСАИД МИРЗО. Ёдлаб олмадингми, галварс?

ЖОСУС. Чоғир ичгандин, хотирамда қолмағай деб
ўйлаб, ёзиб олғон эрдим, давлатпаноҳ.

АВУСАИД МИРЗО. Ҳали чоғир ҳам ичдингми?!
Чоғир, шароб киби ҳаром ичкуликларни фуқарога ис-
токмол қилишнинг манъ этадурғон фармонимдин беҳа-
вармусен?

ЖОСУС. Алар ичишгонда, мен ичмасам, бўлмас
экан.

АВУСАИД МИРЗО. (*Мирғазабга*). Толшириқни
ўзлаб олмагони учун 20 дарра, чоғир ичиб гуноҳга
бўлгонини учун тагин 20 дарра, жаъми 40 дарра урулсин.
Агар тирик қолса, кўзи пишади ва ишини билиб бажар-
адурғон бўлади! Барчангизга рухсат. Вазири аъзам
на парроначи, сиз қолингиз.

Назарлар жосуснинг қўлтиғидан ушлаб олиб кетишади. Нариги
кўнадан дарри на вой-дод товушлари эшитилади. Мулозимлар,
амирлар саройдан чиқиб кетишади.

ВАЗИРИ АЪЗАМ. Одил жазога тақдим қилдингиз, шаҳаншоҳ, фикримча, Алишер орқасиндин пихини ёрган жосусларимиздин қўймоқ керакдур. Чунки, бул шонр йигитнинг дорус-салтанатда бўлмоғи хавфли кўринадур!.. Ўз акс ишлари ила халқни бизга қарши қилиб қўйиши мумкин.

АБУСАИД МИРЗО. Мен ҳам шул фикрдамен, бунинг устига у давлатимизнинг яширин сирларин пойтахтдин туриб Ҳусайн Бойқарога етказиши ҳам мумкин. Инчунун, тағойлари Ҳусайн Бойқаро кўшинида хизмат қилурлар. Авлод-аждоди, қариндош-уруғлари ила давлатимизга қарши бўлгон бул йигитни зудлик ила дорус-салтанатдин узоқлаштургон маъқул... Парвоначи!

ПАРВОНАЧИ. Қулоғим сизда, шоҳим!

АБУСАИД МИРЗО. Алишерни Ҳиротдин Самарқандга ихрож этмак учун фармони олий ҳозирлагил! Эртага имзо чекурмен. (*Вазирга*) — Сиз эрса, вазир аъзам, Мовароуннаҳр ҳукмдори ўғлим Султон Аҳмад Мирзога ва Самарқанд валийси Амир Аҳмад Ҳожибек номларига менинг номимдан бир мактуб ёзинг. Улар бул йигитдин кўз-қулоқ бўлиб, босгон қадамин текшириб юрмоқ учун тадбиркор жосуслардин қўйсунлар. Агар салтанатимизга қарши жинойт ила қўлга тушғудек бўлса, ҳибс этинг, менинг ҳузуримга юборсинлар. Унда мен адолат омбури бирла акс сўзлар айтувчи бурротилларин узуб олурмен. Онадин туғулганига пушаймонлар бўлур!

4-ҚҶРИНИШ

ФАРМОНИ ҲУМОЮН

Навоийнинг мадрасадаги ҳужраси. У китоб мутолаа қилиб ўтирибди. Ҳужра эшиги очилиб, Паҳлавон Муҳаммад кириб келади.

НАВОИЙ. Келинг, Паҳлавон, келинг, қани тўрғи чиқингиз.

ПАҲЛАВОН. Ҳолингиздан хабар олай деб йўл йўлакай бир кирувдим.

НАВОИЙ. Сиздек ажойиб бир дўстим бор эканиндин толеъимдин миннатдормен. Кеча бир балойи қазодан сақлаб қолдингиз. Агар сиз бўлмаганингизда, Султон Абусаид Мирзо устод Саид Ардашерникида ўқугон шеърим учун ё зиндонга соларди ё.. шоҳ амрига қарши чиққанлар қаторида халққа ибрат бўлсун деб дорга осарди.

ПАХЛАВОН. Ҳа, бу подшо билан ҳазиллашиб бўлмайдур. Бошқа Мирзоларга ўхшамайдур, хусусан, ҳазрати ҳоқон Шохруҳ Мирзо, Улуғбек Мирзо, Искандар Мирзоларининг бутунлай аксидур. Ғазабнок арслон ёхуд Араман девга ўхшайдур. Кўнглида раҳм-шафқатдин осар ҳам йўқ. Ёвузликда ва одамхўрликда Заххоқдин ҳам ўтгай. Бўлмаса, ҳеч кимга вафо қилмағон тожу ўлатин деб Улуғбек Мирзонинг бегуноҳ набираларин; Шохруҳмирзодек улуғ ҳоқоннинг суюкли хотини Гавҳарнодбегим ва бошқа яна бир қанча қариндошларин қатл этмоғон бўлур эди. Ахир алар ҳам Амир Темури Кўрағон ҳазратларининг пушти камаридин бўлғон ўз туғинишгиларин-ку!

ПАВОНИЙ. Ҳа, бул замонага тушуниб бўлмайдур! Тоғу тухт, иззу жоҳ, молу дунё, симу зар учун ўғул ва отасин ўлдирмоқдин тоймайдур. Қариндош қариндонинг қилич кўтарур, вафо-садоқат, карам киби сифатлар аларга тамом бегонадур. Тўғри сўзни айтиб бўлмайдур. Ҳамма ёқни палидлар, инсон қиёфасиндаги тўғрилар, хушомадгўйлар, сотқунлар босуб кетди. Айғоқчилар, шоҳу амирлар сўнгак ташлармикан, деган умидди оч қолғон итдек дуч келган одамнинг этагиндин тишларлар. Вафо ўрнини нифоқ, саҳо ўрнини бахиллик этади. Ажиб бир мамлакат. Ваҳшатободга ўхшайдур. Масжидлардин шафоат кўтарилмиш, хонақолардин файз нури ўчмиш. Мустаҳиблар тутиб келтирилган ўғрининг қўлини кесиш ўрнига уни тутган кишини илгидин жудо қилурлар. Ҳокимлар ерга йиқилғон ожизу бечораларни турғизмоқ ўрнига, ўлганнинг устига тепғон қабилида уни тутурлар. Иш шул ерга бордики, навкарлар ўлукдин ҳам кафан тамаъ қилғайлар. О, Хуросон, не кунларга қолдинг?

ПАХЛАВОН. Секинроқ, Алишер, девор ортинда тагини янги сичқонлардин бири қулоғини динг қилиб турғон бўлмасун?

ПАВОНИЙ. Хуросонни қоплаган бу зулматни кўруб, чиллаё олмасмен, дўстим! Ҳақиқат борму ўзи бу дунёда? Қачонгача улус қон ютадур? Бу алғов-далғовларга қачон чек қўйиладур? Фақирларнинг қорни қачон нонга тўлдир? Улуғбек Мирзодек адолатли шоҳларни бизга нисиб қилармикин? Шеърларимиз қадрига етадиган бир зот топиладурмикан?

ПАХЛАВОН. Ҳақиқат етти қават ернинг тагига еттиладур, Алишер! Азалдин абад бойлик ва мансаб

хукмронлик қилғондур. Аввал ҳам шундай эрди, ҳозир ҳам шундай, бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолажак, Улуғбек Мирзодек султонлар минг йилда ҳам бир келмайдур... Фикримча... Абусаид ортингиздин кучли жосуслар қўяжакдир! Шул боис ҳаётингизни асрамоғингиз лозимдур.

НАВОИЙ. Ростин айтғонда, кечаги ҳангомада жосусни роса тузладингиз, жосус бўлиб туғилғониға ҳам пушаймон едирдингиз! Тағин шундай даҳшатли султон ҳузуринда фақирни ҳимоя қилиб, ёлғонни ҳам сув қилиб ичдингиз... Эсласам кулгум келур...

ПАҲЛАВОН. Шайх Саъдий айтганларидек, таҳликали онларда зарар етказувчи рост сўздин, жонни қутқарувчи ёлғон аълодур. Дўстлик ҳурмати, ул сўзлар тилимға қандай келиб қолганлигини ҳам билмаймен. Аммо бул сафар қўлга тушсангиз, султон сизни аяб ўтирмайдур.

НАВОИЙ. Рост, айтурсиз, дўстим! Султондин яхшилик кутиб бўлмас. Анинг жосуслари кун бермайдурғонга ўхшайдурлар, шу сабаб бир баҳона ила Ҳиротдин ўзга юртларга жўнаб кетсаммикин? Аммо таҳсилни ора йўлда қолиб кетур деб қўрқамен.

ПАҲЛАВОН. Таҳсилни бошқа шаҳарларда ҳам давом этурса бўлур. Инчунун Машҳади дорул-муқаддасда, ул ер сизга қадрдондур, бир неча бориб эдингиз.

НАВОИЙ. Машҳад... Ажиб шаҳар... аммо ҳавоси мижозимға рост келмайдур, ул ерда кўп марта бўлғонимға ўзингиз ҳам гувоҳсиз. Балки Самарқандга кетсаммикан? Самарқанд қадимулайёмдин илму маърифат маркази сифатинда довуғ қозонғондур.

ПАҲЛАВОН. Бу фикрингизни қувватлармен, Алишер! Самарқанди баҳаво ва салқин, фирдавсмонанд бир ўлка деб таъриф қилурлар. Ҳиротда ҳар қадамда жон ҳовучлаб юргондин, ул шаҳарга бориб тинчгина таҳсилни давом этурсангиз, айти муддао бўлур. Чунки, Абусаид Мирзо тирик экан, Сизга кун бермайдур. Андин қанча олисда бўлсангиз шунча яхши бўлғай.

НАВОИЙ. Майли, Самарқанддек маърифат масканида таҳсил олмоқ ҳар кимға ҳам насиб қилмайдур. Бирон ҳафтадин сўнгра йўлга чиқиб, карвонга қўшилурмен. Аммо падари бузруквор ўринда маслаҳат бергувчи устод Сайид Ҳасан Ардашер бул сафаримдин беҳабар қоладирғон бўлдилар.

ПАҲЛАВОН. Устод бир ёққа кетдиларму?

НАВОИЙ. Ҳа, ул кишининг акалари Машҳадда қа-

бу қилмайдур, бугун тоғда хабар келди, йўлга ўзим кузатиб қўйдим. Энди бир-икки ой Машҳадда бўлуб, фотиҳа бўларлар.

Шу пайт ҳужра эшиги тақиллаб, хон чопари кириб келади.

ХОҲАР. Алишернинг ҳужраси шулми?

НАВОИИ. Адашмадингиз, не хизмат?

ХОҲАР. Сизнинг номингизга хон ҳазратлариндин фармони олий бор (*фармонни узатиб қайтади*).

НАВОИИ. (*Фармонни ўқийди.*) — «Мовароуннаҳру Хуросон Султон Абусаид Кўрагон сўзимиз, бу фармони билан маълум бўлсинким, Алишер Ғиёсиддин Кичкина Ғанининг давлат ва сиёсат манфаатлари йўлинда дорус-солтанат билдайн Ҳиротда турмоғи маъқул кўрилмай-дур. Ва ул икки кун муҳлат ичинда йўл тадорукун кўриб, Самарқандга азимат қилиши лозим. Акс ҳолда, фармони ҳушдорини бажармаган киши сифатинда ҳибсга оли-нур».

НАҲЛАВОН. Айтмабмидим, бул шоҳдин яхшилик қилмас деб. Зўравонликка ўтибдур.

НАВОИИ (*қулимсираб*). — Бул фармон ғойибдин қалондек бўлди. Оллоҳ таолонинг ўзи бизни Самарқандга бошқарур. Не тақдирга тағйир бериб бўлмас.

НАҲЛАВОН. Самарқандда Мовароуннаҳр ҳукмдорининг Абусаид Мирзо ўз ўғли Султон Аҳмад Мирзо қўлига топшиургондур. Аммо Султон Аҳмад Мирзо ёш бўлагонининг амир Аҳмад Ҳожибек мамлакатни идора қилур. Самарқандлик мусоҳибларнинг айтишларича, Аҳмад Ҳожибек жаноблари анча раиятпарвар киши эрмиш. Тибби назмга ҳам мойил эркан. Шояд юлдузингиз тўғри келса ажаб эрмас...

НАВОИИ. Икки кун муҳлат... Бунчалик тез... Ёру биродарлар ила хайрлашмоққа ҳам етмайдур... Самарқандга қай йўсинда кетурмен? Фақир бир толибул-илм-да улор не қилсун?

НАҲЛАВОН. — Бу ёғига худо подшо, Алишер, таш-нинг чекманг, мен ўз отимни бериб, йўлга кузатурмен.

НАВОИИ. Ие, отингиз йўқ эрди-ку? Сотиб олдингизму?

НАҲЛАВОН. Бу янгиликни сизга айтмоқ ёдимдин вустарилибдур. Абусаид Мирзо неварасининг тўйи хоти-ринингидаму? Бормоғон эрдингиз ва сизга қўшилиб мен ҳам ўзини четга олғон эрдим. Аммо тўйнинг охириги бўлиб боришга тўғри келди. Ҳиротлик полвон дўст-

ларим уйимга келиб, бормасангиз бўлмайди, деб туриб олишди.

НАВОИЙ. Демак, курашга ҳам тушибсиз-да.

ПАҲЛАВОН. Ҳа, кураш тушмоқдин ўзга илож йўқ эрди. Балхлик бир полвон Мовароуннаҳру Хуросондаги жаъми забардаст полвонларни забўғ қилубдур. Орига чидай олмағон ҳиротлик полвонлар, Паҳлавон, ёлғуз сиз қолдингиз, асл полвон бўлсангиз курашга чиқингиз, бизнинг ўчимизни олиб берингиз, деб туриб олишди. Полвонлик ғурури бормаслигимга монёлик қилди. Чабдаст полвон эркан, аммо учинчи қафасда чил солмоққа янглишди, елкамдан ошириб ерга урдим, қайтиб тури олмади. Зотига қорабайир от ва қўчқор беришди.

НАВОИЙ. О, янги ғалабангиз муборак бўлсин, дўстим! Омад ҳамиша ёрингиз бўлғай.

ПАҲЛАВОН. Муҳлатингиз озлигининг шошилмоқ зарур, Алишер! Йўлга ҳозирланмоқ керак. Самарқандга бориш ва бирор мадрасада жойлашгунга қадар тирикчилик учун пул ҳозирламоқ даркор. Шул боис қўчқорларни шу бугун пулларман, эҳтиёжингизга ишлатурсиз.

НАВОИЙ. Ахир улар сизнинг баъйингиз-ку, Паҳлавон?

ПАҲЛАВОН. Дўстлар орасинда сизники-бизники деган сўз бўлмайдур. Олмасангиз хафа бўлурмен. Мен давлат маҳкамасинда тайин маош эвазинда ишлаб турғон бир киши бўлсам, сиз эса толибул-илмсиз, бунинг устига сафарга чиқмоқдасиз. Мусофирликни ўзи бўлмайдур. Хусусан, Самарқанддек бегона бир шаҳарда, таниш-билиш бўлмағон бир жойда пулга кўп эҳтиёж сезиладур. Агар дўстим деб ҳисобласангиз, бизга нозукмижозлик қилмағайсиз. Қани, туринг, сафар анжомларни ҳозирламоққа киришайлик...

5-ҚҰРИНИШ

ХУРОЗ ҲАММА ЕРДА БИР ХИЛ ҚИЧҚИРАДИ

Хузор шаҳри. Қарвонсарой. Маҳаллий кишилар. 4—5 савдогар ўзаро суҳбатлашмоқда. Қош қораймоқда.

ҚАРВОНСАРОЙ ЭГАСИ. Меҳмонлар не хизмат буюрурлар? Бош устига...

БИР САВДОГАР. Бир косадин шўрва қуйиб келсангиз, дуо қилиб ичар эдик.

Карвонсарой эгаси хўп деганча ошхона томон жўнайди.

ИККИНЧИ САВДОГАР. Бул Хузор вилояти ҳам жойи жойида. Карвонларнинг жаъми шул ердин

МАХАЛЛИИ БИР КИШИ. Шаҳримиз чорраҳадек жойи жойида. Карвонлар шул ердин Самарқанд ёхуд Бухоро томонларга йўл олғайлар. Ҳазрати Амир Темури ҳам у қўшниларини Ҳиндистонга шул жойдин олиб ўтганлар.

ОҚ СОҚОЛЛИ ЧОЛ. Улуғбек Мирзо ҳам бул ердин бир неча бор бўлиб, қутлуғ қадамлари билан мунаввар қилгонлар.

БИР САВДОГАР. Халқи чорвадорлик ила шуғулланар эркан. Айниқса, қўй бозори беҳад катта, қўйни аниқлаб эрмас, сурувлаб харид қилур эрканлар. Ҳисорани, Шаҳрисабздин, Қаршидин ва Олис туркман овулларининг ҳам бу ерга қўй ҳайдаб келар эрканлар.

ОҚ СОҚОЛЛИ ЧОЛ. Чорвадорлар-ку қўй ҳайдаб келишадди, аммо ўртадаги даллоллар фойда қилурлар. Қўй сотқондин ҳам, қўй олғондин ҳам пул ундириб келурлар. Аларнинг ичинда Очилбува деган бир даллолнинг борки, фирибгарликда шайтонга ҳам даре берур. Қиммат молни арзон, арзон молни қиммат қилиш унинг учун ҳамирдин қил суғурғондек осондур.

КАРВОНСАРОЙ ЭГАСИ. Ул кишининг макр ишларини қилмоқ ҳеч кимнинг ҳам қўлидан келмайдур. Ўтган бозор бир ҳангоманинг гувоҳи бўлдим.

ШАВОИИ. Не ҳангома эркан, эшитайлик.

КАРВОНСАРОЙ ЭГАСИ. Ул киши кампирига ўн-тасча қўй-эчкини бозорга олиб бориб сотмоқни буюриб келур. Харидор келган эркан, ўз оғзидин шул сўзларни эшитиб, ёқамни ушладим. Харидорга: — Бул кампирнинг чолни ўлуб тул қолғондур, савобга бораман десангиз, айтган нархига рози бўлаверинг, — деса бўладими? Ана кўранганими, пул учун ўзини ўлдиға чиқарди... Худодан ҳам қўрқмайдур. Нотаниш харидор эса, соқоли селкиллаган бу чол рост гапиряпти деб ўйлаб, қўйларни у айтган юқори нархда сотиб олди. Ана ҳангома—мана ҳангома. Умрим бино бўлуб, бунақасини кўрмаганман.

ДЕҲҚОН ЙИГИТ. Шаҳримиз қозиси ҳам фирибгарликда ул кишидин қолишмайдур. Савоблиқ бир бой, бул олтишдин ошиб, етмишларга яқинлашган, қўшнинг камбарал бир боғбоннинг 9 яшар қизин оёқ уқалатмоқда олган эркан. Бир кун ул нобакор оёқ уқалата туриб, қизнинг номусин булғабди. Буни билган боғбон

«дод» деб қози маҳкамасига келди. Бой машмашанинг олдини олиб, қозининг оғзини мойлаган эркандур, қози шарият юзасиндин бойни жазолаш ўрнига, боғбонга фалонча, қизингни қалпоқ ила урса йиқилурми? — деб сўрабди. Боғбон, табиийки, йўқ, деб жавоб берибди. «Йиқилмаса, нечук арз қилурсан, эшитмаганмисен, қизни қалпоқ билан ур, йиқилмаса эрга бер» деган нақдани, дебди. Бу ҳам етмагандек, қизингни ўзи эрсираган, ғунажин кўзини сузмаса, буқача ипини узмайдн, айб ўзингда, вақтида эрга бермагансен, деб дўқ ҳам қилибди. Пулдин чўзсанг, қизингни бойга никоҳлаб қўюрмен, деб, бор-йўғин шилиб олибди бояқишнинг. Ана адолату ана диёнат. Қозининг ўзи шундай бўлгондин сўнг, бошқадин нима умид, нима хайр?!

НАВОИЙ. Бу хил ҳангомаларни йўлда ҳам эшитдик. Айримларининг гувоҳи ҳам бўлдик. Амудин ўтиб, Термизга қўнғонимизда (*ул ерда уч кун бўлдик*), Термиз сайидлари қабрини зиёрат қилиб юргонда, Ҳаким Термизий мақбарасинда, худо ва сайидлар номин ўртага қўйиб қасам ичаётган бир деҳқон йигитга беҳос дуч келдим. У қўлида Қуръон, Ҳаким Термизий сағанаси олдинда тиззалаганча, шаҳар доруғаси ва бир навкарни ўлдирмоққа онт ичаётган экан. Ўрнидин тургандин сўнг, эй йигит, нечун бир эрмас икки киши жонига қасд қилдинг, деб сўрадим. У менга, шаръий хотинини бир навкар зўрлик билан олиб қочганин, шаҳар доруғаси эса навкар ёнин олиб, ҳақорат қилганин айтиб берди. Хотин ўз-ўзин ўлдирибди. Қасд олмоқ ниятинда навкар билан доруғани сўймоқчи эркан. Мен, бу йўлдан қайт, сени ҳам тутиб ўлдурурлар, дедим. У, ортуқ яшамоққа тоқатум йўқдур, деди. Мен, бўлар иш бўпти. Термиз доруғаси арзингни тингламагон эркан, Самарқандга бориб, шикоят қил, золимларнинг жазосин бергайлар, деб маслаҳат бердим. Қўнгандай бўлди, ерга уруғ сочкондин сўнг борурмен, деди.

БИР САВДОГАР. Навкарлар ҳаддан ошмоқдалар. Улар карвонни манзилга тинч етказмоқ, йўлтўсарлардин ҳимоя қилмоқ ўрнига ўзлари ўғрилиқ қилурлар. Учрагон қишлоқни босиб, дуч келган ҳовлини талаб келурлар.

ОҚ СОҚОЛЛИ ЧОЛ. Шаҳримиздаги миршаблар ҳам алардин қолишмас, ўғриларни тутиш ўрнига, аларга шериклик қилурлар. Беклар эса кайфу сафодин ўзгани билмайдур. Хўроз уриштириш, қўчқор чўқиштириш, қиморбозлик, майхўрлик аларга ота касбдек бир гап.

Камбагалларнинг сулув қизлариға чанг солурлар, бач-
чавазлик қилурлар.

ДЕХҚОН ЙИГИТ. Ҳокимлар даҳа бошлиқларин
амалга тайинламоқ учун пора олурлар ёхуд айтғонин
перманинг, мансабдан бўшатурмиз, деб амалдорлардин
ҳам пул олурлар. Амалдорлар эса, мансабни сотиб ол-
ганидан деб, халқни талон-торож қилишни уччига чи-
қарадур. Бир ҳисса пулини халқдин ўн барабар қилиб
оладур. Ҳеч кимса суриштирмас. Жарақ-жарақ пул,
кўн-кўн хотини, данғиллама ҳовли, хизматкору чўри-
лар... Қўлни совуқ сувға урмасдин подшолардек яшай-
дилар.

ОҚ СОҚОЛЛИ ЧОЛ. Қай кунларга қолдик. Юрт
амалдорларида диёнат қолмамиш. Қиёматда тангри ол-
диди жавоб беришни ўйламағайлар... Кимнинг симу-
лари бўлса, анинг пичоғи мой устида. Олтини бор — ол-
тинга хотини бор... Тағин бошқанинг хасмиға ҳам кўз
пайитирадур. Бировнинг мингта қўйи бор, ўзи ўлгудек
бўл, аммо камбагал қўшнисининг бор-йўғи битта эч-
кинига эгалик қилишни ўзига айб деб билмайдур. Би-
ровлар айшу ишратда, кайфу сафо қиладур, аммо кўп
сонли етим-есирлар, бева-бечоралар худди шул пайтда
бир бурда нонга зор бўлиб, қон йиғлагонин эсига ол-
мас. Ахир, Қуръонда мискинларға раҳм қилинг, деб
айтмаганми? Шариат номидин иш тутувчи қозилар
арса, кўзбўямачилик, ҳийла, найранг, порахўрлик била
ўз нафсини тўйдирмоқдин бошқани ўйламайдур. Охир
аммон яқин қолиб, қиёмат-қойим бўлса ажаб эрмас...

НАВОНИ. Кажрафтор замона деб шуни айтурлар...
Мен елгул Хуросонда зулм, фисқу фужур алангаси авж
олиб деб қаттиқ янглишибмен. Мовароуннаҳр ўлкаси
ҳам андин қолишмас эркан.

ОҚ СОҚОЛЛИ ЧОЛ. Хўроз ҳамма ерда бир хил
диққиради, деб бежиз айтмагонлар, ўғлим.

САВДОГАР. Сухбатимиз роса қизиб, дам олмоқни
тутиб қўйдик, азизлар. Эрта тонгда йўлга чиқурмиз.
Навбатдаги қароргоҳ — Шаҳрисабз. Ул ерда уч-тўрт
кўн бўлиб, Самарқандга борурмиз. Сафар олдидин
бир ухлаб олсак, яхши бўларди.

П а р д а

ИККИНЧИ ПАРДА

НАВОИЙ САМАРҚАНДДА

1-КУРИНИШ

КИТОБ САВДОСИ

Самарқанд бозори манзаралари. Саҳҳофлик дўкони. Навоий бозор оралаб юриб, дўкон олдида тўхтайди. Қўлёзма, китобларни кўлаб кечири туриб, бир баёзга диққат қилади.

НАВОИЙ. Ажойиб бир китоб эркан, онда устоз шоирларнинг гавҳармисол байтлари жамъ қиллиниши дур...

МИР ҚАРШИЙ. Рост айтурсиз, мулло йигит, бу баёзда Амир Хусрав Деҳлавий, Салмон Соважий, Хомид Ҳофиз Шерозий, Мавлоно Лутфий каби маликул-кадомларнинг дурратул-тожга менгзайдурғон латиф ғазаллари битилмишдур.

НАВОИЙ. Китобингизнинг баҳоси неча пул турур, мавлоно?

МИР ҚАРШИЙ. Самарқанднинг хушнафас хаттоллариндин Муҳаммад Сугдий илки била кўчирилган бу дақиқ нусханинг баҳоси йўқдир. Аммо ул ҳазрат пулни эҳтиёжманд бўлганлари туфайли, 50 тангадан кам бўлмасун деб тайинлаб эрдилар.

НАВОИЙ (*чўнтагидан пул чиқаради ва санаб туриб*). Ўттуз тангага рози бўлурмисиз?

МИР ҚАРШИЙ. Китоб соҳиби элликдан кам бўлмасун деганлар.

Шу пайт амир Барлосий Шаҳрисабзий уларга яқинлашиб, суҳбатини кузатади.

НАВОИЙ. Бизда бори ўттуз тангадур. Сиз шу ақчани олсангиз қолғонин сўнгги ҳафтада келтурурмен.

МИР ҚАРШИЙ. Сиз шеърга мухлис йигит кўри-нурсиз. Лекин китоб соҳиби пулни нақд олмоқчи эрди-лар, шу сабабдин...

НАВОИЙ. Менинг сўзларимга ишонмасангиз, йи-гирма танга бадалига ушбу узукни қолдирурмен. Шарт шулки, они йўқотмагaysиз, ул онамдин қолғон ёдгор-ликдур. (*Бармоғидин узукни олиб узатади.*)

МИР ҚАРШИЙ. (*Узукни ола туриб.*) Хўп, мулло йигит, сиз айтгандек бўлсун, қолғон 20 тангани мен ўз ҳисобимдин берурмен, узукни пулни олиб келганда

қайтариб олурсиз (у ўттиз танга ва узукни олиб, ки-
шини Навоийга узатади).

АМИР БАРЛОСИЙ. Салом, Алишер!

НАВОИЙ. Китоб харид қилмоқдамен.

АМИР БАРЛОСИЙ (саҳҳофга). Бул йигит зулли-
ганини шоир Алишер Навоий бўлурлар. Ул кишининг
адаби ва ширин абёти Мовароуннаҳру Хуросонда ба-
ракут машҳур. (Навоийга) — Бул киши Мир Қарший,
Хуросон тахаллуси била шеър айтурлар.

МИР ҚАРШИЙ. Э... кечирурсиз, Алишер, танима-
ганини сийламо, дерлар. Довруғингизни фақир ҳам кўп
шукранмен. Гойибона мухлисларингиздан бири деб
билганмен. Ушр, узр... Олинг (Узукни қайтаради)... Пул
таниганингизда ҳисоблашурмиз...

НАВОИЙ (узукни олмайди). Йўқ, йўқ, бул узук
сизга турсун. Акс ҳолда сиз мени қарздор қилиб қўюр-
сиз.

АМИР БАРЛОСИЙ (саҳҳофга). Мана 20 танга.
(Навоийга) Узукни қайтиб олинг.

НАВОИЙ. Илтифотингиз учун ташаккур. Ва лекин
бул киши билан сиз мени қарздор қилурсиз. Аммо мен шул
қадарча кимсанин қарз бўлгон банда эрмасман. (Мир
Қаршиига) Келгуси ҳафта ичинда, иншооллоҳ, пулингиз-
ни келтуриб, узукни қайтиб олурман. (Кетади.)

2-ҚҶРИНИШ

ТАВОРУД

Навоийнинг Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсий мадрасасидаги ҳужраси.
Навоий билан Навоий Юсуф Андижоний билан суҳбатлашмоқда.
Хушроқ эсини очилиб, Суҳайлий кириб келади, у Навоий билан
қадрдон дўстлардек қучоқлашиб кўришади.

НАВОИЙ. Хуш келибсиз, Шайх Аҳмад Суҳайлий,
нечун шамоллар учурди?

СУҲАЙЛИЙ. Давлат хизматлари ила Ҳиротдин
Самарқандга бормоқни Султон Абусаид Мирзо буюриб
экан. Мирзодин ўғуллари Султон Аҳмад номига мак-
туб олиб келмишмен.

НАВОИЙ. Ҳиротлик дўсту ёронлар соғ-омон бор-
дилар? Хусусан, падари бузруквор ўрнида мураббий-
лар қилгуси Сийид Ҳасан Ардашер ва дўсти аржуман-
анин Падлавон Муҳаммад соғ-омонмилар?

СУҲАЙЛИЙ. Сайид Ҳасан Ардашер жаноблари яқинда Машҳад сафарида Хиротга келмишлар. Падшавон Муҳаммад эрса Абусаид Мирзо саройинда мулозимликни давом эттирур. Икковлари ҳам сизга кўнаниб кўп дуойи салом йўллаб, мана бу ақчаларни таҳсил учун зарурият ўрнида ишлатурсиз, дея фақирнинг берма юбормишлар. *(Пул узатади.)*

НАВОИЙ. Ул жаноблар инсонийлик ва дўстлик юзасинин фақирга ёрдам қўлин чўзмишлар. Ажзу инсонимизни аларга еткургайсиз. Ўрни келганда аларнинг бу ёрдамларини бирга ўн қилиб қайтармоқ ниятим бор. *(Пул солинган қопчиқни олади.)*

СУҲАЙЛИЙ. Ўзунгиздан ҳол-аҳвол сўрасак, аҳволли руҳиянгиз нечук? Мусофирлик ғурбати дилингизни озор бермайдурму?

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Мусофир бўлмаганча мусулмон бўлмас, деб айтмишлар улуғлар. Алишер пайғамбар бир навъ турмуш кечурумиз. Топғон-тутгонимизни ўртада баҳам кўруرمىз.

НАВОИЙ. Самарқандни фирдавсмонанд тасаннўв қилғондин ҳам ортиқ бир шаҳар эркан. Эли ҳам меҳмондўст ва одамийликда мусалламдур. Шул жиҳатдан фақир бу шаҳарни ўз она шаҳримдек муқаддас ва табибаррук бир замин ҳисоблармен. Тўғри, аввалги нақшларда кимсасизликдан нотаниш шаҳарда баъзи мушкулотлар рўй берди. Баъзан тўқ, баъзан оч, қай жойга боришини билмай, мусофирликда сарсону саргардон кезган онларим ҳам кўп бўлди. Ғурбат аро ҳолим ёмондан-ёмон бўлса-да, мадраса ва хонақоҳлар оstonасини ўзумга маскан қилиб, табиъёт ва илоҳиёт соҳалариндаги таҳсилни қанда қилмадим. Шу кунларда толеъ ёр бўлиб, Самарқанднинг аъламул-уламоси Хожа Фазаъллоҳ Абуллайсий тарбиятларинда бу ҳужрада сокинмисан, ҳамхонам мулло Юсуф — андижонликдур.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Мавлоно Абуллайсий барча шогирдлар орасинда ёлғиз Алишерга ортуқ меҳр қўюб бул кишини «Фарзанд» деб мурожаат қиладурлар.

СУҲАЙЛИЙ. Бул кўҳна жаҳон мавлоно Абуллайсий, мавлоно Сайид Ҳасан Ардашер киби зоти шарифлар нуринин мунаввар бўлмағонда тубсиз бир зиндонга ўхшагон бўлурмиди?

НАВОИЙ. Рост айтурсиз... Хиротда тағин не янгиликлар бор?

СУҲАЙЛИЙ. Хиротда зулм ва фисқу фужур аввалгидин юз чандон ортуқроқ авж олмушдир. Абусаид

Мирон янги-янги номақбул солиқ ва фармонлар ила
қадаро жонига зулм ўткарур. Улуснинг тортган оҳу
сининг етти кўкдин ҳам ўтубдур. Илм даргоҳларинда
қилган фойдин асар ҳам қолмамиш. Олиму фозиллар
ва етти майдонининг Баҳромдек чавандозлари хор-зор-
данди маҳкум этилган. Шохруҳ Мирзо ва Абулқосим
Бобур замонларинда балқиган маърифат ва нафосат
қўлини бугун қаро туфроққа бош қўймушдир. Ва билъакс
сининг Ҳиротдан Самарқандга келмоғингиз ҳар жи-
ҳатдан мақбул иш бўлмишдур. Ҳиротлик барча дўсту
рушлар ҳам шул фикрдадур.

НАВОНИЙ. Ҳиротдин Самарқандга йўл олғонимда
усто Саъид Ҳасан Ардашер Машҳадга кетиб эрдилар.
Ва кини бул сафар важҳларидин билмасдин ташвиш
қилмасинлар деган ўй ила ҳасби ҳол усулинда бир мак-
туб бериб эрдим. Аммо ишончли бир одам бўлмағонин-
дин, бул мактубни қандай етқуришликнинг иложин
ишонда олган эрдим. Шул мактубни сиздин бериб юбор-
сам ва Ҳиротга қайтишда ул зотнинг ўз қўлларига
еттиберишгиз. *(Токчадаги китоблар орасидан бир тўда
ҳаттолар солинган мактубни олади ва Суҳайлийга уза-
тади.)*

СУҲАЙЛИЙ. Бош устига, Алишер не хизматингиз
бўлса, жон-дилдан тайёр бизлар *(мактубни очиб ўқий
башлайди).*

Сано ҳаққаким, кошифи ҳол эрур
Ҳирад мушкилотига ҳаллол эрур...
Бировга печа ғурбат изҳор этиб,
Чу бир ерда кўптурғузуб, хор этиб,
Сафарин тамуғдин нишон айлабон
Тамуғ ранжин андин аён айлабон...
Мангаким видодингга хурсандмен,
Жанобингга шогирду фарзандмен,
Ғаме етти чархи жафо пешадин.
Ҳам ул анжуми хориж андишадин
Ки бўлмоқ ватан ичра душвор эди.
Кўнгилга жало дафъи озор эди.
Сафар тушти оллимга беихтиёр,
Қазо амрида элга не ихтиёр?
Яна бир буким зоҳир ўлмиш манго,
Ки чиқмиш Хуросон элидин вафо.
Дема мулкким ваҳшатобод зишт,
Тамуғ билгуруб ғойиб ўлғоч биҳишт.
Не эл, не киши балки шайтону дев

Келиб барчага даъб бедаду дев.
Манга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам иковлон дейишсак ғаме,
Не шоҳики, топса ишим ихтилол
Мадиҳиға кўргузгамен иштиғол
Не бир аҳли давлатдин онча умид.
Ки андин наво топса бир ноумид.
Сен эрдинғки, ҳар ишда ёрим эдинг,
Не ғамким етар, ғамғусорим эдинг.

НАВОИЙ. Бул байтлар бобини вафоишия, зоҳири сахоандеша вафову саҳр кони устод Сайид Ҳасанға оиддур.

СУҲАЙЛИЙ. (*Ўқишни давом этади.*)

Сени ҳам сипеҳри муҳолиф мазоқ
Ўкуш рев ила солди мендин йироқ
Бировғаки юз қўйса мунча бало,
Не бўлғай онинг чораси жуз жало?
Заруратки, ясаб сафар баргини
Тушуб йўлға қилғай ватан таркини...

Хуросону Ҳиротда Абусаид зулмининг ҳаддин ошқонин, улуснинг сабр косаси лиммо-лим тўлғонин рўй-рост битибсиз, Алишер. Шул жиҳатдин бул маснавий ҳақинда бир сўз дейишдин лолмен. Онда сиз Самарқандға келиш сабабларин рўй-рост ёзибдурсиз. Қадимул-айёмдин шу кунға қадар ўтган шуаро ўз замонаси ҳақинда Сизчалик очиқ ва равшан ёзмабдур. Бул мактуб Абусаид қўлиға тушса, Сизни ҳибсга олмоқни буюрар ва бул ҳаққоний сўзларингиздин бошинғизға бало орттирмасанғиз деб қўрқурмен.

НАВОИЙ. Эҳтиёт шарт тадорукин кўруб, бул маснавий ҳар кимдин сир тутулур эрди. Ўйларменким, уни Сиз ҳам, устод Сайид Ҳасан ҳам сир тутғайлар. Акс ҳолда...

СУҲАЙЛИЙ. Акс ҳолда Абусаид хуфъялари Сиз ҳақинда бул мактубдин қимматлироқ совға топа олмаслар.

НАВОИЙ. Сизға ва устодға ўзимға ишонгандек ишонурмен.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Султон Аҳмад Мирзо ҳам Алишер орқасиндин жосус қўймишдур.

НАВОИЙ. Бул ҳақда Самарқанд волийси Аҳмад Ҳожибек фақирни огоҳлантирмиш. Шул сабабдин, жо-

суслардин сақланмоқ мақсадинда бегона давраларда сиёсат ҳақида ортуқ сўз айтурдин ўзимни тижурмен.

СУҲАЙЛИЙ. Аҳмад Ҳожибекни фуқаропарвар ва маърифатпарвар амирлардин деб эшитурмен, шул гап рост эркан-да?!

НАВОИЙ. Ҳа, ул амир фақирға кўп илтифот кўргузар.

СУҲАЙЛИЙ. Султон Аҳмад Мирзонинг ҳам ўз отасидек золим ва жоҳил эрмаслиги ростми?

НАВОИЙ. Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлмиш бул Мирзони унчалик синамадим. Аммо салтанат ишларин Султон Аҳмад Мирзо номиндин Аҳмад Ҳожибек олиб борур. Айтишларича, Султон Аҳмад Мирзо табъи шеър айтишға мойил эрмиш. Фақир ҳозирғача ондин ёмонлик кўрмамишмен, қолғонин тангри таоло билур.

СУҲАЙЛИЙ. Замона зайли ила Султон Аҳмад Мирзо отиға бир қасида битмишмен. Абусаид Мирзо мактубни топширмоқ чоғинда шул қасидани шоҳға тақдим этмоқчи эрдим.

НАВОИЙ. Замон шоҳларинға қасида битмак азалдин қолғон бир одатдур. Аҳли шуаро шеърнинг бул жинсин мол-дунё орттирмоқ мақсадинда истифода қилурлар. Шул жиҳатдин кўп ёлғон сўзларни рост қилиб битурлар. Хусусан, Бухтуннасрдек золим шоҳларни Ануширвони одил деб мадҳ этурлар. Жухуд Қорундек хасисларни араб элининг сахийлик ва карамда ном чиқарган Хотами Тойға нисбат берурлар. Айрим қасидалардағи золим ва фосиқ шоҳларға ташбеҳ берилмиш Фаридуни замона, Рустами дoston, Афлотуни Соний каби ёлғон сифатларни жиним суймайдур.

СУҲАЙЛИЙ. Фақирнинг қасидаси бу сифатлардин холидур. Қасидада фақир Султон Аҳмад Мирзони ва маърифат ишларин ривожлантирмоқ ва шул асосда дунёда яхши ном қолдирмоққа чорлаббиз.

НАВОИЙ. Мақсадингиз олижаноб эркандур, қутлаймен. Бул яхши сифатлар Самарқанд шуароларининг сарвари туркиғуй мавлоно Саккокийнинг Улуғбек Мирзога бағишланган қасидаларинда шоеъдурурки, шул важдин фақирнинг ул зотға ҳурмати бениҳоятдур. Аммо фақир Улуғбексифат шоҳларни ҳаётда учратмағонлиги учун замон шоҳлари ҳақинда қасида айтишдин ўзумни тиярмен. Инчунунким Абусаид Мирзо номиға қасида битмоқ дўзахни жаннат демоқ ила баробардур! Хўп, қани, қасидангиздин баҳраманд қилинг. *(Суҳайлий қасидасини беради.)*

НАВОИЙ (*Ичида ўқий бошлайди. Пауза*). Яъни (*Пауза*). Дуруст... Қасидангиз мояси сўз гавҳарлари ила безалмишдур. Ва лекин ул ҳали ниҳоясиға етказилмабдур.

СУҲАЙЛИЙ. Шул фикр фақирнинг ҳам кўнглидан кечган эрди.

НАВОИЙ. Қасиданинг насибу сабабу мадҳ қисмлари мақсадға мувофиқ эрса-да, хулоса қисминда насф этилмиш Султон Аҳмад Мирзонинг исмиға зийнатдан фан байтлардин сўнг яна бир янги байт орттириш лозимки, аввалги байтлардағи фикрлар бир-бирлари ила занжирдек боғлансин.

СУҲАЙЛИЙ. Фақир ҳам шул ҳақда неча бор урундим, аммо кутилган натижа муяссар бўлмайдур.

НАВОИЙ. Ундай бўлса, мен ҳам ўйлаб кўрайин, сиз ҳам фикр этдингиз... (*Хонтахта устидан ҳар иккала си ҳам қоғоз-қалам олиб, хаёлга чўмишади ва бир байтдан ёзиб бир-бирларига узатишади. Навоий Суҳайлий ёзган байтни ўқийди.*)

Баҳори боғи жавони, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, саври жўйбори виқор.

(*Завқланганидан қарсак чалиб юборади ва Суҳайлий қўлини қисади*). Қутлаймен, дўстим. Таворуд, яъни бир хиллилик содир бўлмишдур.

СУҲАЙЛИЙ. (*ҳаяжонланиб, Навоий ёзган байтни ўқийди.*)

Баҳори боғи жавони, ниҳоли гулшани адл,
Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор.

Яъни ул йигит боғининг баҳори, адолат чаманининг ниҳолидур. Сахийлик гулзорининг гули, виқор анҳорининг сарвидур. (*ҳайратланиб*) Во ажабо, ажиб бир таворуд, айнан бир хиллик-ку! Байтларимиздағи бир сўз ҳам айрича тушмабдур.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ (*ҳайрат билан*). Дили бирнинг тили ҳам бир деб шуни айтурлар...

П а р д а

АЪЛОЙИ ШОШИЙ ҲУЗУРИДА

Ҳафтбон мадрасасининг мударриси Аълойи Шошийнинг уйи. Ҳафтбон бир ғиббатда оёғига тахтакач боғланган Шоший ётибди. Ҳафтбон киши кириб келинади. Шошийнинг шогирди унинг орқасига билини қўйиб ўтиртириб қўяди. Қирган кишилар Шоший билан ҳол-аҳвол сўрашади.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Мавлоно, оёғингиз шикаст танини эшитиб, хавотирландик ва шогирдлар ила ҳузурига ташриф буюрдик.

АЪЛОЙИ ШОШИЙ. Миннатдормен. Хожа Фазлуллоҳ! Ҳинора бўлибдурсиз, шарт эрмас эрди.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Аҳволингиз енгилми, шикаст танини қилмайдурми?

АЪЛОЙИ ШОШИЙ (*оёғини ушлаб*). Унчалик сезилмайдур, лекин табиблар қимир этмай ётмоғни масъула берибдурлар. Оёғим тиззадан пастки қисмида синиб эркан.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Суяк синса, киши мушкул аҳволда қолур. Хусусан, оёқ сўнгаги. На юра олур, на тура олур. Лекин дардин берган холиқ анга мувофиқ даво қилибдур. Иншооллоҳ, сабр қилсангиз икки-уч ойда эртасандек бўлиб кетурсиз.

АЪЛОЙИ ШОШИЙ. Деганингиз келсун, Хожа. Бул шогирдларингизни таништурмадунгиз.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Бул йигит Ҳирот шаҳридин, исми Алишер, Навоий таҳаллуси ила шеър айтур. Бисёр қобилиятли ва нозик таъблидур. Туркий ва форсий тилини баб-баробар қалам тебратур. Бул йигит эрса Анжумондин, Юсуф, газаллар машқ қиладур. Дуруст. Маъна бул йигит шаҳрисабзликдур, исми Сайид Муҳаммад, бул қаламда хат битур, сариул қалам хаттотлардин, Ҳафтбон фақирининг мадрасасинда таҳсил олурлар.

АЪЛОЙИ ШОШИЙ. Кўп яхши, кўп яхши (*йигитларни*). Мавлоно Хожа Фазлуллоҳдек устоднинг илм ҳақиқатининг жаҳоҳрлар термоқ ҳар кимга ҳам насиб қилмайдур. Самарқанд фозиллари бул устоднинг илму ғиёфига бепазир ва саромади замона эрканликларининг бул Алийи Соший, яъни замонамизнинг Абу Али ибн Синони деб лақаб қўймишлар. Бул шарафли унвонга эркан бекни эришмаганлар. Хусусан, устоднинг фикҳда ғиёфари билиниҳ қонундирким, шул жиҳатдин Абу Ҳа-

нифадин қолишмаслар ва араб лисонин билнида Ибн Ҳожибдек, Қуръон ва ҳадис тафсирларин баён қилнида Сайид Бухорийдек бир етук алломадурлар.

МУДАРРИС. Рост айтурсиз, Мавлоно, бул илмининг илми фикҳ ва арабият сарфу навҳида қилгон тавсифлари бағоят таҳсинлидур.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Мақтовларни ҳаддан оширдингиз, мавлоно. Илм йўлинда неки хизмат қилгон бўлсак, эл-юрт, шогирдлар ва келажак авлод учун қилдик.

АЪЛОЙИ ШОШИЙ. Самарқанд шаҳри азалдан азал илму урфон масканидур. Абу Али, Ибн Нёс, Абу Мансур Мотурудий, Идрисий, Алоуддин бин Аҳмад, Низомий Арузий Самарқандий киби олиму Абу Хафс Суғдий, Сўзаний Али Шатранжий, Заҳирий Самарқандий ва Мавлоно Саккокий киби шоирларнинг шуҳрати рубъи маскунда ёйилмушдир.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Хусусан, Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Али Қушчининг илми фалакиёт, илми ҳандаса ва риёзиёт соҳалариндаги хизматлари ҳар етук мақтовдин ҳам юқори турадур. Мирзо Улуғбек қуддуси сирраҳу беназир киши эрди. Ул табаррук зотлар қирқ йиллик султонлик умрларин илму фан борасинда сарф қилмишлар. Мавлоно Абдураззоқ айтганидек, Улуғбек Мирзодек олимни Самарқанд шаҳридаги ҳеч бир мадрасадин топиб бўлмас эрди.

АЪЛОЙИ ШОШИЙ. Оқпадар Абдулатиф Улуғбек Мирзодек буюк отасин қатл этишга фармон бермагонда, балки ул жаннатмакон зот яна не-не ҳайратомун ишлар қилгон бўлур эрдилар. Аммо шайх Низомий Ганжавий айтганларидек:

Падаркуш подшоҳиро нашоёд.

Агар шоҳд башаш моҳаш напояд.

Яъни, отасини ўлдургон ўғул подшо бўла олмайди, бўлгонда ҳам онинг шоҳлиги олти ойдин ошмайдур. Дар ҳақиқат, бул ҳолат аввал падаркуш Шеруяда, сўнгра Абдуллатифда воқеъ бўлибдур.

ХОЖА ФАЗЛУЛЛОҲ. Бул фоний дунёга кимлар келиб, кимлар кетмаган. Қасрлар бузилур, тожу тахталар ағдарилур, муаззам қўрғонлар вайрон бўлур ва лекин инсон боласидин ёлғиз нафис сўз ва илми ҳикмат боқий қолур. Қолгонларнинг барчаси даҳр золидек бевафо ва фонийдир. *(Шу пайт Алишер Навоий бир парча қоғозга шеър ёзиб, Аълойи Шоший тўшагининг остига қўяди.)* Хўш, энди бизга рухсат, мавлоно. Дардингизга

...и ўнгилингизга сабр тилармен. (*Ўрнидан туради, кўра қўлашади.*)

АҲЛЮНИ ШОШИЙ. Йўқлаб келгонларингиз учун
...анидан миннатдормен. Синган оёғим бутгандек ен-
...иригим. Ташаккур, ташаккур. Тағин ташриф бую-
...суҳбатни дижуманлардин дариг тутмағайсиз деган
...иладимен, Хожа.

Меҳмонлар хайрлашиб чиқиб кетишади.

АҲЛЮНИ ШОШИЙ ШОГИРДИ. Устод, ҳиротлик
...бир руҳъа қолдиргондек бўлди (*Тўшак остидан
...олиб узатди.*)

АҲЛЮНИ ШОШИЙ. Камгап ва камтар йигит эр-
...наур, нелар ёзибдур? (*Ўқийди.*)

Дур обод аз ту дарди заҳмати по,
Душманатро бало насиби ано.

(*Иккинчи мисрани яна секин ўқийди.*)

Душманатро бало насиби ано...

Бул йигит филбадиҳа муаммо битибдур ва ажиб бир
...ида ила исминизни Аъло сўзундда яширмишдур ва
...ардиниҳа ҳам тезроқ шифо тилайдур.

ШОГИРД. Бул муаммо қандай очилур, устод?

АҲЛЮНИ ШОШИЙ. Иккинчи мисраъдаги «бало»
...идаги «до» ни ва «ано» сўзидин «айн»ни бир-бирига
...ишди, «аъло» исми келиб чиқур. Бу не маҳоратдур?!
...и филбадиҳа, ҳеч бир тайёргарликсиз айтибдур,
...и йигит эркан. Биз бул йигитга эътибор қилмагон
...и. Охи теда қайтаринг. (*Шогирд зудлик билан хо-
...ида чиқиди.*) Бул манзур шеърга жавоб ёзмок керак
...ида қалам олиб ёза бошлайди).

Чашми ту маро диду манаш сер унимдан,
Чун сер бубинам, зу ту ин аст умидам,

...и сенинг кўзунг мени кўрду-ю мен уни тўйиб кўра
...идам. Сен билан тўйиб суҳбатлашиш менинг уми-
...идаур. Байтидаги «чашм»и, «маро» ва «сар» сўзларин-
...и неки усули носитасинда Алишер исми ҳосил бўл-
...ида, бул муаммо онинг байтига жавоб ўрнига ҳам
...ида.

ШОГИРД. Меҳмонлар узоқлашиб кетмишлар, ортла-
...идаи ота олмадим.

АҲЛЮНИ ШОШИЙ. Афсус, афсус, кўп чакки иш
...идаур. Ул йигит бизга ғоят манзур бўлди ва кўнг-

лимиз онинг муҳаббатиндин тўлди. Ва бул муаммони
Хожа Фазлуллоҳ мадрасасинга бориб, ул йигитнинг
қўлига топширунг ҳамда Улуғбек мадрасасининг
лари шул кундин эътиборан йигит учун ҳар дам очиб
деб, фақирнинг маърузаларинга ул йигитни таклиф қи
линг...

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

1-КЎРИНИШ

СУЛТОН АҲМАД МИРЗО САРОЙИДА

Султон Аҳмад Мирзо саройи. Тахтда Султон ўтирибди. Бир
Аҳмад Ҳожибек, амирлар, мулозимлар, навкарлар. Навоий бун
деҳқон йигитни бошлаб киради. Йигит тахт олдида бориб
чўккалайди.

ТЕРМИЗЛИК ЙИГИТ. Арзимга етиб, ҳақиқат қи
линг, улуғ султон!

СУЛТОН АҲМАД. Не шикоятинг бор, сўйла!

ТЕРМИЗЛИК ЙИГИТ. Айтишга тил бормабдур.
Мени Термиздин бу ерга келиб арз қилишни бул киши
маслаҳат берган эрдилар (*Навоийни кўрсатади*).

НАВОИЙ. Бул йигитни Жайхундин ўтиб Термида
қўнганимизда учратдик. Бир навкар бул йигитга қулоқ
эшитмаган зулм қилибдур, доруға онинг додига етмай
ўрнида йигитлик шаънига ҳақорат ва мазах қилибдур.
Шул сабабдин сизнинг даргоҳи олийингизга келиб, арз
қилмоқни маслаҳат берган эрдик.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Не ҳол юз берди?

ЙИГИТ. Мен айтмай, сиз эшитманг, улуғ амир
Беклар ва навкарларда инсофу адолат ҳам, диспату
шарму ҳаё ҳам қолмабдур. Деҳқончилик ила кун кўрун
мен, хотиним ила турмуш қургонимга энди бир ой бўл
гон эрди. Бекнинг бир навкари унга кўз олайтирди. Ва
Термиз доруғасига сарбозлик қилур.

БИР АМИР (*Луқма ташлайди*). Гапни қисқа қил.
Султоннинг қилодургон ишлари бошдин ошиб ётур.

НАВОИЙ. Сўзни бўлмаг, амир, йигитни Термида
тингламайдурлар, Самарқанд шарият паноҳидур деб
олис йўлдин бир ҳафта йўл босиб, адолат истаб келмиш
дур.

СУЛТОН АҲМАД. Давом эт, қулогим сенда!

ЙИГИТ (*ғазабланиб*). Доруға сарбозлариндин бўл

Шул ит ўгли далада қўш ҳайдаётган пайтимда
турт ўнга ўхшаш кўппаклар ила уйимга бостириб
келди, хотинини олиб қочибдур. Қўшнилардин бул
қилиб билиб шаҳар доруғасига бордим. Ул бетавфиқ-
дан жазосини бериш ўрнига:

Хотининг ила қанча фурсат бўлдинг,—деб сўра-

ди. Бир ой бўлдим, тақсир,—дедим.

Сен бир ой турғон бўлсанг, ул навкар ҳам бир
ой бўлса, хотинингнинг бир ери камимас,—деб масхара
қилди. Шул ҳам диннат, шул ҳам шариат бўлдим?
Пана ҳуқмингиздин умидвормен, ул доруға ила навкар-
нинг жазосини берсангиз ' (йиғлайди).

НАВОНИ. Бул йигит тағин бир хунук гапни айтма-
ди. Орадин уч кун ўтгач, йигитнинг хотини номусга чи-
дай қилмай, ўз-ўзини осиб ўлдирмушдур. Навкар ила
доруға ул бегуноҳнинг қонига ҳам зомин бўлмишлар.

АҲМАД ҲОЖИБЕК (Султон Аҳмад Мирзога). Шо-
ҳини, буюрсангиз, шайхулислом маҳкамасиндин тўрт ки-
ши қилиб Хожа Себак бошчилигинда зудлик ила Термиз-
га етиб боришсин. Бул ишни тафтиш қилиб, йигит айт-
ган сўзлар рост бўлса, доруға ила навкарни ҳибсга олиб,
Самарқандга келтурсунлар. Қилмишларига яраша жазо-
ларин бермоқ даркордир. (Термизлик йигит қуллуқ қи-
либ чиқиб кетади.)

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Камномосиз, Алишер. Аҳволин-
гиз нону? Ҳовлимизга ҳам кам ташриф буюрасиз.

НАВОНИ. Сояйи давлатларинда Хожа Фазлуллоҳ
Абулхайроний мадрасасинда таҳсил олмоқдамен.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Рўзгорингиз қандай кечмоқда?
Биз тарафдин ёрдам керакмасму?

НАВОНИ. Илтифотингиз учун ташаккур. Саховатли
рўзгор ва нафодор дўстлар ёрдаминда рўзгоримиз
бир нави ўтуб турур.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Сизнинг нозик табъ ва тор-
тиқлик эркинлигингиз маълум ва машҳур. Самарқанд-
да шайхон аҳлида ҳар қадамда анчага муҳтожлик се-
зилди. Бул масалада ёрдам илгин чўзишга ҳамиша тай-
ёримиз.

НАВОНИ. Ташаккур, Аҳмад Ҳожибек. Ҳозирча бул
масала тарурият сезилмайдур.

СУЛТОН АҲМАД. Балким, Алишерни саройга му-
лоқиматга таклиф қилурбиз?

НАВОНИ. Ташаккур, давлатпаноҳ, ва лекин саройда
қайси ва сийсат юмушларин қилмоққа тайёр эмасмен.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Амир Барлосийнинг айтишларинга қараганда, сиз пулга муҳтож кўринурсиз. Албатта хусус, баъзи китобларни сотиб олмоққа ақчангиз отман қолибдур ва ул киши сизга ёрдам бермоқчи эркиндирад қилибсиз.

НАВОИЙ. Дарвоқеъ, бу ростдур, ёшлик чоғимдан бировдан қарз олгон банда эмасмен. Кимсани қарздор бўлмоқни ўзумга номуносиб деб билурман.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Ҳар ҳолда давлатпаноҳ шахзода айтганлариндек, сизни саройга ёхуд шаҳардаги маҳкамалардин бирига мулозим этиб тайинласак, яхши бўлур эрди, важҳи рўзгор учун тайин бир маош олурад эрдингиз.

НАВОИЙ. Самарқандга келмакдин мақсад таҳсил олмоқдур. Маҳкама ишлари таҳсилга халал бермасму?

АМИР БАРЛОСИЙ. Шул хусусда менда бир тақлиф бор, улуғ амир!

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Нечук таклиф?

АМИР БАРЛОСИЙ. Алишер, рози бўлсалар, ҳафтанинг бир кунинда бизникига таҳсилдин сўнг таъриф буюриб, фарзандларимизга бадийят илми ва мусиқадин сабоқ берсалар. Ва хизмат ҳақларинга биз рўзгор ва таҳсилларига етажак бир маош тайин қилсак.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Яхши таклиф, Сиз не дейсиз, Алишер?

НАВОИЙ. Агар ҳафтада бир кун бўлса розимен, фақат таҳсилдин холи пайтларда, намозшомга яқин борурмен.

АМИР БАРЛОСИЙ. Қай вақтга десангиз биз розимиз.

П а р д а

2-КЎРИНИШ

САҲҲОФ ДЎКОНИДА

Мир Қаршийнинг саҳҳофлик дўкони. Шоирлар, олимлар йиғилган

МИР ҚАРШИЙ. Бугунки, аҳли зурафо анжуманига Мавлоно Алишер Навоийни таклиф қилгон эрдик, нечукдур ул киши мажлисга кечикадур (*шу пайт Навоий кириб келади. Ҳамма ўрнидан туриб уни қарши олади*).

Хизрни йўқласак бўлур эркан, мана ўзлари ҳам таъриф буюрдилар.

НАВОИЙ. Баъзи юмушлар ила андак кечикдим. Маъзур тутгайсизлар.

МИР ҚАРШИИ. Мавлононинг янги ёзган шеърларини эшитмак умидинда муштоқмиз.

НАВОИИ. Туркий тилда янги бир ғазал битиб эрдими. Ижодатингиз билан ўқусам.

(Ғазал ўқийди.)

МИР ҚАРШИИ. Қойил, қойил, ана ғазалу мана ғазал, инсбатлар яхши топилмушдур. Ташбеҳларингизнинг ва тўғилдур ва туркона воқеъ бўлубдур.

БИР ШОИР. Офарин, мавлоно Навоий, хўп чошмадан шеър битибсиз.

ИНА БИР ШОИР. Мавлоно мураккаб санъатларини ҳам кўн ва хўп қўллабдурлар.

МИР ҚАРШИИ. Туркий тилда ҳам бу навъ латиф ва ширин аёблар кўн воқеъ бўлур. Аммо аҳли замон шуароси кўпроқ форсий тилга ружуъ қилғайлар ва туркий наъм дурларини инга тизмакни қўлдин келмас биринчи ҳисоблагайлар.

ТАВХАРИИ. Алалхусус, форс лисони турк тилиндин нафис ва жарангдордур. Замоқларнинг машҳур шоирлари бу тилда шундай гўзал бадиъалар ижод қилмишларини, ушбу тилларда ёзғувчилар қалами бул дурри тилилар бадинида эшакмунчоқдек қадрсиздур. Шул боис элар ўз она тилларини қўюб, форсий тилда ғазал битурлар.

НАВОИИ. Форсий тилнинг нафис эрканлиғига шакл-шарҳини йўқдур. Фақир ҳам «Фоний» тахаллуси ила бу тилда ғариб бир нималар битур. Аммо, фикри ожизгина, турк тили ҳам форс ва араб тиллариндин ҳеч қанчанмайдур. Аксинча, баъзи жиҳатларда туркий тилда бир нотукликлар форс тилинда кўринмайдур.

ТАВХАРИИ. Яъни, масалан?

НАВОИИ. Форс тилинда «емак»ни ҳам, «ичмак»ни ҳам «хўрдан» лафзи билан айтурлар. Турк тилинда эрса элар айрича, ўз ҳолида айтиладур. Тағин «ичмак» лафзининг «синқармоқ», «тамшанмоқ», «ўксинмоқ» каби ғазал номик маъноларни ифодаловчи лафзлари ҳам борини, бул маъноларни айтишда форсигўй шуаро ожиз бўлурлар, шунчун:

Соқиб тут бодаким, бир лаҳза ўзумдин
борай,
Шарт буким, ҳар неча тутсанг лаболаб
синқорай, —

байтидаги «сипқорай» сўзин форсий забонда ифодаламоқ мумкинми?

ГАВҲАРИЙ. Булар бир оддий сўзлардир. Ва лекин форсий тилда шундай нодир жавоҳирлар хазинаси мавжудки, турк шуароси икки дунёда ҳам бул хил хазиналар эшигига йўлай олмайдулар.

МИР ҚАРШИЙ. Қайси хазиналарни кўзда тутурсиз, мавлоно Гавҳарий?

ГАВҲАРИЙ. Шайх Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Деҳлавийларнинг «Панж ганж»лари, тақсир.

БИР ШОИР. Сиз айтмоқчи бўлган шул «Панж ганж», яъни «Хамса»ларни ижодкорлари қайси жинсга мансуб эрканликларин билурмисиз, мавлоно?

ГАВҲАРИЙ. Тўғри, Шайх Низомий ҳам, Амир Хусрав ҳам турк жинсидандур. Аммо улар ўз тилларинда шеър битмай, форс тилинда битмишлар-ку! Бинобарин, бул форс тилининг шеър тили эрканлигига бир далил эрмасму?

НАВОИЙ. Фикри ожизимча, шеър ва шуаронинг қайси тилда шуҳрат топғони замона зайли ила бунёд бўлмишдур. Хусусан, давлат ва тожу тахт араб султонлари илкинда бўлғонда, араб тилиндаги шеърият бисёр ривож топди. Форсу турк ва бошқа жинсдаги фозиллар шул лисон ила қалам тебраттилар. Вақтлар ўтуб, салтанат асоси форс салотинлари тасарруфига ўтди. Шунга биноан форсий тилдаги шуаро зухур топиб, машҳур шоирлар майдонга чиқди. Низомий ва Амир Хусрав ҳам алар жумласидандур. Соҳибтахтлик Хулагухон замониндин бошлаб, хусусан, Султони Соҳибқирон Амир Темир Кўрагон ва анинг ўғлонлари қўлига ўтгандин сўнг туркиғўй шуаронинг ижодият боғи гулга кира бошладди. Мавлоно Саккокий ва Мавлоно Отойи, Мавлоно Лутфий, Мавлоно Гадоий, Мавлоно Ҳайдар Хоразмий ва бошқа туркиғўй шоирлар шеърлари шуҳрат топиб, алар орасинда Мавлоно Лутфий девонинда туркий тил ва туркиёна услуб ажиб бир камолға эришмишки, фақир онинг муборак девонин форсигўй Хожа Ҳофиз Шерозий, Шайх Саъдий, Камол Хўжандий девонлари қаторинда кўрурмен.

ГАВҲАРИЙ. Аммо лекин сиз айтгон туркиғўй шуародин ҳеч бири «Хамса»дек беш муаззам қаср бунёд эта олмадилар. Фирдавсийдек «Шоҳнома» майдонида Рустам дoston бўла олмадилар.

НАВОИЙ. Тангри таоло тавфиқ берса, туркий тилда битилган «Хамса»нинг ҳам шоҳиди бўлурсиз. Агар

Ҳазрат Низомий ўз муборак «Хамса»ларин ўттуз йилда битгон бўлсалар, фақир учун туркий «Хамса»ни битмакка ўттуз ой кифоя қилур.

ГАВҲАРИЙ. Лоф ҳам эви билан-да!

МИР ҚАРШИЙ. Туркий «Хамса»ни ёзишга аҳд қилдингизми, Алишер?

НАВОИЙ. Ҳозирда «Хамса» битишга ўзумни тайёр эрмас деб билурмен. Аммо шул мавзуда дostonлар битиш хаёли ҳам бегона эрмасдур. Туркий улус лисонин якқалам қилмоқ олий шиоримдур.

МИР ҚАРШИЙ. Бул ишда Оллоҳ таоло ёрингиз, туркий улус иштиёқи мададкорингиз бўлсун, омин (*Гавҳарийдан бошқа ҳамма омин ўқишади*).

ГАВҲАРИЙ. Ҳолва деган билан оғиз чучимайдур, деганлар. Низомийдек, Амир Хусравдек шеърят паҳлавонлари ила кураш тушаман деб тағин белингиз майиб қолмасин, Алишер!

НАВОИЙ. Рост айтурсиз, Мавлоно, кураш ҳадисин ўрганмоқ учун ҳозир устодлардин таҳсил олмоқдамен.

МИР ҚАРШИЙ. Алишердек шеърят султониға нечук бир хил бадгўйлик қилурсиз? Ул киши бул ишга қасд қилдиларми, албатта уддасидин чиқадур. Иншооллоҳ, яқин фурсат ичинда ўз туркий «Хамса»син битиб, туркиёна шеър лашкарлари ила жаҳонни фатҳ этишлариға имонимиз комил. Ўшанда тирик бўлса, ким кимнинг белин синдирганин гувоҳи бўлурмиз. Ўзингизнинг белингиз синмаса деб қўрқармен...

3-КЎРИНИШ

САВОҚ

Самарқандча безатилган хона. Амир Барлосий Навоийни хонага таклиф қилади.

АМИР БАРЛОСИЙ. Ўз уйингиздек тортинмай кираверинг, Алишер!

НАВОИЙ. Ташаккур! (*Ичкарига киради.*)

АМИР БАРЛОСИЙ. Қани, нонга марҳамат қилсинлар. (*Хизматкор нон синдириб, чой узатади.*) Алишер келишганимиздек, бугундин бошлаб фарзандларимизга мураббийлик қилурсиз. (*хизматкорга*) Аларни чақиринг. (*Болалар салом бериб кирадилар.*) Мана улар (*кўрсатиб*). Мана буниси Дилшодбек, униси Комронбек, саводлари чиққан бўлса-да, илми санойиъ ва шеър нозукларини тушунмоққа тишлари ўтмайдур. Фақирнинг қизим

мусиқага иштиёқи баланд бўлғондун, музиқа фани бора-синда онга устодлик қилгайсиз. Зероки, Улуғбек Мирзо айтганларидек, илм ўрганиш ҳар бир йигит-қиз учун ҳам қарз, ҳам фарз деб билурмен. Шул жиҳатдин фарзандларимизни ўзунгизга бир шогирд деб билгайсиз¹. Қўшни хонада машғулотларингиз учун махсус жой ҳозирладук.

НАВОИЙ. Тузунгиз учун ташаккур, сабоқни бошлашга рухсат этсангиз.

АМИР БАРЛОСИЙ. Марҳамат, марҳамат.

Навоий ўрнидан туриб, болалар билан қўшни хонага ўтади. Хонадаги тоқчаларда китоб терилган, музиқа асбоблари осиб қўйилган. Хонанинг бир четига зарҳал капта тикилган мовий бир парда осилган. Парда орқасида Амирнинг қизи ўтирибди.

НАВОИЙ. Хўш, ўғлонлар, қайси мактабда ўқурсизлар?

1-БОЛА. Сўзангарон маҳалласиндаги Мулла Ўтабнинг мактабинда.

НАВОИЙ. Шу кунларда не сабоқларни ўрганмоқдасиз?

1-БОЛА. Ҳафтиякни ёд олурмен.

2-БОЛА. Абжадни ўрганурмен.

НАВОИЙ. (1-болага) Қайси сурага келдингиз?

1-БОЛА. Таборак сурасига.

НАВОИЙ. Домулло яна қайси китобларни ўқитадур?

1-БОЛА. Носуриддин Шайх Саъдий «Гулистон»ин ва назмдин Хожа Ҳофиз девонин. Яқинда бошладик.

НАВОИЙ. Бугундин эътиборан, мен сизга шеърият илминдин сабоқ берурмен. Хўш, шеър деб нимага айтиладур? Ва бул сўзнинг маъноси недур?

1-БОЛА. Билмасмен, тақсир.

НАВОИЙ. Шеър деб вазн ила рост бўлғон мавзун бир каломга айтурларким, бул сўзнинг луғавий маъноси арабча «билмоқ» феълиндандур. Шул боис шеър деганда улусга янги бир нарсани билдирмоқ, янги фикрлар яратиб, аларни халққа тарғиб қилмоқни тушунмоқ даркор. Бул янги фикрлар шеърий санъатлар воситасинда чиройли бир либосга ўранмоғи лозимки, ўқуғон ёхуд эшитғон одам ондин лаззат ҳам ола билсин. Шоир

¹ Муаллиф ушбу асарни битаётган даврдаги мафкуравий вазиятни ҳисобга олган ҳолда ҳадислардаги бу фикрни Улуғбекка нисбат берган бўлса керак — *муҳаррир изоҳи*.

ерса ана шу янги дақиқ маъноларни нафис либос ила кашф қилувчи кишидур. Қани, Ҳофиздин бир шеър ўқичи?

1-БОЛА. Ед олмабман, тақсир.

НАВОИЙ. Ҳеч шеър билмасмисан?

1-БОЛА. Билурмен.

Ариқ бўйида жийда,
Жийдани гули майда.

НАВОИЙ. Яхши-яхши, бул болалар айтадурғон қўшиқлардин эркин. Сен ҳам қўшиқ билурмисен?

2-БОЛА. Рўза кунларинда акам ва қўшни болалар ила мойрамазон айтурмен. Яна... тўйларда айтиладурғон ёр-ёр-ёронейларни ҳам билурмен.

НАВОИЙ. Қани, бир банд айт-чи.

(Бола ёр-ёр-ёроней айтади)

НАВОИЙ. Яхши-яхши, бул байтларнинг барчаси хилқ услубинда бармоқ вазниндадур ва алар шоирлар айтадурғон арузга рост келмайдур.

ПАРДА ОРҚАСИДАГИ ҚИЗ. — Ёр-ёрнинг аруз ила рост келадурғон хиллари ҳам бор, устод.

НАВОИЙ. Тўғри айтурсиз, аммо қайси хилларин назарда тутурсиз?

ҚИЗ. Чунончи:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушди ўт жоним аро, ёр-ёр.

Ҳажазни мусаммани мақсур вазнидадур ва ани дутор ёхуд танбур куйига мослаб айтса бўлур.

НАВОИЙ. Дуторда эшитайлик.

ҚИЗ. *(Дутор чалиб, юқоридаги байтни қўшиқ қилиб айтади.)*

НАВОИЙ. Ёқимли овозингиздин нафақат биз, балким Зухро сайёраси эшитганда ҳам ҳайратдин бармоқ тиниш даражасига етур эрди.

1-БОЛА. Бул аруз деганлари недур, устод?

НАВОИЙ. Бул вазни билмоқ учун машҳур ғазаллардин кўп шеър ёдламоқ даркордур. Ҳозирча сизларга топишириқ. Мавлоно Лутфий ва Амир Хусрав Деҳлавий донишмандлариндин ҳар бирингиз келгуси машғулотга қадар 10 тадин ғазал ёд олурсиз. Оғирлик қилмасму?

1-БОЛА. 10 тадин ғазал? Кўп эрмасму, устод?

НАВОИЙ. Шеърят илмининг устодлариндин Низомий Арузий Самарқандий айтмишларки, шоир бўлмоқ

ва шеърни тушунмоқ учун қадим шоирларнинг 50 минг ва замондаги шоирларнинг ҳам 50 минг жами юз минг мисра шеърин ёд олмоқ зарур. Киши болалик чоғинда хотираси ўткур бўладур ва ёд олгон шеъри бир умр ҳофизасига муҳрланиб қоладур. Шул сабабли ҳар иккин-гиз ҳам келгуси ҳафтага 10 тадин ғазал ёд олингиз. Бул 70 — 80 байтга тўғри келадур ва иқтидорингизга оғир-лик қилмайдур. Аруз ҳақинда ёд олгон ғазалларингиз асосинда сабоқ берурмиз. Келишдикми?

БОЛАЛАР. Ҳаракат қилурмиз, устод.

(Навоий болалар билан хайрлашиб чиқиб кетади.)

П а р д а

4-КЎРИНИШ

БИР БАИТ ТАҲРИРИ

Тун. Осмонда юлдузлар чарақламоқда. Навоий кўча айлашиб юриб, уч-тўртта кишига дуч келади.

МИРЗО ХОЖА СУҒДИЙ. Мавлоно Алишер, бул қоронғу тунда не қилиб юурсиз?

НАВОИЙ. Сокин кечаларда Самарқанд кўчаларин айланмоқ одатим бор. Шаҳрингизнинг чароғон юлдузларга тўла осмони ажиб бир сеҳр ила мени маҳлиё қиладур.

МИРЗО ХОЖА СУҒДИЙ. Юлдузлар, юлдузлар... Коинотнинг фусункор тилсимлари. Шул юлдузлар сирин очгани учун Мирзо Улуғбекни даҳрий деб эълон қилдилар. Дарвоқе, Мирзо Улуғбек расадхонасинда ҳам бўлдунгизми?

НАВОИЙ. Уч-тўрт марта бўлдум, ҳар борғонимда айрича бир тасаввур уйғотур. Уч ошёнлик муаззам бино экандур.

МИРЗО ХОЖА СУҒДИЙ. Мирзо Улуғбек буйруғи ила расадхона ичин шундай безамишларки, томошо қилгон одам коинот бағрида сузиб юргондек бўлур. Деворларга сайёралар ва собит юлдузлар нақши ҳайратомуз бир дид ила зийнат этилмишдур.

НАВОИЙ. Аммо бул кун Мирзо ишларин ул устодга муносиб равишда давом қиладургон бир мард ўғлон топилмайдур. Шул боис расадхонада илм таҳқиқи ила шуғулланмас эрканлар. Афсус, минг афсус бўлсинким,

замонамизда бул зарур ишларга етарли эътибор берилмайдур.

РИЕЗИЙ. Алишер, Сизнинг шеърият бобиндаги таърифингизни эшитиб, учрашмоқ орзусинда эрдик. Орзуимиз ушалғонидин хурсандмен.

МИРЗО ХОЖА СУҒДИЙ. Бу киши Риёзий Самарқандий бўладурлар. Ҳам шоир, ҳам котиблиғда машхур. Етти қалам била хатни хўб битурлар. Ҳофизликда қориин қурродурларки, Қуръони мажидни етти қироат била билур ва ўқурлар.

Илми мусиқий ва адвордин ҳам хабардордурлар. Таъблари ғазал айтмакка кўп мойил ва хўб чошни-ла матлаълари бисёр. Яқинда бир байт битибдурлар ва вазну қофияда бисёр янгиликлар кашф этибдурлар.

НАВОИЙ. Бул киши ҳақинда фақир ҳам эшитган эрдим. Танишғонимиздин хурсандмен. Янги матлаънғиздин баҳраманд қилинг, Мавлоно.

РИЕЗИЙ. Форсий матлаъдурким, ташбеҳ ва қофияда баъзи янгиликлардин холи эрмасдир:

Ситораест дури гўши он ҳилол абру,
Зи рўйи ҳусн ба хуршид мезанад пахлу.

НАВОИЙ (*Риёзий байтини такрорлаб*).—Яъни демокчисизки, ул ҳилол қошли гўзалнинг қулоғидаги инжу худди юлдуз кабидур ва гўзалликда бу юлдуз гўё қуёш била тенглашмоқчи бўладур. Янглишмадимми?

РИЕЗИЙ. Худди шундай, Мавлоно.

БИР ШОИР. Мавлоно бир байтда ташбеҳлар силсиласин яратибдурларким, бунга фақат тасанно айтмоқ керак, тасанно.

ЯНА БИР ШОИР. Вазн ва қофияларда ҳам ихтиро қилмишлар!

НАВОИЙ. Ғалат айтурсиз, Мавлоно, фикримча бул байт зоҳиран дуруст кўринса-да, мантиқ ва робита юзасиндин талай қусурларга эгадур.

РИЕЗИЙ. Ўйлаб гапиряпсизми, Алишер?

НАВОИЙ. Хусусан, хуршид лафзи бул ўринда номуносибдур.

РИЕЗИЙ. Нечук?

НАВОИЙ. Шул сабабданким, сиз гўзал қулоғидаги дурун юлдузга хўб ташбеҳ қилибсиз. Аммо, маълумингиз бўлсинким, (*осмонга ишора қилиб*) юлдуз бор жойда хуршид, яъни қуёш кўзга кўринмайдур.

УЧИНЧИ БИР ШОИР. Рост айтурлар, Алишер.

Қоронғу тунда қуёш не қилур. Бул барчага маълум ҳақиқат-ку (*кулғу*).

НАВОИЙ. Шул важидин «хуршид» сўзи ўрнида «моҳ» — «ой» лафзин қўйсак табнатга хилоф иш қилмағон бўлурмиз.

УША ШОИР. Худди узукка кўз қўйғондек, ирради ди, қойил!

НАВОИЙ. Аммо шунда ҳам вазнда сохталик ноқулай бўлур. Бинобарин, ташбеҳлар орасинда бир «ки» билан ловчиси лозим бўлғайки, андин сўнг нисбатлар мувофиқ бир силсила шаклига кирғай. Яъни сизнинг мазкур байти тингизни:

Зи рўйи ҳусн дури гўши он ҳилол абру
Ситорааст ки бо моҳ мезанад пахлу,

тарзинда таҳрир этмоқ маъқул кўринадур.

БОЯГИ ШОИР. Офарин, Алишер, яъни бу билан Сиз ул ҳилол қошли гўзалнинг қулоғидаги инжу ёрқин бир юлдуздурки, у гўзалликда ой билан тенглашмоқчи бўладур, демоқчисиз.

НАВОИЙ. Балли, тўғри шарҳладингиз, Мавлоно!

РИЕЗИЙ. Мен минбаъд ўз фикримда содиқ қолур мен ва байтим таҳрир этмакка муҳтож эрмас, деб ҳақ соблармен!

НАВОИЙ. Ихтиёри ба шумо, Мавлоно! Байт сизники, ихтиёр ҳам сиздадур. Энди менга рухсат, ҳужратим қайтмоқ даркор. Устод Хожа Абуллайсий таширф бўлурмоқчи эдилар. Кеч қолсам одобсизлик бўлур. (*Кетиб кетди.*)

БИР ШОИР. Тан бериб айтмоқ лозимдурки, Алишер байтни тўғри таҳрир этмиш.

ИККИНЧИ ШОИР. Ташбеҳлар ва вазн, робита ва мантиқ жиҳатларидин Навоий ҳақдурлар. (*Риёзий кетди.*) Сиз ноўрин эътироз билдирдингиз.

РИЕЗИЙ. Аввалги сўзум қайтиб олмасмен. Ушунга айтинг қуёш ташбеҳи гўзалми ёхуд ой ташбеҳи?

УЧИНЧИ ШОИР. Гап ташбеҳларнинг гўзаллигини эрмас, мантиққа мувофиқ ёхуд мувофиқ эрмаслигини айтмадур, Мавлоно!

БИРИНЧИ ШОИР. Риёзий, дўстум, ташбеҳларни янглиш қўллаб бир юттурдингиз, ўжарлик қилиб экинчи бир юттурмайин десангиз, тўғри сўзга қулоқ осинг. Чунки ҳақ сўзни тан олиб, ўз хатосига иқрор бўлиш маркази кишининг ишидур.

РИЕЗИЙ. Уйлаб кўрурмен.

БИРИНЧИ ШОИР. Бир байтга шунча можароми?
Навоийнинг айёми бекор ўтказмасдин, бизникига бориб,
Бир шаробхўрлик қилайлик...

П а р д а

ТҮРТИНЧИ ПАРДА

1-КЎРИНИШ

АРУЗ БАҲСИ

Ахир Навоийнинг дарехона учун жиҳозланган уйи. Навоий
ушар бодаларига сабоқ бермоқда. Сухбатни парда орқасидан
амирнинг қизи ҳам тингламоқда.

НАВОИЙ. Хўш, Дилшодбек, арузда нечта баҳр бор
навоий?

ДИЛШОДБЕК. Уи тўққизта, устод.

НАВОИЙ. Комронбек, айтинг-чи, бул баҳрлардин
қайси бирлари туркий тилга кўпроқ мувофуқдур?

КОМРОН. Рамал, ҳажаз баҳрларинда туркий шу-
аро кўпроқ шеър айтурлар, устод.

НАВОИЙ. Тўғри айтурсиз, Комронбек, хусусан, ра-
маз баҳри туркий тилда айрича ҳаракатлайдур ва Мав-
лоно Лутфий, Саккокий киби шеър устодлари га-
залларининг кўнлари шул вазнда битилмишдур. Фақир-
нинг айти Хусайн Бойқаро эрса «Хусайний» тахаллуси
бул фақат шул баҳрда шеър айтур. Онинг машҳур га-
залларининг

Ҳисн маҳзун кўнгул девона бўлмай найласун?

Шошиқу Мажнун киби афсона бўлмай найласун? —
қаламдан гаплдурким, рамали мусаммани мақсур ваз-
ндайдур ва ул:

Ғоилотун, ғоилотун, ғоилотун, ғоилотун

Ғоилотун, ғоилотун, ғоилотун, ғоилотун

Ғоилотун ила рост келур. Қани, Комронбек, шул рукнда
рост келгучи ёд олгон ғазалларингиздин бир байт ай-
тайсиз?

КОМРОНБЕК. Мавлоно Лутфийнинг бу матлаъи
бул баҳри вақоғи рост келур:

Бул баҳрини тўбию жаннат худди гулгун устина,
Қармаан даврон санингдек ой гардун устина.

НАВОИЙ. Балли, Комронбек, зеҳнингиз ўткур ва таъбингиз шеърни тушунмоққа мойил эркан... фақир ғазаллариндин...

(Шу пайт даричадан кирган шамол пардани кўтариб жборади ва Навоийнинг кўзлари қиз билан тўқнашади, ўзига ўзи дейди.)

Ваҳ... бу нечук ҳусни малоҳатдур? Рубъи маскунда Самарқанд қизлариндек сулув қизлар йўқлиғи ҳақиндаги фикрлар рост эрканда! Ҳироту Машҳадда бу хилдагидек санамга дуч келмаган эрдим. Бир қиё боқиш ила дил кишварин яғмо қилдило! Астаффуруллоҳ, не осий сўзлар айтурмен... *(Болаларга)*... Не дейиб эрдим?

ДИЛШОДБЕК. Ўзунгузнинг ғазалларингиз ҳақинда сўз айтурға оғиз жуфтладингиз, устод.

НАВОИЙ. Фақир ғазалларининг кўпроғи ҳам шул туркий вазнда битилгандур!

ҚИЗ. Устод, шул вазндаги ғазалларингиздин бирин ёзиб, Дилшодбекдин узатсангиз. Мен унга танбурда куй басталасам. Саҳвларин тузатмоқ шарти била.

НАВОИЙ. — Сизнинг ширин овозингизга мос келадурғон ғазал битмакка қалам ожизлик қилур. Аммо бул сафар сиз айтғон ғазални битиб келурға саъй этурмен...

2-КҲРИНИШ

СОЛИҚДАН ОЗОД ҚИЛИШ

Ургут тоғи манзаралари. Олисда қишлоқ уйлари кўзга ташланади. Чинор тагида Навоий дўсти Мирзобек билан суҳбатлашмоқда.

МИРЗОБЕК. Бизнинг Самарқанд музофотимизда Ургутдек манзарали жойлар бисёрдур, Алишер.

НАВОИЙ. Оғалиғ ва Омонқўтон тоғлариндаги хушҳаво жойлар ҳам бул ердин қолишмайдур, Мирзобек.

МИРЗОБЕК. Гуш кун, эй ёр ки, Самарқанд сайқали рўйи заминаст.

Агар жаннат бошад, ҳамин асту ҳамин асту ҳамин аст.

НАВОИЙ. Офарин, Мирзобек. Самарқанд ҳақиқатдан ҳам жаннатмисол гузал бир ўлкадир!

(Шу пайт беш-олтита қишлоқ одамлари уларга яқинлашади. Улардан бири Мирзобекнинг оёғига йиқилиб, йиғлай бошлайди.)

МИРЗОБЕК. Урнингиздан тулинг, ота, нечук куз ёш қилурсиз?

НАВОИЙ. Не ҳол юз берди, ота?

ЧОЛ. — Мирзом, сиз дорус-салтанатдин келгон беклардин кўринасиз. Бизнинг ҳолимизга раҳм қилиб, зулм кишанлариндин халос бўлмоққа ёрдам беринг. Бул яхшилигингизни то абад унутмағаймиз.

МИРЗОБЕК. Сўйланг, ота, ким сизга зулм қилур?

ЧОЛ. Бир менга бўлса гўрга эди-я, бутун қишлоғимиз кўз кўруб, қулоқ эшитмагон зулм домига тушмушдур.

НАВОИЙ. Бутун бир қишлоқ?

ЧОЛ. Ҳа, тақсир, биз барчамиз ҳув кўруниб тургон Ургут қишлоғиданмиз. Қишлоқ ҳокими Мирзо Умарбек понсод танобчиларга бир йиллик солиқни бир йўла йиғиб олмоқни буюрди. Улукдин кафан тамаъ қиладургон танобчиларга бек фармони яхши баҳона бўлур, солиқларни чандон ошурдиларки, бир йиллик солиқни дучандон, сечандон қилиб йиғиб олмоқдалар. Этида жири бор бойлар ҳар галгидек танобчиларга оту сигир, ёхуд нақд пул пора бериб, мол-ҳолин оз чўтга солдириб, солиқдин енгил қутулмоқдалар. Биз камбағалларда ҳеч вақо қолмоғондин катакларимиздаги сўнгги товуғимизга қадар тортиб олмоқдалар, ноинсофлар!

КАМПИР. Мен бир тул кампирдурман. Бир оёғим ерда, бир оёғим гўрда. Қарайдургон ҳеч кимим йўқдур. Худо берган ризқ бир соғин эчким бор эрди, суяги очиқ лаҳадда чиригур танобчилар шул биргина эчкимни ҳам тортиб олдилар. Худоё худованда, болалари «отам»лаб қолсин аларни. Нега ер ёрилиб бул золимларни ўз комига тортмайдур?!

БИР ДЕҲҚОН ЙИГИТ. Уруғга сақлаб қўйгон донларимизга қадар талон-торож қилдилар, бек. Бу йил болаларимиз не билан тирикчилик қилурлар? Гадойлик қилишдан ўзга иложимиз қолмамиш. Кўксаройга бориб, султонга арз қилмоққа йўлга чиқиб эрдик.

НАВОИЙ. Бой бойга боқар, сув сойга оқар. Султон арзингизга етмайдур. Аммо султонга аткалик қилгувчи Аҳмад Ҳожибек жаноблари ўз мулозимлари ила бу ерга келгайлар. Ул кишига мурожаат қилингиз, шояд бир савоб иш ҳосил бўлур.

ЧОЛ. Сиз иккингиз амирга яқин одамлардин кўри-нурсиз. Биз фақирларга ёрдамингизни дариғ тутманг.

НАВОИЙ. Биз ҳам Сизнинг ёнингизни олиб гапирурмиз. Иншоллоҳ...

(Аҳмад Ҳожибек бир-икки мулозими билан келишди.)

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Ургут тоғлари тиззангиздин мадорни тортиб олмадим, Алишер?

НАВОИЙ. Тортиб олгонча йўқ, жаноби Аҳмадбек. Аммо бул кишилар арзи ҳолин эшитиб, кўнглумизга тоғдек қайғу тушубдур.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Не ҳол юз берди, сўйлангиз? Чол. Аҳмад Ҳожибек оёғига йиқилиб). Илоё бола-чақангизнинг орзу-ҳавасини кўрунг, улуғ амир. Биз фақирларга раҳмингиз келсун. Қишлоқ беги бир йиллик солиқ йиғишга фармон берди, танобчилар бор-йўғумизни тортиб олдилар. Еганга озиғимиз, қоққанга қозиғимиз ҳам қолмамиш.

НАВОИЙ. Отанинг айтишларича, кент бойлари танобчиларга пора бериб, солиқдин озод бўлаётган эрмишлар. Камбағалларнинг эрса егулик дони у ёқда турсун, эккулик донин ҳам қийратмоқда эрмишлар. Мана бул бева кампирнинг бор-йўғи биргина эчкисин ҳам зор қақшатиб тортиб олмишлар.

БИР УРТА ЯШАР ДЕҲҚОН. Танобчилар ҳам еримизни қасддан ортуқ кўрсатиб, кўп пул талаб қилурлар. Бир ҳафта муҳлат қўймишлар. Пулни вақтида тўламоғонларни бек ҳовлисиндаги зиндонга қамаб, дарра ила сулайтурурлар.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Шул гаплар ростму, ёлғон сўйламайсизларми?

ЧОЛ. Менга ишонмасангиз, оппоқ соқолимга ишонинг, амир!

ЙИГИТ. Ёлғон сўйласак, Қаломи шариф урсун!

КАМПИР. Бир тул кампирга ишонмасанг, кимга ишонурсен, ўғлум. Ёхуд бекка шерикдурмисен?

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Шерик эрмасмен! Аммо Мовароуннаҳр вилоятлариндаги барча қишлоқлардин бир йиллик солиқни илгаритдан йиғиб олмоққа оид фармони ҳумоюнга имзо чекканим ростдур. Бул фармон бизнинг раъйимиз бирла эмас, Ҳиротдин Хур осону Мовароуннаҳр султони Абусаид кўрагон зоти Олийларининг маҳсус фармойишларига биноан юз бермишдур. Ул зот яқинда катта черик ила Ироқу Арабистон улкаларин фатҳ этмоққа ҳозирлик кўрурлар. Сипоҳиё сарбозни маош ва егулик ила таъмин этмоқ зарурати ндин бул фармони соҳибқиронни бажармоқдин ўзга илтожимиз йўқдур. Аммо биз фармонимизда ҳар кимдин ҳолига яраша солиқ тўплашни буюрганмиз. Билсак ул аҳмоқлар салла

деса, кайлани олиб келурлар. Шахрисабз, Хузор, Қарши, Кармана ва бошқа музофотлардаги қишлоқлардин ҳам шул хусусда арзга келмоқдалар.

НАВОИЙ. Шу чол ва оқсоч кампир ҳурмати, Ургут қишлоғиндаги бева-бечоралар, фақиру бенаволардан олинажак солиқни бекор қилмоққа амр берсангиз. Аларнинг ҳиссасин бою савдогар зиммасига юкласангиз деган ўтинчимиз бор.

МИРЗОБЕК. Қўп савоб ишга қолурсиз, улуғ амир, Фақирнинг дуоси Оллоҳнинг карами ила баробардур.

АҲМАД ҲОЖИБЕК (*Мулозимга*). Ургут қишлоғиндаги фақирлар бир йиллик солиқдин озод қилиниши ва алардин йиғиб олинган барча нарсалар эгаларига қайтариб берилиши ҳақинда фармони олий тайёрланг. Бек ва танобчиларнинг аттор қутисинда топилмайдурғон ишларин тафтиш қилиб, натижасин менга еткурурсиз. Сизга бул ишни бажармоққа бир ҳафта муҳлат. Ургут боёнларининг мол-мулкин аниқ ҳисобга олмоқ ва аларга шунча солиқ чиқармоқ ҳам хотирангиздин фаромуш бўлмасун.

МУЛОЗИМ. Бош устига, улуғ амир! Фармонингиз бажо келтирилур!

ЧОЛ. Илоҳо, давлатингиз зиёда бўлсун, амир!

КАМПИР. Дунё тургунча туринг, ўғлум. Мушкулмизни осон қилдингиз.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Менга эрмас, раҳматни бул йигитга айтингиз.

(Навоийни кўрсатади.)

3-КЎРИНИШ

КЎРГАЛИ ҲУСНИНГНИ...

Амир Барлосийнинг дарсхона учун жиҳозланган уйи. Навоий машғулоти давом эттирмоқда.

НАВОИЙ. Ўтган галги машғулотда аруз баҳрлари ҳақинда сўз юрутиб эрдик. Бугун эрса сўз санъатлариндин тажнис ҳақинда сабоқ олурсиз. Тажнис деб бир сўзни бир неча маънода ишлатмоққа айтурлар. Масалан «от» исм маъносинда, буйруқ маъносинда ва бошқа маъноларда ишлатилур. Шуаро сўзнинг бу товланишидин истифода этиб, шеърларинда тажнис ишлатур.

КОМРОНБЕК. Тажнис шеърнинг барча жинсида
ишлатилурми ёхуд айрим бир турлариндами?

НАВОИЙ. Шеърнинг барча турларинда ишлатса
бўлур, аммо шундай турлар ҳам борки, улар бошдан-
оёқ тажнис ила битилур. Алардан бири турк шуароси-
нинг ҳиссасидурки туюғ номи ила машҳурдур. Ушбу
туюғда «ёзасиз» сўзи уч маънода битилмиш,

Эй муҳиблар, етсангиз гар ёза сиз,
Гул адоғинда хуморе ёзасиз.
Гар мен ўлсам турбатимнинг тошина
«Куштайи бир шўх эрур» деб ёзасиз.

ДИЛШОДБЕК. Ўзунгиз тўқудингизми, устод?

НАВОИЙ. Йўқ, Дилшодбек, бул туюғ фақирнинг
тоғаси Мир Саид Қобулийга мавсумдир. Мавлоно Лут-
фий туюғлари ҳам машҳур.

КОМРОНБЕК. Сиз ҳам туюғ битурмисиз, устод?

НАВОИЙ. Баъзан-баъзан хотирга келганда...

ДИЛШОДБЕК. Бир туюғ айтинг, ёдлаб олайлик.

НАВОИЙ.

Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қоши қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо, билмамки, қилмас ё қилур.

ДИЛШОДБЕК. Ажиб туюғ эркин.

НАВОИЙ. Комронбек, туюғ вазнин аниқлашга ҳа-
ракат қилинг.

КОМРОНБЕК. Рамал вазнига ўхшайдур. Руқъла-
ри фоилотун, фоилотун, фоилунга рост келур.

НАВОИЙ. Балли, Комронбек, тўғри топдингиз, ту-
юғнинг вазни рамали мусаддаси мақсур вазни била
шоеъдур. Нечун рамали «мусаддас» деб айтурмиз, Дил-
шодбек?

ДИЛШОДБЕК. Агар рукнлар ҳар байтда олти адад-
да такрорланса «мусаддас» дейилур.

НАВОИЙ. Яхши, хўп яхши. Сизга бу галги вазифа
шулки, ўзунгиз билгон туркий ёхуд форсий сўзларнинг
бирдан ортуқ маъноларин дафтарга ёзингиз. Мен тек-
шириб кўрурмен. (Дилшодбекка). Опангиз фақирнинг
рамал вазниндаги бир шеърини куйга солмоқчи бўлди-
лар. Мана бул ғазални ул кишига узатсангиз. (Дилшод-
бек пардани секин очиб Навоий ғазалини опасига уза-
тади). ...Вазифа аниқ бўлса, мен қайтурмен. Кўришгун-
ча хайр. (Навоий болалар билан ташқарига чиқади.)

ҚИЗ: (*Парда орқасидан ғазални уқийди*).

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдим санга.
Ҳар неча дедимки кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдим санга.
Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Қутлуғ арз-дод улким, фақирнинг тубанда беражак осий сўзларин лутф ила кечиргайсиз. Бул ғазал ўшал кунги бир қиё боқишингиз эҳтиросинда туғилмишдур. Ва уни бир мактуб ўрнида кўргайсиз. Дилбар исмингизни билмоғонимдин ва билъакс буни билмоқ фақир учун қатъиян ман қилинғонидин не сўз ила мурожаат этмакка ожизмен. Гумроҳлик ила мактуб битмакка журъат қилғоним учун қулунгизни тағин бир қарра авф этурсиз. Сизни кўрган кундин сабру қарорим рйштаси узулди. Доғли кўнглум яраларинга шифо берувчи табибим ўзунгуздур, дардли қалбим наволарига ором бергувчи ширин сўзунгуздур. Бир ҳадисингизни эшитмоқ орзусинда ёнаман. Ҳажрингизда бемор ўлғон бандангизга бир лутф ила ҳаёт бағишларсиз деган умиддамен. Боғи шамолдаги мармар ҳовуз ёнинда Сизни муштоқлик ила кутуб, келишингизга умидворлик ила бул мактуб битдим. Жавобин укангиз Дилшодбек фақирга етказур деган ишонч ила Алишер мутахаллус Навоий.

Ё раббий бу не ҳолдур? Не деб жавоб битсам эркин?

4-КЎРИНИШ

КЕЧА КЕЛГҲМДУР ДЕБОН

Навоий ўз ҳужрасида маъюс ва ўйчан ўтирибди. Юсуф Андижоний сўрайди.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Алишер, тунд ва хафа кўринурсиз?

НАВОИЙ. Негадур кўнгулда дарду ғам дарёси мавж урмоқдадур. Сабабин ўзим ҳам билмасмен.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Кеча ҳаддан бетоқатланиб, уйқунгизда тиш ғичирлатиб чиқдингиз. Тинчликми?

НАВОИЙ. Зийрак йигит эркансиз. Кўнглум ишқ домиға мубтало бўлғонга ўхшайдур. Олти ойдин ошғон эрдиким, ул соҳибжамол ҳуснин фақирдин сир тутур

эрдилар. Аммо утган ҳафтада ул маҳлиқони бир кўрдуму бору йўқлиғимни унутдим. Анинг била учрашмак ни-
ятида бир мактуб битган эрдим, уқаси Дилшодбекдин
жавоб ёзиб фақир ила учрашмоққа рози эрканлигин
билдирди. Шул боис кеча они боғи шамолда кутдум, не
сабабдандур келмади. Ва бундин таъсирланиб бул ға-
зални тугатибмен (*узатади*).

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. (*Навоий ғазалини ўқийди*)

Кеча келгумдур дебон ул сарви гулрў келмади,
Кўзларимға кеча тонг отғунча уйқу келмади.

Лаҳза-лаҳза чиқдиму, чектим йўлида интизор
Келди жон оғзимғаю ул шўхи бадхў келмади.

Оразийдек ойдин эрканда гар этти эҳтиёт,
Рўзгоримдек тийра ўлғонда қоронғу келмади...

(*Шу пайт ҳужра эшиги тақиллаб Дилшодбек кў-
ринади. Қўлида олма солинган тугун.*)

ДИЛШОДБЕК. Устод, опам сизға кўп дуойи салом
ила мана буни бериб юбордилар (*рўмолни Навоийга
узатади*). Энди менга рухсат, кун ботай деб қолди.
Опам, тез бориб, тез кел, деб эрдилар (*таъзим қилиб
чиқади*).

НАВОИЙ. Олма! Олма.. Бизни йўқлаб мурод қи-
либдурлар. Ёр қўли теккан олмалардин еяйлик, қани
очинг, рўмолни (*Юсуф Андижоний рўмолни очади, бит-
та олма олиб Навоийга узатади*).

НАВОИЙ (*Олмани ея туриб*). Бай-бай, бул Са-
марқанд олмаси бунчалик ширин бўлмаса? Тиниқлигин
айтмайсизми? Аксингиз кўринади-я!

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Ҳа, Алишер, Самарқанд
олмалари, хусусан себи Самарқанд ва соҳиби Самар-
қанд навлари ғоят ширин бўлур, бошқа ерларда алар-
дек олмалар бутмайдур. Ие, олмалар ичинда бир рў-
молча ҳам бор эркан. (*Рўмолчани олиб очади, ичидан
бир қизил олма чиқади. Тагидаги қоғозни олиб Навоий-
га узатади*). Сизға мактуб ҳам юборибдур.

НАВОИЙ (*Мактубни очиб, ўқийди*). Дуойи салом-
дин сўнг, етиб маълум бўлсинким, бул мактубни тунов
куни ҳузурингизга боролмоғонлигим сабабин баёни деб
билгайсиз. Сизнинг ҳузурингизга бормоқчи бўлғон, яъни
мен учун мумкин бўлмаган ишга қўл уришга журъат
қилғон эрдим. Бахтимизга қарши, йўлға чиқмоққа от-

донгонимда Шаҳрисабздин қариндошлар ташриф буюрдилар. Алар ичинда бир неча дугоналарим ҳам бор эрдиларки, шул сабабдин аларни ташлаб, ҳузурингизга бормоқ имкониятидин йироқ эрдим. Қолғон сўзларимни сизга юборганим нақш олма ва рўмолча айтурлар. Вассалом.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Бул рўмолчада бир сир борга ўхшайдур. *(Навоий рўмолчага диққат қилиб, унинг четига кашта қилиб ёзилган байтни ўқийди).*

НАВОИЙ.

Гусса чангидин наво топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

Ё раббий, ўз байтимни ўзумга жавоб ўрнида битибдур.

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Сизнинг қалбингизда алаңгалаган ишқ оташи анинг кўнгулға ҳам ўт солғонга ўхшайдур. Ва ажиб бир нозуклик билан ўз байтингиз носитасинда кўнгул сирлариндин сизни воқиф қилмушдур.

«То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго». Яъни Сиз анга қанчалик асир бўлган эрсангиз, у ҳам сизга шунчалик кўнгул қўйибдур.

НАВОИЙ. Унда, бул олмада ҳикмат не эркин *(олмани кўрсатади)*?

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Самарқандда қадимдин бир қизиқ одат борким, сайилларда ошиқу маъшуқлар ўз севгиларини бир-бирлариға қизил олма совға қилмоқ бирла изҳор этарлар. Ёхуд йигитлар ила қизлар бир-бирлариға олма отиб, тўй бошлашқа розиликларин баён қиларлар. Тангри таоло нияти бирла яқин кунларда тўй тараддудин кўрмоқ лозимға ўхшайдур. Фақир белни етти ердин боғлаб, хизматға тайёрмен.

НАВОИЙ. Барлосийдек бадавлат бир амир ўз боғиндаги якка-ёлғиз қизил гулни фақирдек бир шоирға тақдим этмоққа рози бўлурмикин?

ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Сиз Амир Барлосий фарандларинға бир йилға яқин сабоқ ўргатиб, амир хонадонининг ўз кишисидек бўлуб қолдингиз. Чамамда, амир рад жавобин бермас. Одам юборинг, Амир эшигин суғурган совчиларингизни ичкариға қўймаса, ҳомийингиз Ақмил Ҳожибекни орага қўюрмиз, ёхуд, яхшиси, ул зотининг ўзларин совчи қилиб юборурмиз. Кўрубсизки, ишлар беш бўладир. *(Шу пайт ҳужра эшиги очилиб, ичкаридан Мир Қарший кириб келади.)*

НАВОИЙ ВА ЮСУФ АНДИЖОНИЙ. Келинг, келинг, устод. Бемаҳалда не шамол учурди?

МИР ҚАРШИЙ. Ҳолларингиздин бир хабар олмоқ ниятинда келиб эрдим... Ва мадрасаларда таътил кунлари бошланғони туфайли Сизларни бир сайр қилдирмоқ таклифи била келдим. Зероки, таҳсилдин чарчаган жисмингиз сайру саёҳатдин ором ва таъбингиз бул истироятдан ком топғай. Эртага пешиндин сўнг она юртимиз Қарши сафарига камина отланади. Ва рози бўлсаларингиз, сизлар ҳам менга ҳамроҳ бўлингиз. Йўл-йўлакай Шаҳрисабз, Ҳузур вилоятларин ҳам томоша қилғайсиз.

НАВОИЙ. Маъқул таклиф, устод, икки ойлик таътилни янги манзараларда ўтказмоқ ва янги одамлар ила суҳбатлашмоққа не етсун? Аммо фақирнинг Амир Барлосий фарзандларига берадурғон сабоғи не бўлур?

МИР ҚАРШИЙ. Ҳозир мактабларда ҳам таътил бошланмуш. Шул боис аларнинг ҳам дам олғони маъқул кўринадур. Сабоқни таътилдин сўнг давом эттурурсиз?

НАВОИЙ. Хўп, биз рози, лекин эртага Амирникига бориб, сафарга отлонғонимиздин ул зотни хабардор қилмоғим керак.

5-КЎРИНИШ

СИР ФОШ БЎЛДИ

Навоий Амир Барлосий дарвозасини тақиллатади. Дилшодбек дарвозани очади.

ДИЛШОДБЕК. Салом, устод, келинг, қани, ичкарига марҳамат.

НАВОИЙ. Отангиз уйдадилар, Дилшодбек?

ДИЛШОДБЕК. Уйдадилар, устод!

НАВОИЙ. Шошилиб турибмен. Аларга айтадурғон сўзим бор. (*Мактуб узатиб*) Мана буни опангиз қўлига беринг. Отангиз зинҳор билмасунлар, хўп, қани боринг. Отангизни чорлангиз.

Дилшодбек ҳовлига кириб юра бошлайди. Шу пайт рўпарадан отаси Амир Барлосий чиқиб келади. Дилшодбек шоша-пиша Навоий мактубини қўйнига яширмоқчи бўлади. Аммо отаси буни кўриб қолади.

АМИР БАРЛОСИЙ. Нега рангинг қув ўчиб кетди, ўғлим? Нени яширмоқдасен?

ДИЛШОДБЕК. Ҳеч нени, устод Алишер Сизни йўқлаб келибдурлар? (*Утиб кетмоқчи бўлади.*)

АМИР БАРЛОСИЙ. Ёш бошингдин ёлғон сўзламоққа ўрганма, ўғлим! Қани, бу ёққа чўз! (*У Дилшодбекнинг қўйнидан Навоий мактубини топиб олади ва чўнтагига солиб дарвозага қараб юради.*)

НАВОИЙ. Ассалому алайкум, амир жаноблари!

АМИР БАРЛОСИЙ. Ваалайкум ассалом, қани ичкарига кирингиз!

НАВОИЙ. Раҳмат, амир! Сиздин ижозат сўрамоққа кирган эрдим. Таътил кунлари бошланғони туфайли фарзандларингиз бир ой сабоқдин озод бўлсалар. Фақирини устод Мир Қарший ўзи бирла саёҳатга таклиф қилди. Шул бугун йўлга чиқурмиз. Шул сабабдин ижозат олмоққа келиб эрдим.

АМИР БАРЛОСИЙ. Саёҳат кўп яхши нарсадур... Фарзандларимиз сабоғи хусусинда эрса, аларнинг ҳам таътил қилмоқлари жоиздур. Шул кунларда қариндошлар ташриф буюришган, фарзандларимизнинг алар билан Шаҳрисабзга бормоқларига ҳозирлик кўрилуру. Бинобарин, ҳеч тортинмай сайру саёҳатга чиқаверинг. Сабоқини эрса келиб давом эттирурсиз. Қани, ичкарига марҳамат. Олис йўлга чиқишдин олдин меҳмоним бўлғайсиз.

НАВОИЙ. Маъзур тутасиз, амир жаноблари. Ҳамроҳлар мунтазир бўлиб қолурлар.

АМИР БАРЛОСИЙ. Шошилиш эркан, нима ҳам эрдим? Сафарингиз кўнгилли ўтсун, Алишер!

НАВОИЙ. Қўришгунча хайр.

АМИР БАРЛОСИЙ. Хайр!

Навоий кетади. Амир Барлосий дарвозадан ҳовлига кириб, чўнтагидан Навоий мактубини олиб ўқийди:

«Қутлуг арз-додим улким, юборган мактубингизни олиб, бошим кўкка етди. Муҳаббатингизга лойиқ эрмасман деб қўрқар эрдим, тангрига минг шукр вожибки, бул шубҳадин ўзунгуз халос қилдингиз. Ширин сўзларингиздан ўлғон кўнглума ҳаёт бағишлагандек бўлдингиз. Таътил кунлари бошландиғи учун бир ой сиздин олисда бўлурмен. Ва лекин мунис ҳаёлингиз ҳар нафас ҳамроҳим бўлғай, яхши кунларда дийдор кўришгунча хайр!»

РУБОИЯ

Уҳ-уҳ, ярамас Алишер, қизим ила махфий мактуб
қўлидан юрган эркандур, гофил қолмишман. Қизимнинг ҳам

анча кўнгли борға ўхшайдур... «Юборган мактубингизни олиб, бошим кўкка етди...» Тузни еб, тузлуққа туфургон деб шуни айтурлар! Кўрнамак, Сен қаёқдаю, Султон Аҳмад Мирзонинг молия ишлариндаги бош амирининг қизи қаёқда?! Қашшоқ бир шоирға — қоғозу қаламдин ўзга дастмояси бўлмагон бир кимсага мендек бир амирининг қизи муносибму? Бу гулни қаро тупроққа қориштирмоқ ила баробардур! Чўнтагида бир мириси йўқ бўла туриб, осмондаги ойни оламан дейди.

...Пулл йўқ кишининг ҳеч нарсаса арзимайдургон чиройли сўзлариндин не фойда? Ғазал битмоқ ила ким бой бўлубдур. Номи улуғ, супраси қуруқ бўлган шоир илгинда қизим бир умрға хор-зорликка маҳкум этилмасму? Олтин-кумуш, зеб-зийнатлар ўрниға ҳавойи сўзлариндин не фойда?

...Пул, пул... Ҳаёт бошдин-оёқ пулдин барпо қилинган-жу. Пул ила ҳамма нарсани қўлға киритса бўлур. Пул ила динни ҳам, имонни ҳам, виждонни ҳам сотиб олса бўлур. Онаси ўпмагон нозанинлар ҳам пул олдинда сўзсиз таслим бўлурлар... Кўра-била туриб гулдек қизимни кимсасиз ва ватансиз бир қашшоқ шоирға қўшқўллаб топширмасмен. Шул кунларда Шаҳрисабз бегининг ўғлидин, алалхусус ул ўзимизға қариндош ҳам бўлғай, совчи келмоқчи эрди. Тўйни тезлаштирмоқ тадорукин кўрмоқ зарурдир...

6-КЎРИНИШ

ХАИР, САМАРҚАНД

Навоий Амир Барлосий дарвозасини тақиллатади. Дарвоза очилиб энага чиқади.

НАВОИЙ. Ассалому алайкум, энага, амирнинг фарзандлари уйдмилар?

ЭНАГА. Уйдалар, Алишер. Аммо сиз сафарда бўлганингизда катта ўзгаришлар рўй бермишдур.

НАВОИЙ. Тинчликми, ё бир кор-ҳол рўй бермишму?

ЭНАГА. Сизни хафа қилмоқни хоҳламасмен. Аммо амир Сиз келгунга қадар қизини узатиб юборди. Ва бул ҳақда Сизға оғиз очмасликка топшуруқ берди.

НАВОИЙ. Ё раббий, бу не кўргулик?! Наҳотки, кўз очиб юмгунча ўз бахтимдин жудо бўлгон бўлсам, йўқ, ишонмасмен, алдамангиз.

ЭНАГА. Тангри ҳаққи, рост сўйлайдурмен, Алишер.

Ораларингиздаги муҳаббатдин воқифмен. Аммо иккин-
гиз ҳам бахтиқаролардин эркансиз. Тақдир шул экан,
ҳар неки мусибат бўлса, пешонангиздин кўрғайсиз. Қиз-
нинг оққан кўз ёшлариндин тош ҳам эрир эрди, аммо
амир раҳм-шафқат қилмасдин они зўрлаб бир бек йигит-
га узатиб юборди. Бул ердин тўй қилиб, олиб кетгон-
ларига ҳам ўн кун бўлди. Кета туриб, узугини сизга
«дгорлик сифатида бериб қўймоқни мендан сўраб эрди.
Мана ўша узук, олинг, эслаб юрур эркансиз. «Бул бе-
шафо дунёда бирга бўлмоқ бизга насиб қилмади, ин-
шооллоҳ, маҳшарда юз кўришурмиз», деди шўрлик. Ва,
Алишер бул шум қисматдин ўкинмасин, мен-ку бахтсиз
бўлдим, аммо ул бахтга ёр бўлиб, ўз тенги бўлмиш бош-
қа биров ила турмуш қилмоқлигин худодин илтижо
қилурмен, деди. Онинг бул қарз сўзларин Сизга етказ-
моққа сўз бериб эрдим... Айтмоққа тилим бормасада...
начора, барчасини тақдири азалдин кўрғайсиз.

НАВОИЙ. Наҳотки, наҳотки? Бахтимни энди топдим
деганда, жудолик дардига мубтало бўлдим! Бул сўзлар-
ни эшитгандин кўра, сафарда жон таслим этсам бўл-
масмиди?!

ЭНАГА. Ўзунгизни тутинг, Алишер. Сиз йигит ки-
шисиз, тақдирга тан бермоқдин ўзга илож йўқ...

НАВОИЙ. Амир уйдამилар?

ЭНАГА. Уйдалар, аммо авзойилари бузуқ. Бул ҳақ-
да сўз очмасликни маслаҳат берурмен. Ўзунгизни бил-
маганга солингиз! (*Навоий ичкари киради.*)

НАВОИЙ. Ассалому алайкум, амир ҳазратлари.
Сафардин қайтиб ҳузурингизга келмоққа жазм этдим.

АМИР БАРЛОСИЙ. Келинг, Алишер, марҳамат,
ўтиринг. Хўш, сафар кўнгулдагидек ўтдуму?

НАВОИЙ. Сафар яхши бўлди, аммо...

АМИР БАРЛОСИЙ. Аммо, сиз келгунча бир қадар
ўзгаришлар рўй берди, хусусан, саройдагиларнинг сиз-
га бўлгон муносабати ўзгармишдур.

НАВОИЙ. Нечук? Гуноҳ иш қилибманму?

АМИР БАРЛОСИЙ. Султон Аҳмад Мирзонинг хуфя
ишлар бўйича амири Хожа Сардорий сиз ҳақингизда
кўп маълумотлар тўплаб, Сизни ҳибсга олмоққа фур-
сат кутмоқдадур. Ул жаноблари қадрдон дўстим бўл-
гонидин, бул ҳақда мени хабардор қилгон эрди, фар-
андларимизга сабоқ берганингиз учун миннатдорлик
сифатинда бу ҳақда сизни огоҳлантирмоқни ўз бурчим
деб билгайман. Ва сизга тез кунлар ичинда Самарқанд-
ни ташлаб, жосуслар илки етмайдургон ўлкаларга яши-

ринмоғингизни маслаҳат бергаймен. Билиб туриб, сизга айтмасам яхшиликларингизга ёмонлик қилгон бўлурмен. Фақат шул шарт бирлаки, Хожа Сардорий қўлига тушсангиз бизнинг номимизни сотмағайсиз.

НАВОИЙ. Амир Хожа Сардорий қайдин биз ҳақимизда маълумот тўплабдур? Ақлга сирмас-ку?

АМИР БАРЛОСИЙ. Жосуслар ила ҳазиллашиб бўлмайдур. Сиз шоҳида юрсангиз, алар баргида юргайлар. Сафарга чиққанингизнинг эртаси куни ҳужрангиз қулфини очиб, тинтув ўтказибдилар ва Султони Соҳибқирон Абусаид Мирзо шаънига номуносиб байтларингизни кўчириб олмишлар. Инчунун, ушбу:

Замона ўқ каби тузларни синдуриб ёдак,
Аларки эGRIDурлар, шаҳга муҳтарам қиладур.

Ехуд:

Табъ ганжидин маоний хурдасин, юз қатла хайф —
Ким, нисор этмакка шоҳи хурдадоне топмадим,

байтларин сиз битганмисиз?

НАВОИЙ. Ҳа, мен битганмен.

АМИР БАРЛОСИЙ. Ана, кўрдунгизми, ўзунгиз ҳам тан олурсиз. Булар ҳали ҳолва. Ургут қишлоғидаги фақирларни бир йиллик солиқдин озод қилдириб, султон фармонига ошкор қарши чиқибсиз. Ёки бундан тона-сизми?

НАВОИЙ. Бул иш Аҳмад Ҳожибек жаноблари саъй-лари ила зоҳир бўлмишдур.

АМИР БАРЛОСИЙ. Аммо Аҳмад Ҳожибекни бул ишни қилмоққа сиз ундагансиз. Сиз бўлмағонда бул воқеа содир бўлмагон бўлур эди. Ва бошқа маълумотлар ҳам борки, алар Сизнинг Самарқандда туриб, дўстингиз Ҳусайн Бойқарога зимдан мадад кўрсатганлигингизга гувоҳлик берур. Инчунунки, Сиз Амир Султон Ҳасан Архангий ўғлини Мирзобек ила озод қилиб юборибсиз. Ва яна дўстингиз — салтанатимизнинг ашаддий душмани Ҳусайн Бойқарога юборган махфий мактубингизни ҳам жосуслар қўлга туширмишлар. Буларнинг барчаси сизнинг ушбу нозик шароитда Самарқандда турмоғингиз хатарли эрканлигининг нишонадур. Бахтингизга султони Соҳибқирон Абусаид Кўрагон Озарбойжон ва Ироқ ўлкаларини фатҳ қилмоққа черик тортибдур. Шул сабабдин Хожа Сардорий давлатпаноҳни олиб Султонимизнинг ёғий устиндин зафар қозониб Ҳиротга қайтиб келмоқларин кутмоқдалар. Ул киши дорус-сал-

танатга қадам қўйишлари биланоқ сизни ҳибсга олиб, Ҳиротга юборурлар ва тақдирингиз султони Соҳибқирон томониндин ҳал қилинур. Ўйларменки, оқибати яхши бўлмағай кам деганда зиндонга солинурсиз. Шул паждин тез кунда бул ерларни тарк қилиб, яширинмо-рингиз жоиз кўринур. Акс ҳолда... Ҳаётингиз қил усти-дадур.

(Шу пайт хизматкор кириб, Амир Барлосийга дейди).

ХИЗМАТКОР. Саройдин келган мулозим Алишер-ни истаб келмишдур. Кўксаройға чорламоқда эрканлар. **АМИР БАРЛОСИЙ.** Кечикдингиз, Алишер. Саройға бориб гуноҳларингизга тавба қилинг! Мен ҳам бориб сизни кечиришларин илтимос қилурмен. Зора афв қил-салар. *(Хизматкорга)* Либосларимни келтур. *(Кийиниб, Навоий билан ташқарига чиқади.)*

Кўксарой. Тахт бўш. Ўнг томонда Аҳмад Ҳожибек, амирлар, мулозимлар ўтирибди.

ПАРВОНАЧИ. Мавлоно Алишер ташриф буюрдилар!

АҲМАД ҲОЖИБЕК *(Ўрнидан туриб).* Қутлаймен, Алишер! *(Навоий билан маҳкам қучоқлашади).* Сизни Ҳирот интизорлик ила кутмоқда. *(Парвоначига)* Пар-воначи, заррин тўн келтиринг!

(Парвоначи заррин тўн олиб келиб, Навоийга кийдира-ди. Амирлар уни табриклашмоқда. Навоий ҳайрон).

НАВОИЙ. Не ҳол юз берди, англай олмасмен?!

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Кеча Ҳиротдин — Султон Ҳу-сайн Бойқаро номиндин мактуб олдик. Ул ҳазрат сизни ўз ёнига чорлайдур.

НАВОИЙ. Султон Ҳусайн Бойқаро? Ҳусайн Бойқа-ро подшоҳ бўлдимми?

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Ҳа, султон Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтин эгаллабдур. Бунга боис султони Соҳиб-қирон Абусаид Кўрагон алайҳирраҳмоннинг Озарбой-жонда ёғий илкинда шаҳид бўлгонлиги эркандур. Бул хабарни эшитган Ҳусайн Бойқаро жаноблари зудлик ила Ҳиротга қўшин тортиб, Хуросон тахтин қўлга кири-тибдур. Ва хутбайи саодат аввалги жумада анинг но-мига ўқулмушдур. Мовароуннаҳр султони шаҳзода Сул-тон Аҳмад Мирзо бир ҳафтадин буён хонайи хосваринда шаҳид ўлгон оталарига аза тутмоқдалар. Кеча султон Ҳусайн Бойқародан чопар келиб, ул зоти олийдин Сиз-

нинг Ҳиротга бормоғинингизни сўрагон мактубни топширди. Мана ўшал мактуб (*кўрсатади*). Сафарга ҳозирлик кўрунг! Сизни олий давлат лавозимлари, бойлик ва шон-шўҳрат кутмоқда. Биз Самарқандлиғ дўстларингизни унутмағайсиз, деган умиддаман.

НАВОИЙ. Самарқанд, хусусан, анинг очиққўнгул, меҳмондўст элин, сиздек ҳомий ва бошқа ёру дўстларни унутиб бўлурми? Самарқанд фақир учун она шаҳримдек муқаддас ва табаррук бир даргоҳдир. Бул шаҳарда ҳаётимнинг энг бахтли онлари кечмишдур. Самарқандлиғ маърифат дарғалари илм уммонинда ғаввосдек шўнғиб, жавоҳирлар термоғимга устодлик қилдилар. Аларнинг хизматлари эвазинда фақир илми фалакиёт, риёзиёт, ҳандаса, фикҳ, араб лисони ва бошқа соҳаларда камолли улум касб этибмен. Хусусан, устод Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийдин олгон сабоқларимга қай сўз ила миннатдорлик қилмоққа ожизмен. Сизнинг фақирга кўрсатган яхшиликларингиз бир умр эсдан чиқмайдур. Энди ижозатингиз ила Ҳиротга қайтиш олдидан устодлар ва ёру дўстлар ила хайрлашсам.

АҲМАД ҲОЖИБЕК. Ихтиёрингизда бир кун бор, холос, Алишер. Эрта тонгда чопар йўлга тушадур. Тўртбеш мулозимларни Сизга ҳамроқ қилурмиз ва алар Ҳиротга қадар Сизни кузатиб борурлар. Она юртингизга соғ-саломат етиб боришингизни тангридан тилармиз. Тағин давлат ишлари била бўлиб, бизни эсдин чиқариб юборманг. Кўнглунгиз истаган вақтда Самарқандга ташриф буюринг, шаҳримиз дарбозалари сиз учун ҳар доим очиқдур. Энг азиз меҳмонимиз бўлғайсиз.

НАВОИЙ. Лутфу иноятингиз учун чин дилдин ташаккур, улуғ амир! Иншооллоҳ, айтганларингиз келгай, Насиб бўлса, бир эмас, бир неча бор дийдор кўришурмиз. Аммо ўшал пайтларда Самарқандда мени меҳмон деб эрмас, балки бир табаррук заминнинг ўз фарзанди ўрнида қабул қилғайсиз. Кўришгунча хайр! Энди ижозатингиз ила мўътабар устодлар ва меҳрибон дўстлар билан хайрлашсам.

Тонг пайти. Навоий Ҳиротдан келган чопар ва Аҳмад Ҳожибек мулозимлари билан отда Самарқанд кўчаларидан ўтиб бормоқда. Эғнида заррин тўн. Отлиқлар Амир Барлосийнинг уйи олдига яқинлашадилар.

НАВОИЙ. Сиз йўлда давом этингиз, азизлар! Мен мана бу хонадон ила хайрлашмоғим лозимдур. Орқангиздин етиб олурмен.

Отлиқлар «маъқул» дейишганча йўлда давом этадилар. Навоий қўлидаги қамчи билан Амир Барлосий дарвозасини тақиллатади. Хизматкор дарвозани очади.

НАВОИЙ. Ассалому алайкум, эрта тонгда безовта қилғоним учун узр. Энагани ва амир фарзандларин чақириб қўйсангиз, алар билан видолашмоқчи эрдим.

ХИЗМАТКОР. Дилшодбек ва Комронбек ухлаб ётурлар, энага ошхонададур, ҳозир чорлармен. (*Хизматкор энагани чақиради.*)

НАВОИЙ (*Энага билан хайрлашиб*). Қаллайи саҳарлаб Сизни нотинч қилғоним учун маъзур тутғайсиз. Ҳиротга қайтиш олдидан сиз ва шогирдларим ила хайрлашмоқ учун бир он тўхтадим.

ЭНАГА. Ҳиротга қайтишингиздин хабарим бор. Амир ўз қилмишидин пушаймон бўлуб, илондек тўлғониб, аччиғини кимдин олмоқни билмай юрубдур. Ул дўстингиз Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтида ўтирғонлиғин айтиб, Сизни беклик мансаби кутаётганлиғини айтди. Хотинлариндин бул хабарни эшитиб, севинганимдин йиғлаб юбордим. Илоҳо, бошингиз тошдан, мартабангиз бундан ҳам улуғ бўлсин. Биз ожизларни ҳам унутмағайсиз!

НАВОИЙ. Сизларни унутиб бўлғайми, энага! Йигитлик ҳаётимнинг энг яхши онлари шул азиз хонадон ила боғлиқдур. Шогирдларим Дилшодбек ва Комронбек пешонасин менинг номимдин ўпуб қўюнгиз. Сиз ҳам ўз онамдек қадрдон бўлуб қолдингиз. Шул сабабдин, охирги илтимосим шулки, васлидин муяссар бўла олмаганим амир қизи ила учрашганингизда, мана бу ғазални анга еткарғайсиз деган ўтинчим бор:

Оҳким, ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлуғум афсона бўлди оқибат...

(*Ғазал ёзилган қоғозни узатади*).

Соғ-саломат бўлингиз, фақирни дуо бирла ёд қилиб турингиз, хайр.

ЭНАГА. Сафарингиз бехатар бўлсун, Алишер... Мана бу нонни олиб кетинг, йўлда ҳамроҳингиз бўлур. Ҳозиргина ўзум ёпган эрдим. (*Навоий энага билан хайрлашиб жўнаб кетади.*)

Қуёшнинг заррин нурлари таралаётган бир пайт. Навоий от устида Самарқанд кўчаларидан ўтиб бормоқда. Унинг кўз йиғида Самарқанд манзаралари, бу ерда ўтган ҳаётининг айрим муҳим лавҳалари жонланмоқда.

Севгилисининг сиймоси қаршисида намоён бўлади.

НАВОИЙ (Ўз-ўзига). Наҳотки, бул фоний дунёда чин ошиқлар ўз ниятлариға ета олмағайлар. Ҳайҳот, ҳайҳот, ул нафис гул қай бир девнинг чангалиға тушди?! Ул бахтсизнинг оҳу фарёдлариға ким қулоқ солур?! Оққан қон ёшлариға ким парво қилур?!

Навоий қулоғига қизнинг «Бул бевафо дунёда бирга бўлмоқ бизга насиб қилмади, иншооллоҳ, маҳшарда юз кўришурмиз» деган сўзлари эшитилади.

Ё, тангрим, ул қиз муҳаббати вужудимни ўртаб, ақлу дониш эвини кул қилмоқда, кулини кўкка совурмоқда! Ани унутмоққа кучим етгаймукин? Йўқ, йўқ, унута олмасмен... Анинг пок севгиси қалбимда абадий муҳрланиб қолгай. Кўнглум ондин ўзгани демағай... Бир қалбга икки муҳаббат сиғмағай... Алвидо, севгилим, Алвидо... Алвидо...

Яна Самарқанд манзаралари гавдаланади. Шаҳар ортда қолиб, Навоий олдинда кетаётган чопар ва мулозимларга яқинлашади ва орқасига қараб пичирлайди:

НАВОИЙ. Алвидо, Самарқанд, ҳаётимнинг энг бахтли ва ... энг бахтсиз онлари... сен бирла ўтди...

«Самарқанд ушшоғи» оҳиста янграйди. Куйни от туёқларининг дупур-дупур товуши босиб кетади.

П а р д а

30 январь — 6 февраль, 1982 йил.
ТОШКЕНТ шаҳри.

ФУҚАРОНИНГ ТАХТСИЗ ПОДШОҲИ

*(Ҳазрати Мир Алишер Навоий ҳақида халқ ривоятлари
асосида яратилган III парда VIII кўринишли
сахна асари)*

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

АЛИШЕР НАВОИЙ — улуг ўзбек шоири, вазир.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО — — шоҳ, Алишер Навоийнинг дўсти.

РАҲМОНБЕРДИ — чўпон, 27-29 ёшларда.

УСТА — этикдўз, 60—65 ёшларда.

СОТИБОЛДИ — салтанат богининг қоровули.

КАРИМБОБО — ўтинчи.

ТАЛАБА — 14—16 ёшларда.

ТАБИБИЙ — шоҳнинг хос табиби.

БУРҲОНИДДИН — вазир.

МАЖИДИДДИН — вазир.

ШАҲОБИДДИН — мудаввин (девор тузувчи).

ЛАШҚАРБОШИ.

ЯСОВУЛБОШИ.

ЭШИК ОҒАСИ.

ҚОЗИ КАЛОН.

Хазиначи, хизматчилар, ясовуллар зиндонбон, шайхулислом, шоирлар, табиблар, мунажжимлар ва соқчилар, гадолар, қаландарлар.

БИРИНЧИ ПАРДА*

I КЎРИНИШ

(Ҳирот. Шоҳ саройи. Аъёнлар шоҳ ҳузурига бориш учун иккинчи қаватга кўтарилмоқдалар. Шайхулислом, қозикалон, вазир иккинчи қаватга эндигина чиқишган. Уч-тўрт бек-амирлар, икки шоир, икки мунажжим бориб уларга қўшилишмоқда. Лашкарбоши ва ясовулбоши суҳбатлашиб зинадан кўтарилишяпти. Уларнинг ортидан тўрт-бешта табиб бормоқда. Энг орқада Маждиддин, унинг ўнг тарафида Табибий, сўл тарафида эса Бурҳониддин. Суҳбатлашиб боришяпти).

* Ушбу асар филология фанлари номзоди Суннатилла Аҳмедов билан ҳамкорликда ёзилган.

МАЖИДИДДИН (*Табибийга*). Жаноблари фақат гапни дадил бошлаб берсалар, бас. Буёғи бизга ҳавола. Бутун умидимиз жанобингизнинг саъй-ҳаракатларига боғлиқлигини унут этманг. Худо кўрсатмасин-у, бир корҳол бўлса, сизга қўшилиб биз ҳам-а мавлоно?!

(Бурҳониддинга қарайди. У бош ирғаб тасдиқлайди. Табибий ҳам тушундим дегандек ишора қилади. Сўнг Мажидиддин Бурҳониддиннинг биллагига қўлини қўяди).

Сизга ўзимга инонгандек инонамен, мавлоно. Шундоқ эрса-да, каминани маъзур тутғайсиз, андек паришонхотирлигингиз борлигини ҳисобга олиб, баъзи муҳим гапларни такрор уқтирмоқчимен. Ясовуллар доно, деб ушлаб келишган кимсани каминангиз аҳмоққа чиқорғоним они гап жиловини ўз қўлингизга олинг. Ва дарҳол анави маҳмадана Алишернинг шоирлиғу арбоблик сифатларини осмону фалакларга кўтариб оқилу донолиғига бутун Хуросон, дағи мулки Ажам-да тан беришни айтингиз. Хуллас, онинг мақтовини шундоқ келиштирингки, дунёда донишманди яктолиғига ўзи-да инонсин. Қарабсизки не-нидир сезғонлар ҳам юк ғазабидин қўрқиб, бу фикрнинг ғалат дея олмаслар. Ва биз бир ўқ ила...

Ейилиб куладилар. Бир оз юришиб иккинчи қаватда кутиб турганларга қўшилишади.)

Ҳашаматли хона. Тўрдаги кўшкда бемор Ҳусайн Бойқаро ихраб ётибди. Кимхоб кўрпаларга ўранган. Қаватида Алишер Навоий ўтирибди.

Кўшкнинг бош томонида икки мулозим. Аъёнлар кирганини кўриб Алишер Навоий ўрнидан туради. Ҳамма сўрашиб ва жойлашиб бўлгач, мусиқа тинади.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (*Бошини ёстиқдан кўтариб, хаста овоз билан*). Муҳтарам табиби хозиқлар, кўриб турибсизки, кечаги муолажалардан сўнг ҳам аҳволим зиғирча бўлса-да енгиллашмади. Дардим жуда оғирга ўхшайдур. Бирор тўхтамга келгон бўлсаларингиз, айтингиз. (*Тин олади*). Бор умидим сизлардан. Шояд шифо топсам. Дардимга даво топгонга бўйи баробар зар берурмен.

ТАБИБИЙ. Подшоҳи олам, бекорга азият чекиб муборак кўнглингизни чўктирманғиз. Дард берган эгам, давосини ҳам етказғусидур. Дунёда бедаво дард йўқ. Биз камтарин қулларингиз кеча узоқ машварат айлашиб аниқ ва ишончли тўхтамга келдик. Анинг натижаси

хайрли бўлишидан умидвормиз. Фақат, олампаноҳ, бир қошиқ қонимиздин кечсангиз.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Айтинг!

ТАБИБИЙ. Олампаноҳ, айтсам тилим, айтмасам дилим куядир. Сиз чиндан-да оғир дардга мубтало бўлиб-сиз. Анинг давоси... давоси борликка борку-я, аммо топиш андак... мушкулроқмикин...

ЛАШКАРБОШИ. Чайналмай айтаберинг-да. Олам-паноҳимиз Хуросондек буюк мамлакатнинг хоқони бўл-салар, анқонинг уруғин топишгаям қурблари етади-ку! Қолаверса, биз янглиғ содиқ қуллари бор.

ТАБИБИЙ. Умрингиздин барака топинг, бек. Сиздек содиқ лашкарбошилари борлиги учун ҳам шоҳимизнинг дардлариға даво осон топилиши бешубҳа. Олампаноҳ, сизни дардингизга бир донишманд ила бир аҳмоқ киши-нинг қони—даво. Бул икки табиатли қонни аралаштириб, аъзойи баданингизга бир неча бор сурилса, иншооллоҳ, тез кунда шифо топғайсиз.

БОШҚАЛАР (*шивирлаб*). Ё! Алҳазар! Ё тавба!

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. (*Бошини ёстиқдан зўрға кўта-риб.*) Лашкарбоши, ясовулбоши! Нима, қулоқларинг том битганми? Бу шаҳри азимда ким кўп, ақлли билан де-мона кўп. Дарров мавлоно айтган кишиларни келти-ринглар!

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ҳаяжон билан*). Тўхтанг! (*Ҳамма сўзнинг кескинлигидан сесканиб кетади. Тағин совуқ жимлик чўкади*). Олампаноҳ, бу гуноҳим учун бир қошиқ қонимдан кечинг. Фақир кўнглиға иштибоқ келди. Нечукким, мавлоно Табибийнинг сўзларидин қон-нингина эрмас, қонхўрликни ҳам ҳиди келмоқдадур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Қон ҳиди?... Бирорта асосингиз борму, амир? Мавлоно Табибий ила табибларни юзла-риндаги жиддиятни кўрингиз! Алар юзларида зоҳир ўл-гон жиддият алдоқчи эрмасдур, ахир Алишер! Наҳот мени саломат кўргингиз келмайдур?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, ёлғиз сизни ўйло-гоним боисиндин бул ишга журъат этдим. Зеро, сизни ниннки сиҳат-саломат, балки бегуноҳ икки фақирнинг хуши учун келодургон маломатлардин ҳам холи кўрмоқ истаймен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Эҳ, Алишер, Алишер! (*Таби-бийга*) Мавлоно Табибий, ҳазрати амиримизни гаплари-ға қандоқ қарайдилар? (*Уф тортади. Сўнг аввалгидек ётади.*)

ТАБИБИЙ. Султони бокарам, фасоҳат бобинда якто

ҳазрати амиримиздек, сизга садоқатли зотлар томонидан бундоқ шубҳалар бўлиши табиий. Билъакс, ул зоти олийнинг садоқатлари шубҳа остинда қолмоғи мумкин. Энди малҳам хусусинда сўзласам, биз табибларингиз муборак вужудингиздин олғон унсурларни ўрганиб амин бўлдиким, иссиқлари камайуб, совуқлари ошуб кетгон эркан. Бул дардни қайталаниб туриши тибдин маълум... Яъни бир йўла дардни ҳам, қайталанишни ҳам олди олинмаёса, охири... охири, худо кўрсатмасун. Тағин, маълумингизким, дононинг қони иесиғ, аҳмёқники совуғдур. Биз қонларга эга бўлғоч, аларни шундоқ миқдорда аралаштируرمىзки, айни шул миқдоргина ҳар иккала хавфни ҳам бартараф этғуси. Олампаноҳ, гапимнинг даромади чўзилиб кетгани боис маъзур тутингиз. Мухтасар қилғонда, дардингизга дононинг қонидин ўзга малҳам йўқдур. Аммо бул ҳолда андак ишқал бордур. Яъниким, даводин сўнг иссиғингиз ошуб кетмоғи мумкин. Мен бош табиб сифатинда бул ҳолга мутлақо йўл қўя олмаймен. Демакким, муҳтарам аъёнлар, совуқ қон султони бокарамнинг муборак вужудлари ҳарорати мувозий бўлиб юрмоғи боисиндин зарур эрканлигин англагон эрсангиз керак. Иншооллоҳ, олампаноҳимизнинг дардлариға тез фурсатда шифо етқургусидир. Садақаллоҳул озийм!

«Офарин!», «Офарин, мавлоно!» деган овозлар эшитилади. Бирикки дақиқа давом этган бу офаринбозликни Мажидиддин ва Бурҳониддинлар бошлаб беришади.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (*Бошини кўтариб*). Биз сўзингизга инондик, мавлоно. (*Эшик оғасига*) Эшик оғаси, зарбоф тўн келтиринг! Лашкарбоши, ясовулбоши!

ИҚКИСИ БИРДАН. Лаббай, олампаноҳ!

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ишга киришингиз!

(Лашкарбоши ҳамда Ясовулбоши «Бош устига» деб чиқади. Эшик оғаси ва хазинадор зарбоф тўн келтиришиб Табибийга ёнадилар. Аъёнлар Табибийни қутлаш учун унга яқин кела бошлайдилар).

АЛИШЕР НАВОИЙ (*Ўзича*). «Саводсиз табиб, жалллод шогирдлар. Ул тиг ила, бу заҳар ила азобловчидур», деганларидан халқни шунча ситам тортиб ётғони етмоғондек, бул ақли кўтоҳ табибни гапи дард устига чипқон бўлди. Шунча йилдин буён подшоҳни алдаб халқ қонини зулукдек сўриб келодурғон олчоқ вазирларнинг гапига кириб, шоҳни тағин қонхўрликка ундади, ярамас. Элнинг куни тугасаям, подшоҳликнинг зулми тугамас эркан-да. Афсус, минг бора афсус...

Шундай олам истагимки, аҳли олам бўлмасин,
Ундаю ҳам олам аҳли зулмидин ғам бўлмасин.

Унда на кундузда мазлумлар кўзида сели қатл,
Ҳеч ғарибнинг киймиши тунларда мотам бўлмасин.

На фалак бедодидин унда кўнгилда юз алам,
Дил жафо тифила чок, муҳтожи маҳрам бўлмасин.

.

пауза

(Сўнг ғазални охирги икки байтини ўқийди.)

Фоний, дунё иши ҳақинда кўп сурма хаёл,
Ҳал бўлур ҳар бир муаммо, қанча мубҳам бўлмасин.

Майли, бўлар иш бўлди, ҳадемай икки бахти қарони
тутиб келишлари турган гап. Энди ўшал бегуноҳ фақир-
лар ҳаётини сақлаб қолиш чорасини топмоқ керак.

Шу пайт ясовулбоши ва уч ясовул, ёлвориб келаётган қўли боғ-
лиқ талабани хонага судраб кирадилар.

ТАЛАБА. Жон, оғалар, мен бир бечора талабаман,
қўйворингиз, ҳеч қандай гуноҳим йўқ. Утинамен, умрим
бино бўлиб мусичагаям озор бермаганмен. Ёш жонимга
раҳм қилингиз, қўйворингиз, жон оғалар, раҳм қилин-
гиз...

Талабани кўшкка яқин келтириб, тиз чўктириб қўйишади. Бир
ясовул ҳануз ёлвораётган талабанинг оғзини қўли билан беркит-
моқчи ва энгагини кўтариб, шоҳга қаратмоқчи бўлади.

Талабага раҳм қилингиз, жо-он оғалар, мен бир бечо-
ра талабамен, қўйворингиз, раҳм қилингиз, раҳм...

ЯСОВУЛБОШИ (*Ғазаб билан*). Бас, бас-э, нодон,
кофур бўлурсан! Чакагингни юмиб тегрангга боққил-чи,
қайга келтурғонимизни кўрурсен. Бу кошонаи муҳта-
шамда йиғламоқ ва ёлвормоқ гуноҳи азиймдур.

Талаба йиғидан тўхтаб, бошини кўтаради-ю, аъёнларни, кўшк-
да ётиб унга қараб турган шоҳни кўради ва ўрнидан сапчиб ту-
риб кетади, сўнг шоҳга анграйганча тикилиб қолади.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ясовулбоши, кимни келтурдин-
гиз. Салтанатимизда бул йиғлоқидин ўзга зотлар қуриб
қолгонми экан?

ЯСОВУЛБОШИ (*Саросима ва ҳадик билан*). Бир
қошиқ қонимдан ўтинг. Олийфишон қасрингиздин чи-

қиб, от қўйдигу бозорға бордук. Анда бир мўйсафид қовунчи биза ақлли бўлиб кўринди. Анга муддаони айтиб, биз ила юринг, деб эрдук, ул киши, ўғилларим, менда ақл не қилсун. Савдосин ҳисобин зўрға амаллайдурғон бул бечора деҳқону косиблар орасинда ақлли зотлар бор бўлмайдур. Аммо пешона тери ила етурғон ҳосилини бир қисмин сотиб, рўзгорин бутлашга ақли етғонларини аҳмоқ-да, деб бўлмас. Сизларға ақлли керак бўлса, мадрасага боринғиз, зап ақлдорлар ушал ёрда бўлғай, деди. Сўнг от чойтириб мадрасага бордук. Жамийки ҳужра-лар бўм-бўш, илму толиблар Ҳиротни томоша этғали кетишган экан. Бул тақсирим бир ҳужрада ёлғиз мук тушиб китоб ўқиб ётғон эркан. Ўзимизча, сайру томошадин китобни афзал билғон бешак ақлли бўлодур, деб ўйладук ва ҳузурига бориб икки қўлтиғидин олдук. Тақсирим шундагина бизни пайқадилару ёлворишга тушдилар. Гапни чўзишни фурсати эрмас эрди. Олиб жўнайвердик.

ҲУСАИН БОЙҚАРО. Муддаони йўлакай бир оғиз сўз бирла уқтирсанғиз бўлмасмиди?!

ЯСОВУЛБОШИ. Биз неча бор англатмоқға уриндик, аммо тақсирим йиғидин бўшамадилар, ноилож...

Хонага қаддини ғоз тутиб лашкарбоши киради. Унинг ортидан уч ясовул эғнида қирқ ямоқ чопон, бошинда даққи юнусдан қолган чўгирма, бели чилвир билан чандилган, титилиб кетган чориғининг тумшуғидан пайтаваси чиқиб турган, қўлига таёқ ушлаб олган йиғит билан кириб келишади. Чўпон хонага киргач, тўхтаб аёёнларга қарайди. Бир ясовул юр, дегандай уни олдинга итаради. Чўпон унга ўқрайиб қарайди ва анграйиб, титраб турган талабанинг олдига боради. Бу орада лашкарбоши ва ясовулбоши шоҳга таъзим қилиб жойларини эгаллашади. Талабани келтирган ясовуллар талаба ва чўпонга қўриқчилик қилиш учун уларнинг тепасида турадилар. Чўпонни келтирган ясовуллар чиқиб кетишади. Бир муддат ўзаро пичир-пичир, шовур-шувур бўлади. Ҳамма, шу жумладан Алишер Навоий ҳам анграйиб қолган талаба билан юпун кийинган бўлса-да, қаддини ғоз тутиб, тентакка ўхшаб турган чўпонга қарашади. Шоҳ бошини ёстиқдан кўтаргачгина пичир-пичирлар тинчийди. Шоҳ, Алишер Навоийга бошланг дегандай имо қилади.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Эй саҳройи, кимсен? Касб-коринг недур? Важоҳатингдин чўпонга ўхшаб турурсен?

ЧУПОН. Тўғри топдингиз, тақсирим, мен олампаноҳимиз сояи давлатинда қўй боқиб, ризқин териб еб юрган бир чўпонмен. Чўпон таёғини ерга тираб унга суяниб олади. Сўнг ёнидаги талабани бир сидра кўздан кечириб, гапида давом этади.

ЧУПОН. Тақсирим, кечиргайсиз, ясовулларингиз менни подшоҳликка керак бўлиб қолдингиз, деб юр-чи-юрлаб, шошилтириб олиб келишди. Мен ҳам олдиларига тушиб, султонимизнинг хизматини қилиш ҳаммагаям нағиб этавермайди, деб ўйлаб, лўкиллаб келавердим. Вале бул бечорани кўриб (*талабага томон ишора қилади*) кўнглимга шубҳа оралади. Бул ҳам мендек подшоҳликка керак бўлиб қолгонлардинми? Ўзи биз нечун керак бўлиб қолдик? Подшоҳимиз қандай юмуш бўлса буюраперсинлар, қўлимиздин келгонча бажаргаймиз.

АЛИШКАРБОШИ. Шунча ёшга кириб ҳалиям эсинг кирмабди-да нодон. Иш буюрадиган бўлсалар, олампаноҳимизнинг хизматкорлари озму? Сизлар ўзга бир матлабда келтурулгонсизлар. Уч-тўрт кундин буён шоҳаншоҳимиз қаттиқ бетоблар. Табибларнинг айтишича, сизларни қонингиз олампаноҳимиз дардларига малҳам бўлурмиш. Энди тушунгондурсен, нечун келтурулгонинг-нир!

(*Талаба ҳўнграб йиғлай бошлайди*).

ЧУПОН. (*Алишер Навоийга*) Шоҳимизнинг дардларини дармон бўлолсак қани эди, сира армонимиз қолмасди. Подшоҳи аълам учун бир жонни эмас, юз жонни нисор этсак-да оз. Вале мен бир нимарсани англамайроқ турибмен, шундай катта мамлакатдин шоҳимиз дардига малҳам бўлодургон иккимиздин бўлак одам бўқми экан?

АЛИШЕР НАВОИЙ. (*Пичинг аралаш.*) Чўпон, ана у оқ дасторли мўйсафид табибларимизнинг сардори. Кўртимизда бул зотга тенг келодургон ўткир табиб ҳам, зирадманд донишманд ҳам йўқдур. Ҳамма дардни давои ул зотга аёндур. Олампаноҳимиз дардини-да шул донишманд табиб аниқлаб даволаётир. Ул зоти шарифи муборак каломларига биноан иккингишни бул ерга келтургонлар. Даволарингиз бўлса айтиб қолингиз, ичларингизда кетмасун.

ЧУПОН. Шошманг, тақсир, шошманг. Аввало доно тову иҳмоқ кимлигин ажрим қилиб олайлик. Ясовулларингиздин саҳв ўтгонга ўхшайдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*Пинҳона қувонч, сохта пўниси билан*). Эй бахти қаро саҳройи, яратган эгам ақл улашганда қайси бутанинг тагинда ухлаб қолгон эрдинг. Бул ёруғ очунда сендин ўзга аҳмоқ бўлмаса керак? Ақлли деганимиз эса ана у, ёнингда титраб тургон талабадур.

ЧҶПОН. Тақсир, етти ўлчаб бир кес, деган машо-йихлар. Ишонган табибларингизни гапига учиб, олампа-ноҳимиз эл-юртни қарғишига дучор бўлиб юрмасинлар тагин.

Хусайн Бойқаро бу гапдан сўнг бошини ёстиқдан баландроқ кўтаради. Табибий унинг олдига чопиб боради. Шоҳ ўтирмақчи эканлигини имо билан тушунтиради. Табибий шоҳ орқасига бе-закли пар болишлардан учтасини чаққонлик билан қўяди. Шоҳ ёстиққа суяниб ўтиради, сўнг чўпон томонга қарайди.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Бу не деганинг, чўпон, бундоқ тушунтириброқ сўзла-чи.

ЧҶПОН. Олампаноҳ, ҳали мадраса тўрт девори-ю, китобдин ўзга нимарсаларни кўрмаган бул муллавач-чаи донишманд деб бўлмайдур. Боиси, мадраса тала-баларин миясинда жўжаҳўрозни ақличалик ҳам ақл бўлмас. Алар китобда ёзилгон нимарсаларни ўқишу му-даррис бергон сабоқни ёдлашдин ўзгасини билмайду-лар. Шундай бўлғоч бу шўрликларни калласинда ақл-дек шариф нимарса не қилсун, олампаноҳ?

(Тўғри, тўғри, деган овозлар)

БУРҶОНИДДИН. Шоҳим, маъзур тутгайсиз, мен ҳам бул толиби илм тўғрисида ўз фикримни айтсам. Бечоранинг сахти сумбатина қарангиз, эти устихонина ёпишуб кетубдур. Умринда ёлчитиб овқат емоғонга ўх-шайдур. Ақлли одам ўзини бул қадар абгор этиб қўй-маса керак.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Гапларингда жон бор, чўпон. Талабани ҳали суяги-да қотмоғон. Аммо ақл ёшда эрмас, бошда деган, нақлни эшитгон чиқарсен. Они бўшатиб юборайин десам, менимда жоним ширин. Кошки, ақл-ли одамни топиш осон бўлса.

МАЖИДИДДИН. Олампаноҳ, камина қулингиз на-заринда ҳам бул боланинг оғзиндин ҳали она сутин ҳиди кетмоғон. Маълумингизким бул тенгилар ақлли эрмас, ҳис-ҳаяжону ғўрлик бандалари бўлишадур. Бул шўрлиғ толибнинг ёш жониға раҳм этмак биз улуғлар учун фарздур. Саройимизнинг ўзидин ҳам беқиёс до-

нишмандлар топилгай. Сизнинг табаррук пойингизга тиз чўкиб бул бола фақирдин саховатингизни аямаслигингизни ўтиниб сўраймен. Шоҳаншоҳ, бул болага раҳм қилинг, бориб китобини ўқийверсин.

(Тўғри, тўғри, саховатингизни аямангиз, деган хитоблар)

ЧУПОН. Мана шул киши жуда доно гап айтдилар, султоним. Қўринишлари ҳам донолардек, асли мулозимларингизнинг ўзлари ўйловсизроқ эрканлар. Йўқса, ақлли одам излаб шунча сарсон бўлурми эрдилар? Ўйловсиз бўлмасалар шул болани етаклаб келурми эдилар. Ақлли, донишманд одамлар шундоққина ёнингизда турибдилар-ку, кўрмабдилар-да.

Олампаноҳ, менинг билишимча, ҳар ишни ўз ақли била қиладурғон кишини донишманд атайдурлар. Шундоқ эркан ўзингизни бош табибингиздин ақллироқ зот бўлмаса керак, дунёда. Анави тақсирим ҳам *(Алишер Навоийга томон ишора қилади)* ул зотни ўткир табиб, донишманд деб мақтадилар. Энди ўзингиз айтинг, дунёдаги ҳама дард давосин биладурғон табиб ақлли бўлмай, ким ақлли бўлсин. У кишини ўрнида мен бўлгонимда сиз учун жон-жон, деб жонимни қурбон қилғон бўлар эрдим.

Хусайн Бойқаро Алишер Навоийга қарайди. Табибийнинг юз-кўзидан, даҳшатга тушгани акс этади.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, чўпон ҳақ гапни айтди. Менимча, муллаваччани озод қилмоқ керак.

БУРҲОНИДДИН. Шеърятимиз султони ҳазрати амиримизнинг бул каломлари айни муддао бўлди. Биз фақирлар амирнинг салоҳиятлариға, ҳар бир лафзни ўз ўрнида қўллашлариға, бир сўз ила айтғонда, донои якто эканлиғлариға мудом қойил қолурмиз. Шул боисдан камида бебоқларча ва бош. табибдин узрхоҳлик ила донишмандлиғда мавлоно Табибий ҳазрати амиримиз бирлиги бўйлаша олмаслигин баралла айта олурмен. Алишербекнинг ашъорин нечоғли буюклигин мадҳ этмоқ мухлислариға ҳавола, вале камина амирнинг салоҳиятларин ҳамда мамлакат ободонлигин ҳомийси эрканликларин айтмасам бўлмас. Албатта, чўпон Алишербекни шундоқ улуғ ишларин билмаслиги табиий.

МАЖИДИДДИН. Олампаноҳ, каминани Алишербекка хусуматинг борму? — дея ёзғирар эрдингиз гаҳи. Аяни дамдин нафланиб, виждоним пок эрканлигин айтмоқни лозим кўрдим. Ҳазрати Навоийнинг садоқати-ю, вақлу одобиға, мукаррамлиғи-ю, донолиғиға бутун Хуро-

сон, дағи мулки Ажам тан бермоғин мамнуният била
эътироф этурмен. Жаноби Бурҳониддин қайд этгонла-
ридек, бул очунда ҳазрати амир Алишердин ўзга ма-
қоми олий донишманд топилмағай. Алишербек, ҳали
ғоят маъқул гапни айтдилар, албатта, муллаваччани
озод қилмоқ лозим.

*(Офарин, мавлоно тўғри айтдилар, офарин,
деган овозлар)*

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Бас, бас қилингиз! Мен ўла-
мен, деб ётибману, сиз ақли кўтоҳларнинг садоқат бо-
расида лоф ураётганингиз қизиқ. Ҳайф сиздақа ҳол
сўрғувчиларга!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шоҳим, бир қошиқ қонимдин
кечсанғиз, сизнинг кўнглингизга озор берган бул ҳол
сабабин шарҳ этсам.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Кечдим, айтингиз!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Менинг назаримда, донишманд
киши сизга эрмас, мухтарам вазирларингиз Бурҳонид-
дин ила Мажидиддинга кўпроқ зарурга ўхшайдур. Йўқ-
са, алар фақир қулинғизни бул қадар эътимод бирлан
мадҳ этмоғон бўлурдилар.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Дўстим Алишер, эҳтимол гап-
ларингизда жон бордур. Ва лекин ҳозир шубҳа-ю гумон-
нинг ўрни эрмас. Дағи ҳеч бир зот саройда, шоҳнинг
ҳузурида ўз бадниятини амалга оширмоққа журъат
этолмағай. Вазият сиздин оғирроқ бўлмоқни талаб эта-
дур. Худо хайрингизни берсун, Алишер, айтингиз, мул-
лавачча хусусиндаги фикрингиз қатъийдурму?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳа, олампаноҳ, қатъий. Мул-
лаваччани озод қилмоқ лозим.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Модомики, кўпчилик мулла-
ваччани озод бўлмоғини истар экан, биз уни озод этдик.
Ясовулбоши, айтингиз, онинг қўлларин бўшатиб, мад-
расага элтиб қўйсинлар.

Ясовулбоши таъзим қилади ва ясовулларга талаба қўлини
ечишга имо этади. Сўнг талабани олиб ташқарига йўналади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Лашкарбоши, муллавачча-
нинг ўрнига мавлоно Табибийни боғланғиз, биз у ки-
шига ўз гапларини амалда исботлашлариға имкон бер-
дик.

(Лашкарбоши раҳбарлигидаги мулозимлар Табибийни ушлаб боғ-
ламоқчи бўладилар. У додлаб бақиради, силтанади, бошидаги
дастори ерга тушиб чуваланиб кетади, сўнг ўзини шоҳ ўтирган

иши қаршисига ташлайди ва Хусайн Бойқаронинг оёғини қучоқ-
лайди.)

ТАБИБИЙ. Олампаноҳ, раҳм қилинг, раҳм қилин-
ма! Жўжабирдай жонман, болаларим сағир қолмасин!
Менда ақл йўқ! Мен аҳмоқмен! Мен гумроҳмен! Раҳм
қилинғиз, олампаноҳим, болаларимга раҳм қилинг, бо-
лаларим...

*(Йиғлайди, бошига муштлаб қаттиқроқ, ўкраб
йиғлайди.)*

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Мен сизни синамоқ боисин-
дин қўлингизни боғлатдирғон эрдим. Сиз эрса ўзингиз-
ни йўқотиб қўюб, ҳазрати Алишер гумонларини тасдиқ
этмоқдасиз. Амир пайқагонларидек, бул ерда аллақан-
дай фитна борга ўхшайдур. Қани сўзланг!

ТАБИБИЙ. Йўқ, йўқ, олампаноҳ, ҳеч қандай фит-
надин хабарим йўқдир. Мен азбаройи кўрқиб кетган-
имдин ўзимни йўқотиб қўйдим. Менга раҳм қилинғиз,
бир умр қулингиз бўлайин. Мен гумроҳлик қилдим,
олампаноҳ, бир қошиқ қонимдин кечинг.

(Ўпкаси тўлиб яна йиғлаб юборади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Сен баччағар бу беақл кал-
динг билан нуқул бўлмағур нимарсаларни ўйлаб то-
варкансанда-а? Шоҳнинг олдида фуқаролар ҳам ўзини
сендек ерга урмайдур. Ҳайф сенга зоти шарифлигу бош
табиблик!

Лашкарбоши, дарҳол буни кўзимдин йўқотинг.

(Мулозимлар Табибийни олиб чиқадилар.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Эй чўпон, кўрдингми, ўзинг
мақтагон одам қандоқ, «донишмандлик» қилди. Сен да-
гги донишмандлар ёнингизда турибди-ку, деб мулозим-
ларимни шарафлайсан. Буларда ақл не қилсин. Ях-
шиси, ўзинг сўзлайвер, сен менга ёқиб қолдинг.

*(Шоҳ аввалги алфозда ётиш учун ҳаракат қилади,
эшик оғаси унга кўмаклашади.)*

ЧУПОН. Олампаноҳ, мен сиз учун ҳар нимарса бў-
лингга тайёрмен. Ва лекин бул ерга аҳмоқ деб келти-
рингани ғалатдур. Мен фақирга ўзимнинг аҳмоқ эмас-
лигимни исбот этишга изи берсанғиз?

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Сўзла, сўзлайвер, чўпон, қу-
лоғим сенда.

ЧУПОН. Шоҳим, мен йилига олти қўзи эвазига
етти йил давомида бир бойнинг қўйларини боқдим.

Етти йиллик хизмат ҳақим қирқ икки қўзи бўладир, шундоқми?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шундоқ, тўғри айтдинг, чўпон.

ЧҶПОН. Тақсирим, унда айтинг-чи, ҳисоб-китобга ақли етгон киши қанақасига аҳмоқ бўлсин? Хат-саводим бўлмасаям ўз ҳақ-ҳисобимга пухтамен. Ўшал хумса бой сурувни қўлимга топширгондин буён қўзи тугул, бир улоқ ҳам бергани йўқ эди. Кеча ул билан ҳисоб-китоб этиб етти йиллик ҳақимни ундириб олдим. Бугун керак-яроқ нимарсаларни харид қилайин, деб бозорга келаётгон эрдим. Хизмат ҳақимни ундириб олгонимга димоғим чоғ бўлиб, ашулани варанг қўйиб келаётгонимда, ясовулларингиз қайдандир пайдо бўлдилару бул ёққа судрашди, тақсир.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Баракалла, чўпон, ҳақ гапни айтдинг. Шунча нимарсага ақли етгонни аҳмоқчи чиқаргоннинг ўзи ғирт нодонликдур. Хўш, энди бир гапни бошладингми, охирига етказ, аҳмоқ одам қанақиб бўладур ўзи. Бизга шуни айтиб бер, биз сенинг аҳмоқ эмаслигинга дағи бир бор инонайлик.

ЧҶПОН. Менимча, дунёда ўғридин аҳмоқ одам бўлмаса керак.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Айтгонингдек, ўғрилар бор, ахир, тоғ бўрисиз, эл ўғрисиз ўлмас, деган нақл бекорга эрмас. Аммо ўғриларни аҳмоқ дейишингнинг бонен недур?

ЧҶПОН. Они бир қилмиши билинмаса, иккинчи учинчиси барибир билинади. Юзи шувит бўлиб, шармандаси чиқгон ўғри элатга қўшилолмай, бегона юртга кўчиб кетишга мажбур бўлади.

Аммо ўрганган кўнгил ўртанса қўймас деганларидек, қўли эгри қаерга бормасун қилғилигини қилиб, миси чиқиб, овозаси етти иқлимга етади. Ҳалол ишга бўйни ёр бермай, ўзгалар мулкига кўз олайтиргувчи ўғриларни шул боис қип-қизил аҳмоқ деса бўлади.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Баракалла, чўпон, отангга раҳмат. (Шоҳга) Олампаҳо, рухсат этсангиз, бул ақали чўпонни ўз тарбиямга олсам?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. (Бошини ёстиқдан кўтариб.) Ихтиёрингиз, мавлоно.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Марҳаматингиз учун ҳасанот шоҳим (Эшик оғасига). Тақсир, ҳозирча бул киши билан ўзингиз шуғуллансангиз.

Олампаҳо, ўғриларни тутиб зиндонбанд этажакми?

Аммо сизнинг дардингизга ҳеч қандай одам қони даркор эрмас. Яхши бир терласангиз, ғуборлар ариб, иштангиз очиладур. Сўнг сизни меним хос табибим олтин игналар ила муолажа қиладур. Уч-тўрт кунда ҳеч нарса кўрмагондай бўлиб кетурсиз.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Миннатдормен, дўстим Алишер. Кўнглим анча таскин топди. *(Бошқаларга қараб.)* Бизни холи қолдирингиз.

ИККИНЧИ ПАРДА

II КҶРИНИШ

Ушш саҳна. Тахтда шоҳ, икки ёнида Алишер Навоий, қози калон ва вазиру вузаролар ўлтирибди. Эшик оғаси киради.

ЭШИҚ ОҒАСИ. Олампаноҳ, лашкарбоши ҳузурингизга кирмоқчи, изн сўрайдур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Айтинг, кирсин.

Дониш лашкарбоши, унинг ортидан уч ясовул қўллари боғланган Карим бобо билан кириб келишади. Ясовуллар Карим бобони шоҳ қаршисида тиз чўктириб қўйишади.

ЛАШҚАРБОШИ. Бул қарияни мавлоно Шаҳобиддин от ўғирлағонлиқда айбламоқдалар. Ўзи эрса гуноҳсиэмен, деб оёқ тираб турубдур. Қози калонимиз бул ишни бир ёқли қилишга ожиздурмиз, олий мақом шоҳга арз қилингиз дедилар.

ҚОЗИ ҚАЛОН. Ҳақ гап, олампаноҳ. Камина мавлоно Шаҳобиддинга шундай дейишга мажбур бўлдим. Ўғри деб гумон қилинаётгон бул зотни эрса, лашкарбошига тобшуриб эрдим.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Лашкарбоши, зудлик бирла кириб, Шаҳобиддин мудаввинни чақиртириб, ҳузуримга кирсингиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ *(Бобога бир оз тикилиб тургач, ўнча).* Бул киши ўтинчи Карим бобога ўхшайдур-ку. Бул ихмоқлар дағи бир можарони бошлошгон кўринадур. Мудаввинни биз шул бободин от сотиб олиб, инъом инъонимизни аниқлагони дуруст бўлибди-ю, сабабиға фаросати етмабдур-да, аттанг. Бечора ўтинчининг гуноҳини сўраб олмоқ лозим. Аммо қандоқ? Бул ишга қиммат уннай десам, шоҳ йўқ демоғи тургон гап. Нечук-куни кеча ўғри деб ушлаб келтуришгон икки бешароҳини аранг ўлимдин олиб қолгон эрдим. Яхшиси,

Сотиболдининг олдиға борурмен. Олампаноҳ, каминаға бир фурсатға изн берсанғиз. Зарур юмуш чиқиб қолди. Дарҳол қайтамен.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Модомики, зарур эркан, не ҳам дердук, майлингиз, Алишер.

(Алишер Навоий «миннатдормен», деб чиқади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО (Карим бобога). Менинг салтанатимда ўғирлик қилгоннинг ҳоли не кечишин билурмисен, эй чол?

КАРИМ БОБО. Албатта билурмен, олампаноҳ. Бозорға ўтинимни пуллаш учун боргонмен.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Унда от бозорда не қилиб юргондинг?

КАРИМ БОБО. Отбозорға қадамимни ҳам босгоним йўқ. Мавлоно Шаҳобиддин мени бозорнинг улли дарвозаси олдида кўрди, кўрди-ю, ҳеч гапдан ҳеч гап йўқ қозига етаклади. Бор гапдин қозихонада хабар топдим. Эмишки, мен ўз отимни етти йил бурун ўғирлаб, яшириб мен ва они сотиб бозордин чиқаётгон эмишмен.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Мавлоно Шаҳобиддин, бул чолни от сотаётгонда ўз қўлингиз билан ушлагонмисиз?

ШАҲОБИДДИН. Йўқ, олампаноҳ! Ўз қўлим бирлан ушлолмадим. Аммо етти йил бурун ўғирлатган отимни ўшал бозорда кўргоним. рост. Отимни кўрдиму ичимға ўт тушди. Ўз ёғимға ўзим қоврилиб бораётгон эрдим, Карим бобоға кўзим тушди-ю, бирдан ҳамма гапни англадим ва чолни қозихонаға етакладим.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Ҳеч қандай далилсиз, бировни ўғриға чиқармоқ сизға ғалат туюлмайдурму, мавлоно?

ШАҲОБИДДИН. Далилим бор, олампаноҳ. Бу етти йил бурун отимни ўғирлатгач, суриштириб билсам, отнинг асл эгаси шул киши эрканлар. Кейин мен бул кишининг турмушини ҳар-ҳар замонда кузатиб турдим. Етти йилда ўғил уйлантирдилар, ўғиллариға уй-жой қилиб бердилар, ўз уйларини яхшилаб таъмир қилиб олдилар, неvara тўй қилдилар, сигир олдилар, буларнинг устиға каттагина боғлари ҳам бор. Олампаноҳ, ёлғиз ўтинчилик бирлан бунча нарсаға эришиб бўлмайдур.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Эй ўтинчи, мавлононинг айтгонлари ростмидур?

КАРИМ БОБО. Рост, олампаноҳ, фақат мен бунимарсаларни бир қисмини ҳалол меҳнатимдин топгонмен. Бунда ўғлимнинг меҳнати ила боғимизнинг даромади

ҳам бордур. Дағи саховат мулкининг соҳиби Амир Алишер ҳам мен бечораға бир неча бор иноят қилғонлар. Худо шоҳид.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Эшитдинғизми, мавлоно? Мавлодо гапинғизни далиллай олмасанғиз, туҳматчи сифатида жазо олурсиз.

ШАҲОБИДДИН. Бул ўғрилар пинакларин бузмай бўлгон айтиб ўрганиб қолғонлар, дағи бир далил, камини они ўғри деб ушлогонимдин ранги бездек оқариб, ичиға титроқ тушгонди. Бунга қози калон гувоҳлар. Ўғри бўлса нечун титроққа тушсин?

(Ҳусайн Бойқаро қозига қарайди.)

ҚОЗИ. Мудаввин рост гапирди, олампаҳо.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Энди не дейсен, эй чол?! Менинги салтанатимда ўғриларға шафқат йўқ.

ҚАРИМ БОБО. Мен ўғри ҳам, гуноҳкор ҳам эмасмен, олампаҳо. Мавлоно Шаҳобиддинни мол аччиғи ҳақиқат оламидин тўсиб турибдур. Адолат бирлан ҳукм этишинғизға илтижо қиламен, олампаҳо. Токи, ҳақиқий дунёға ўғри номи бирла бадарға этилмайин.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Олий нафас зотлар хусусинда сўзлағонда тилга кўпрак эътибор лозим. Афсус, ҳозирча ҳеч нимарса ойдин эрмас. Токим бир қарорға келгунимизча сени зиндонда сақлаб турурмиз. *(Уч бор чапак чалади.)*

(Хонага зиндонбон киради.)

ЗИНДОНБОН. Лаббай, шоҳим!

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бунини олиб чиқиб, зиндонбонд оти! *(Зиндонбон Карим бобо томон юради. Худди шу пайт Алишер Навоий икки сарбоз билан қўли боғланган Сотиболдини хонага олиб киради.)*

ҲУСАЙН БОЙҚАРО *(Бир муддат Сотиболдига тикилиб ўз боғининг қоровулини танийди, сўнг).*

АЛИШЕР НАВОИЙ *(Сал кулимсираб.)* Боғинғиз қоровулини, олампаҳо.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Унда нега бул кишини қўлдари боғлиқ.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мавлоно Шаҳобиддиннинг отини шу киши ўғирлағонлар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бизни аъёнлар ҳузуринда изза қилмоқчимисиз, Алишер. Наҳотки, подшоҳлик боғининг қоровули ўғирлик қилишга муҳтож бўлса.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Маъзур тутинг, олампаҳо.

Сизни изза қилиш фақирнинг хаёлига ҳам келган эрмас ва, иншооллоҳ, келмайдур ҳам. Ёлғиз ҳақиқатни ойдинлаштирмоқ учун Сотиболди акадин кўмак сўрашни вазият талаб этди.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Очiqроқ сўзланг, Алишер. Ҳеч нарса англамайдурмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сотиболди акага мавлоно Шаҳобиддин отини ўғирлашни мен буюриб эдим. Яхшиси, бул воқеани ўзлари сўзлаб берсунлар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Қани, Сотиболди, ўзингиз сўзланг-чи.

СОТИБОЛДИ. Бўйдин етти йил бурун саховат хазинасининг соҳиби ҳазрати амиримиз Алишербек мавлоно Шаҳобиддинга марҳамат юзасидин юз тангага арзирли бир от инъом қилмоқчи бўлдилар ва бирор пулга муҳтож одамдин от сотиб олиб келишни менга топшурдилар. Фақир ўтинчи Карим бобонинг қўли қисқалик важидин отини сотмоқчи ниятида эрканлиғини эшитдим ва дарҳол бориб отни юз тангага олиб келдим. Ҳазрат отнинг бўю ваҳжини кўриб кўп хурсанд бўлдилар ва уни ўшал куниеқ инъом қилиб юбордилар. Бу илтифотдин ғоят мутаассир бўлгон мавлоно ўзини олий ҳазрат Алишернинг хос кишилари қаторинда ҳисоблаб, хизмат ва мулозиматни ҳаддин ошириб юбордилар. Яъниким, ҳар қачон отга миниб бирор жойга борилса, ул киши ҳам хизматда бўлар, қайтиб келингонда эшикдин бир нафас нари жилмас эрдилар. Бул ҳол лутф ила карамни танглиққа кетурди. Аммо амиримизнинг олий хулқи анинг дилини оғритишга ва очiqдин-очiq ўз хизматидин қайтаришга йўл бермас эди. Шул боис амир каминага отни қандоқ топган бўлсам, ўшандоқ «зарифлиқ» ила «ўғирлаб» бирорта муҳтож кимсага сотиб юборишимни буюрдилар. Мен отни ўғирлаб, эллик тангага пулладим ва пулни амиримизга келтириб бердим. Мавлоно Шаҳобиддин отни кўп қидирдилар, аммо тополмай амир ҳузурига югурдилар ва ўз кайфиятларидин арз қилдилар. Ўшанда амир ҳузурларинда камина ҳам бор эрди. Ҳазрат ул амир зотга, биз отингиз хунини берурмиз, фақат шул шарт биланки, бундин сўнг от сақламайсиз, дедилар. Мавлоно Шаҳобиддин кўнган эрдилар, амир юз танга санаб бердилар. Бор гап шу, олампаноҳ. Афтидан мавлоно Шаҳобиддин етти йил бурунги бул воқеани унутгон кўринадур ёки амиримизнинг «от сақламайсиз» иборасини чуқур англамагон.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Оббо от ўғрилари-ей! Оббо от ўғрилари-ей! (аввал секин, сўнг ёйилиб кулади. Ҳамма унга қўшилиб кула бошлайди. Кулги бир муддат давом этади. Шоҳ кула-кула). Лашкарбоши, ўғриларинг қўлларини ечингиз. Хазиначи, учта зарбоф тўн келтиринг.

(Хазиначи чиқиб кетади ва учта зарбоф тўн билан кириб келади.)

Қози калон, сиз Қарим бобоға, Эшик оғаси сиз Соғиболдиға тўн кийдилинг. Бир тўнни менға берингиз (Хазиначи унга бир тўн беради.) Мен ўз қўлларим билан дўстим Алишерға тўн кийдурмоқчимен. Дўстим, Алишер, яқинроқ келингиз. Созчилар куй чалингиз, куй, бир яйрашайлук (шўх мусиқа янграйди. Ҳамма шод-туррам. Шаҳобиддин ҳеч кимға билдирмай хонани тарк этади.)

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

III КЎРИНИШ

(Оридан уч ой ўтган. Қиш. Алишер Навоийнинг ижодхонаси. Хона дид билан безатилган. Қибла томондаги деворға Қуръондан бир сура битилган ипак мато осиглиқ. Деворда бошқа жиҳозлар йўқ. Тоқчаларда турли китоблар тахланган. Ўртадаги хонтахта қўлиди қоғозлар, сиёҳдон. Алишер Навоийнинг қўлида хона. Ижод қилипти. Арабий имлода икки байт шеър битилган. Бир муддат ўйланиб, яна бир байт ёзади ва бу байтни овозсиз, ичида ўқийди. Сўнг яна бир муддат ўйланиб тез-тез икки байт ёзади, қанчалар тузатишлар қилади. Кейин ҳамма ёзган байтларни қўлидан хомани қўймай оҳанг билан ўқийди).

Бу кун аҳли жаҳондин хаста хотирмен
жаҳондин ҳам,

Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки,
жондин ҳам.

Мен жону жаҳондин ҳажр вақтиким
маълул эткай,

Ватан ё мулкдин худким десун бал
хонумондин ҳам.

Қўнгулдин жонға етдим, эй ўлум, неткай
халос этсанг,

Сизни изза қилиш фақирнинг хаёлига ҳам келган эрмас ва, иншооллоҳ, келмайдур ҳам. Ёлғиз ҳақиқатни ойдинлаштирмақ учун Сотиболди акадин кўмак сўрашни вазият талаб этди.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Очикроқ сўзланг, Алишер. Ҳеч нарсa англамайдурмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сотиболди акага мавлоно Шаҳобиддин отини ўғирлашни мен буюриб эдим. Яхшиси, бул воқеани ўзлари сўзлаб берсунлар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Қани, Сотиболди, ўзингиз сўзланг-чи.

СОТИБОЛДИ. Бундин етти йил бурун саховат хазинасининг соҳиби ҳазрати амиримиз Алишербек мавлоно Шаҳобиддинга марҳамат юзасидин юз тангага арзирли бир от инъом қилмоқчи бўлдилар ва бирор пулга муҳтож одамдин от сотиб олиб келишни менга топшурдилар. Фақир ўтинчи Қарим бобонинг қўли қисқалик важдин отини сотмоқчи ниятида эрканлигини эшитдим ва дарҳол бориб отни юз тангага олиб келдим. Ҳазрат отнинг бўю ваҳжини кўриб кўп хурсанд бўлдилар ва уни ўшал куниеқ инъом қилиб юбордилар. Бу илтифотдин ғоят мутаассир бўлгон мавлоно ўзини олий ҳазрат Алишернинг хос кишилари қаторинда ҳисоблаб, хизмат ва мулозиматни ҳаддин ошириб юбордилар. Яъниким, ҳар қачон отга миниб бирор жойга борилса, ул киши ҳам хизматда бўлар, қайтиб келинғонда эшикдин бир нафас нари жилмас эрдилар. Бул ҳол лутф ила карамни танглиққа кетурди. Аммо амиримизнинг олий хулқи анинг дилини оғритишга ва очикдин-очик ўз хизматидин қайтаришга йўл бермас эди. Шул боис амир каминага отни қандоқ топган бўлсам, ўшандоқ «заришлиқ» ила «ўғирлаб» бирорта муҳтож кимсага сотиб юборишимни буюрдилар. Мен отни ўғирлаб, эллик тангага пулладим ва пулни амиримизга келтириб бердим. Мавлоно Шаҳобиддин отни кўп қидирдилар, аммо тополмай амир ҳузурига югурдилар ва ўз кайфиятларидин арз қилдилар. Ўшанда амир ҳузурларида камина ҳам бор эрди. Ҳазрат ул амир зотга, биз отингиз хунини берурмиз, фақат шул шарт биланки, бундин сўнг от сақламайсиз, дедилар. Мавлоно Шаҳобиддин кўнган эрдилар, амир юз танга санаб бердилар. Боргап шу, олампаҳо. Афтидан мавлоно Шаҳобиддин етти йил бурунги бул воқеани унутгон кўринадур ёки амиримизнинг «от сақламайсиз» иборасини чуқур англамағон.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Оббо от ўғрилари-ей! Оббо от ўғрилари-ей! (аввал секин, сўнг ёйилиб кулади. Ҳамма унга қўшилиб кула бошлайди. Кулги бир муддат давом этади. Шоҳ кула-кула). Лашкарбоши, ўғриларнинг қўлларини ечингиз. Хазиначи, учта зарбоф тўн келтиринг.

(Хазиначи чиқиб кетади ва учта зарбоф тўн билан кириб келади.)

Қози калон, сиз Карим бобоға, Эшик оғаси сиз Соғиболдиға тўн кийдилинг. Бир тўнни менға берингиз (Хазиначи унга бир тўн беради.) Мен ўз қўлларим билан дўстим Алишерға тўн кийдурмоқчимен. Дўстим, Алишер, яқинроқ келингиз. Созчилар куй чалингиз, куй, бир яйрашайлук (шўх мусиқа янграйди. Ҳамма шодхўррам. Шаҳобиддин ҳеч кимға билдирмай хонани тарк этади.)

П а р д а

УЧИНЧИ ПАРДА

III КЎРИНИШ

(Оридан уч ой ўтган. Қиш. Алишер Навоийнинг ижодхонаси. Хона дид билан безатилган. Қибла томондаги деворға Қуръондан бир сура битилган ипак мато осиглиқ. Деворда бошқа жиҳозлар йўқ. Токчаларда турли китоблар тахланган. Ўртадаги хонтахта ёстида қоғозлар, сиёҳдон. Алишер Навоийнинг қўлида хома. Ижод қилипти. Арабий имлода икки байт шеър битилган. Бир муддат ўйланиб, яна бир байт ёзади ва бу байтни овозсиз, ичида ўқийди. Сўнг яна бир муддат ўйланиб тез-тез икки байт ёзади, қанчалар тузатишлар қилади. Кейин ҳамма ёзган байтларни қўлидан хомани қўймай оҳанг билан ўқийди).

Бу кун аҳли жаҳондин хаста хотирмен

жаҳондин ҳам,

Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки,

жондин ҳам.

Мен жону жаҳондин ҳажр вақтиким

маълул эткай,

Ватан ё мулкдин худким десун бал

хонумондин ҳам.

Кўнгулдин жонға етдим, эй ўлум, неткай

халос этсанг,

Мени ул телбадин, ул телбани мен
нотавондин ҳам.

(Бу ерда озроқ тўхтаб, шу байтни қайтадан ўқийди, сўнг ўлим сўзини тагига чизиб ҳошияга ажал, деб ёзиб қўяди ва ўқишни шу байтдан давом эттиради.)

Не айрилмоқ дурурким, ёр то айрилди
айрилмиш.

Кўнглум мендин, фиғон кўнглимдину ўтлар
фиғондин ҳам.

Менга жононсиз ўлмоқ яхшироқ, эй хизр,
юз қатла,

Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри
жовидондин ҳам...

(Ўйланади. Сўнг қўлидан хомани сиёҳдон ёнига қўйиб, дераза ёнига боради ва ташқарига тикилиб қолади. Хонага Алишер Навоийнинг хизматчиси киради.)

ХИЗМАТЧИ. Олий ҳазрат, Раҳмонберди ҳузурингизга рухсат сўрайдур!

АЛИШЕР НАВОИЙ *(Тезда хонтахтага яқин келиб, қоғоз, сиёҳдон ва хомани йиғиштириб четроққа қўяди).*

Айтинг, кирсинлар!

(Хизматчи чиқади. Алишер Навоий хонтахта устидаги нарсаларни олиб бўш тоқтага қўяди. Хонага чўпон — Раҳмонберди киради. У таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Соқол, мўйловлари калта қилиб кузалган. Эғнида одми, аммо ўзига чунон ярашган яқтак.)

РАҲМОНБЕРДИ. Ассалому алайкум, устоз, *(Худди саройга хос кишилар каби тавозеъ билан кўришади)* йўқлатган экансиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ваалайкум, келинг, иним. *(Алишер Навоий ўрнидан туриб Раҳмонберди билан қўл бериб кўришади. Сўнг тўрға имо қилади.)* Утиринг, Раҳмонберди.

РАҲМОНБЕРДИ. Миннатдормен, устоз. Илтимос, овора бўлманг. *(Тўрға ўтмай пойгоҳда ўтиради. Алишер Навоий ҳам ўз жойига ўтиради.)* Омин, оллоҳу акбар *(Фотиҳа қилишади).*

АЛИШЕР НАВОИЙ. Болалар, рўзғор тинчми? Сарой ҳаёти бадингизга урмадими, ишқилиб? Муаллимларингиз ранжитишмаяптими?

РАҲМОНБЕРДИ. Худога шукур, устоз. Сизнинг тарбиянгизни олаётганимдин буён рўзғор ҳақинда ташвиш-

ләнмай қўйдим. Ҳамма нарса муҳайё, бунинг учун сиздин умрбод миннатдор бўлиб юрурмиз, худо умрингизни узоқ қилсин. Бева-бечоралар, фақирлар бахтига доим омон бўлинг. Қўнгул гоҳ-гоҳ кенгликларни қўмсаб қоладур, аммо унда илм олишга тийиқсиз бир иштиёқ ҳам уйғонган. Иншооллоҳ, юзингизни ерга қаратмаймен, устоз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Баракалла, иним, биз учун муҳими ана шу иштиёқнинг борлиги, уйғоқлиги. Қандоқ кўмак лозим бўлса тортинмасдан айта беринг. Совуқ қийнаб қўймаяптими?

РАҲМОНБЕРДИ. Қўнглингиз тўқ бўлсин, устоз. Ҳамма нарсамиз муҳайё. Сизнинг карамингиз туфайли набираларингизда ҳам китобга меҳр уйғонган. Гар марҳамат қилсангиз, ўзимни кўпдин қийнаб юрган нарсани айтсам. Ҳар гал сизни кўрсам, албатта айтамен, дер эдим, аммо журъат этолмасдим. Бу гал ҳам сизни йўқлаётганингизни эшитганим заҳот шу гап хаёлимдан ўтди. Ҳузурингизга жўнар эканман, кўчага чиқиб, совуқ авжга минганини ва сизга айтмоқчи бўлганим зотнинг шундай изғиринда ҳам ишлаб ўтирғонин кўргач, бугун ҳазратимга бул зот ҳақинда гапириб берурмен, деб аҳд қилдим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Қани, қани, сўзланг-чи, ким экан у бахти қаро?

РАҲМОНБЕРДИ. Устоз, яхши эсласангиз керак, бизнинг гузарда бир косиблик дўкончаси бор. Мен сизга айтмоқчи бўлган зот ана шу дўконча соҳиби. У киши жуда меҳнаткаш, тиним билмай ишлайди. Кўчиб келганимга уч ой бўлиб қолди-ю, бул зотнинг ҳали дам олғонин кўрмаганмен. Бугун, шундай қора совуқда ҳам ул зот дўконини очиб ўлтирибди.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Болалари бормикин?

РАҲМОНБЕРДИ. Эшитишимга қараганда, бир қиз, уч ўғли бор эрмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ул зот кекса кишими?

РАҲМОНБЕРДИ. Ҳа, устоз, анча кексайиб қолганлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ташвишларингиз ўринли, Раҳмонберди. Чин инсон шундай бўлмоғи лозим. Аммо биз кўмак бермакчи бўлсагу ул зот қабул қилмасалар, не бўлур? Кўмак берамиз деб ул зотни ранжитиб қўймасми эрканмиз? Нечунким, бундай зотлар жуда ҳалол бўлурлар. Ўзгалар ёрдамига кўз тикмайдурлар ва ҳеч

ерда ҳеч гапсиз ёрдам бермакчи бўлсангиз ўзларига оғир олурлар.

РАҲМОНБЕРДИ. Устоз, ул зот ҳақиқатан ҳалол, ўзлари косиб бўлсаларида, пойабзални қадрига етмогон кишиларга танбеҳ беродигонлардин. Ишниям жуда сифатли бажаради.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мени ул зотни тақдиридин огоҳ этгонингиз бонс раҳмат, дўстим. Худо хоҳласа бир йўл ўйлаб топурмиз. Эмди ўз ҳақингизда сўзлангиз. Қай бир соҳага рағбатингиз борлигин сезмакдасиз. Та-ворихгами, инжа санъат ёинки илоҳиётгами, балки воқеанавислик сизни ўзиға тортаётгондир?

РАҲМОНБЕРДИ. Йўқ, устоз, бул саволлар кўнглимдин неча бора ўтғониға қарамасдин, бирор бир соҳани танлолмай турибмен. Сиз айтгон соҳалар одами бўлмоқлик учун эрса ёшим ўтгон кўринадур. Гар шул матлабда йўқлотгон эрсангиз, дағи бир-икки ой муҳлат берингиз. Нечунким, ўзимда нимарсагадир рағбат уйғониб келоётгонин сезмакдаману, вале бул ҳақда гапиришга ҳали эртарақмикин деган истиҳоладамен, устоз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Баракалло, Раҳмонберди. Сизни ҳар кўрғонда, айниқса, лутфингизни эшитғоч, меҳрим ўн чандон ошадир. Мен муаллимингиз ила суҳбатлашғонда, ул зот сизни хатни ихлос бирла битишингизни сўзлаб қолдилар. Ул зотнинг гаплариға қарағонда ҳуснихатда рағбатингиз кўринаётгон эрмиш. Ўзингиз не деюрсиз?

РАҲМОНБЕРДИ. Муаллимимдин миннатдормен. Тўғри пайқабдурлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳа, мана эмди асосий сўзға келдик. Сизни йўқлатмоқдин мурод ҳам шул эрди. Хўп десангиз, ҳуснихатдин олаётгон сабоқларингизни кўпайтирсак, яхши хаттотларимиздин бир-иккиси сизға устозлик этсалар.

РАҲМОНБЕРДИ. Раҳмат, устоз. Фақир бажони дил розимен. Рухсат этсангиз, эмди қайтсам. Шундоқ ҳам нодонлик қилиб кўп вақтингизни ўғирладим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. *(Жилмайиб)* Сиз яхши ўғрисиз, Раҳмонберди. Қани ҳамма ўғрилар сизға ўхшаса. Меҳмонхонаға ўтиб бир пиёла ҳинд чой ичурмиз. Қани, юрингиз.

(Иккиси туриб ижодхонадан чиқа бошлайдилар, сахна қоронғилашади.)

П а р д а

ТУРТИНЧИ ПАРДА

IV КЎРИНИШ

(Саройдаги тахт турган хона. Хусайн Бойқаро тахтда хушнуд кайфиятда ўтирибди. Хонага Алишер Навоий киради. Хусайн Бойқаро тахтдан тушиб Алишер Навоийга пешвоз чиқади.

Кўришадилар.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Марҳабо, Алишер! Хуш келдингиз. Ҳозиргина сизни эслаб ўлтирғондим. Йўқлата туриб, бул совуқда ранж чекмасмикан деғон ўйға борғон эрдим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Оллоҳнинг карами кенг, Олам-паноҳ. Бир янги ғазални тугатиб, ўйға чўмиб ўлтирғон эрдим, бирдан Оллоҳ сизни кўнглимға солди. Бул бежиз эрмас, деғон ўй ила йўқлаб кела бердим.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Раҳмат, дўстим, раҳмат! Ташрифингиздин бошим осмонға етди. Сиздек улуг дўстим борлиги учун ҳам ўзимни бошқа кўпгина подшоҳлардин бахтлироқ ҳис этамен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, сиз кишини шундай мадҳ этасизки, бир йўла еттинчи осмонға чиқариб қўясиз. Ва кишини қанча юқорилатганингиз сори ўзингиз-да шунча ҳузурлана борасиз. Афсуски, мен сизни бундай ҳузур-ҳаловатдин маҳрум этиб, ёнингизда ўлтирмақчимен. (*Жилмаяди.*)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. (*Кулади.*) Эҳ, Алишер, руҳим аини дамда қанчалик енгиллигин, кайфиятим кўтаринкилигин билсангиз эрди. Минг афсус, минг афсус бундоқ лаҳзалар онда-сонда бир ташриф этгай. Бул лаҳзаларда ҳамма ишларинг ўз-ўзидин ўнгидин келаваради. Гўё қачондир ранжитиб қўйган шодлик энди сени хушнуд этмоқ учун бутун сипоҳини сафарбар этаётғондай. Ўзингиз айтинг, янги бир ғазал битиб, теримга сиғмай ўлтирғонимда, ташрифингиз мени еттинчи осмонға чиқариб қўйғон бўлса нетай, дўстим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Демак, мени ўшал муборақ ердин туриб, чорлаётган эркансиз-да. Мен гумроҳни маъзур тутинг-у, энди ўшал ерга чиқиб олишимга кўмак берингиз. Шак-шубҳасизки, бу йўлда янги ғазалингиз қанот бўлғуси.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Раҳмат, Алишер! Ҳеч ким мени сизчалик тушуна олмайди. Сиз кўнглимнинг энг ичкарисидаги хоҳишларни ҳам осонлик ила илғайсиз...

(Бир оз ўйланиб, ёддан ўқий бошлайди)

Зулфи ичра гул, гул ичра лаъл хандондур ниҳон,
Тунда меҳру меҳр аро сарчашмаи жондур ниҳон.

Тийра кўнглум ичра жонпарвар лабинг пинҳонлиғи,
Зулмат ичра ул сифатким оби ҳайвондур ниҳон.

Гунча ичра ўйлаким ҳарён ниҳон бўлғай тикон,
Ҳажр ўқидин кўнглум ичра онча пайкондур ниҳон.

Аҳли дин ичра, мусулмонлар, нетиб пайдо бўлай,
Қим бузуқ кўнглум аро бир номусулмондур ниҳон.

Сурма, сўзий бирла афғонинг қаён пинҳон эрур?
Жоним ичра сўзий, кўнглум ичра афғондур ниҳон.

Давр аёғин, соқие, бир дам иликдин солмаким,
Кўнглум ичра бир неча андуҳу даврондур ниҳон.

Гар Ҳусайний, ийдгоҳда оҳ чекти, шукрим,
Ғайридин дуд ичра ул хуршеди рахшондур ниҳон.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Офарин! Офарин мавлоно!—
Жуда нафис, гўзал айтибсиз. Айтганингиздек бундай руҳ
енгиллиғи, кайфият кўтаринкилиғи ҳам, ўқиганингиз
янглиғ дилрабо, умри узоқ ғазал ҳам онда-сонда бир
туғиладир. Аммо алар асрларга татиғуликдур. Келажак
авлод ана шундоқ ғазаллар ва лаҳзалар боис, бизни
миннатдорлик ила эслагусидур. Ғазалларимиз, хусусан,
сизнинг ғазалларингиз ҳам, мавлоно, улар билан ҳам-
нафас бўлиб, халқни фаровон яшашга, шеъриятдек ило-
ҳий неъматдин баҳраманд бўлишга ундаяжак.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ҳали бир ғазал битдим деғон-
дай бўлдингиз. Меним ўзингизга садоқатли мухлис эр-
канимни яхши билурсиз. Дағи янги, тингланмағон ға-
зал оҳанрабоси-ю, руҳнинг анга чанқоқлиғи кишини
интиҳосиз қатъийликга ундайдир. Бундоқ қатъийликга
банданинг узоқ фурсат чидаш бермоғи душвор.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Авлиёларга хос гап айтдингиз,
Султоним. Сиз менинг кўп асарларимни илк эшитгучи
бўлғонсиз. Камина бисёр илтифот ва иноятларингизга
мушарраф бўлғонмен. Асаримга берган баҳойингизни
эшитмоқ учун менда ҳам ғазал ўқишга қаттиқ чанқоқ-
лик найдо бўладур. Бул ғазални беш байтин тунов кун
битғондим. Сўнги байтларин ҳузурингизга келиш олди-

дин битдим. Қалам уриш лозим ўринлар чиқса, албатта айтинг, Хусайн.

(Ғазални ёддан қироат қилади)

Буқун аҳли жаҳондин хаста хотирмен,
жаҳондин ҳам,
Демон аҳли жаҳон бирла жаҳон, биллаҳки,
жондин ҳам.

Мени жону жаҳондин ҳажр вақтиким
маълул эткай,
Ватан ё мулкдин худким десун, бал
хонумондин ҳам.

Кўнгилдин жонга етдим, эй ажал неткай
халос этсанг,

Мени ул телбадин, ул телбани мен
нотавондин ҳам.

Не айрилмоқ дурурким, ёр то айрилди,
айрилмиш.

Кўнгул мендин, фиғон кўнгилдиндину ўтлар
фиғондин ҳам.

Менга жононсиз ўлмоқ яхшироқ, эй Хизр,
юз қатла,

Кетурсанг мужда ўлмоқ бирла умри
жовидондин ҳам.

Нафас қатъ ўлди ул юз фурқатидин,
кўзгу келтурманг,

Ки, мен эмди қутулдим ибтилосиз
имтиҳондин ҳам.

Ёмон яхшига кўп зулм этмагилким, гар
берур даврон,

Қутулғинг, кимки андин яхшироқ йўқ, мен
ёмондин ҳам.

Итига туъма, дарбониға бўлсуну.

муттако ўлсам,
Таним ул кўйдин олманг, бошим ул
остондин ҳам.

Фақиҳу — Қаъба, ринду — майдака, хушдур
Навоийким,

Сенинг ёдинг била мундин эрур озоду
андин ҳам.

(Шеър тугагач, ҳар иккиси ҳам бир дам сукут сақлашади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Дўстим, бир гап айтсам, ҳо-
лимга кулмайсиздирму?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мени бунчалик ўзингизга ёвуқ олиб сўзлашни истаётгон эркансиз, фақат шул ишончга сазовор бўлмоққа саъй қилурменда, мавлоно.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Алишер, баъзан кўнглумни шоҳликни ташлаб, дарвишлар этакидин тутиш истаги ўз измига оладур. Фақир ул зотларга неча бора ҳавас қилғонмен. Ғазалингиз ўшал илоҳдан иноят этилгон ранжлик ҳавасларни тирилтди.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мавлоно, бул ҳавас сиздаги руҳнинг мақоми олийлигинин. Сиз подшоҳликқа эмас, подшоҳлик сизга муҳтож эрконлигинин англогон аслзодалардинсиз. Тақдирга шукр демоқдин ўзга илож йўқ бул ўринда.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Эҳ, Алишер, ғазалингизда айтгонингиздек, гаҳи ўзимни ғоят нотавон сезамен. Жангу жадаллар, можаролар имтиҳонидин ўтолмаган заифу ҳақир сезамен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бул тадриж, дўстим! Бул улуғлик ила дийдорлашув! Мен сиздин бундоқ гапларни эшитаётганимдин, сиздек инжа қалбли дўстим, суянчим борлигинин кўксимда бениҳоя фахр туймоқдамен. Мен турк мамлакати тарихинда, йўқ, йўқ, бутун курраи замин тарихинда абадул-абад из қолдирган лаҳзаларнинг шоҳиди бўлғонимдин шодмен. Боя айтғонимдек, келажак авлод ана шундоқ лаҳзалар боис, бизни миннатдорлик ила эслагусидур. Ўйларимизу ғазалларимиз, хусусан, сизнинг ўйларингизу ғазалларингиз ҳам, мавлоно, алар бирла ҳамнафас бўлиб халқимизни фаровон яшашга, шеърятдек илоҳий неъматдан баҳраманд бўлишга ундаяжак.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Айтганингиз келсин, Алишер! Халққа нафи тегмаса, халқ эсламаса шодлик ҳам, тожу тахту сармоя ҳам беқадр, унутилишга маҳкумдир. Айни дамда Расулуллоҳ алайҳи васалламнинг бир улуғ каломи ёдимга тушти. Ул зоти шариф айтмишларки, «Қачон тангри бирор подшоҳга яхшиликни хоҳласа, унга содиқ вазир бахш этади: у унутган онда эслатадур, эслағонда кўмаклашадур. Агар тангри подшоҳга ёмонлик истаса, унга ёмон вазир ато этади: у унутса эслатадур, эслағонда кўмаклашмайдур». Камина ўзини сиз туфайлидин тангри ёрлақагон ҳисоблайдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Афсуски, жонибингизнинг ишончи олияларига кечроқ мушарраф ўлдўм. Хусумат-пеша, ҳасадгўй вазирларингиз муҳолифати натижасинда камина Астрободга жўнатилиб, бир муддат Сиз ва сиз-

нингдек аҳли диллардин йироқда яшадим. Ўшал дам-лар кўнгил ранжи баъзан қоғозга тушарди. Бир ғазал-ни ҳануз ёдимда сақлармен. У сизга нисбатан андек гина йўсинида битилгон эрди. Шатранж ғоят мўъжиза-кор ўйин. У ақлни пешлабгина қолмай, кишига ажойиб ташбеҳлар топиб бергай. Ўшал ғазал шатранжга пай-ров тарзида эди.

(Ўқийди):

Ер учун истарки бўлғаймен мудом андин йироқ,
Ул жиҳатдин барча васл истар мени
маҳзун фироқ.

Яхшиларга бас ёмондур ҳолким,
ёр оллида,
Тенгдурур яхши-ёмон, балким ёмонроқ яхшироқ.
Шоҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш
не тонг

Ростравлар арсадин гар тутсалар
руҳдек қироқ...

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (Уни тўхтатади). Бас, дўстим, иқрормен, иқрор, беайб парвардигор. Муҳими, шукр, мана, яна биргадурмиз. Хўп, ўтган ишга саловат. Гар рози бўлсангиз шул кеча кундузда фуқаро ҳолидин ха-бар олсак.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шундай совуқда-я! Йўқ, йўқ! Мен рози бўлолмаймен, асло! Худо кўрсатмасину, ша-моллаб қолсангиз «меҳрибон» вазирларингиздин балога қолурмен. Менинг улар билан нечоғли «яқинлигимни» ўзингиз хўб биласиз мавлоно.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (Кулади). Совуқни биринчи марта кўраётганимиз йўқ-ку. Алишер. Ана шу совуқ-нинг салтанат совуғуга айланмаслиги учун ҳам фуқаро ҳолидин хабар олмоқ жоиз. Биз ана шу совуқдингина қўрқишимиз лозим. «Меҳрибон» вазирлардин эса кўнг-лингиз тўқ бўлсин, Сизга осилмасликларининг йўлини қиламиз. Яъни биз вазирлар билан кенгашиб, сиз сори борурмиз, сиз бизга шерик бўлурсиз, вассалом.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бир жаҳд қилганингиздин ке-йин сизни йўлдан қайтариш мушкул. Шундоқ ўлғоч, фақирда хушнуд бўлишдин ўзга илож қолмас.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ана бул бошқа гап. Анчадан буён диққинафас саройдин чиқолмагон эрдим, бу мен учун яхши бир сайр ҳам бўладур. Иншооллоҳ эртага тайёр бўлиб турурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Амрингиз вожиб, олампаноҳ.
Энди рухсат этсангиз, мен борсам.

*(Алишер Навоий ўрнидан туради. Шоҳ уни кузатиб
чиқади. Саҳна қоронғилашади).*

БЕШИНЧИ ПАРДА

V ҚУРИНИШ

(Алишер Навоийнинг дарвозаси олди. Дарвоза чиройли, гулдор нақшлар билан безатилган. Ҳусайн Бойқаро бошлиқ аъёнлар дарвоза сари келишмоқда. Улар орасида Мажидиддин ва Бурҳониддинлар ҳам бор. Аъёнлар дарвозага яқинлашишгач, ичкаридан Алишер Навоий хизматчиси билан бирга пешвоз чиқади).

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ассалому алайкум, Олампаноҳ! Муҳтарам аъёнлар! Хуш келдингиз, қадамларингизга ҳасанот! Қани олампаноҳ, марҳабо, марҳабо!

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бизни маъзур тутасиз, Алишер. Биз беку амрлар, вазирлар ила фуқаро ҳолидин хабар олмак учун саройдин чиқдик. Бизга шерик бўлармикинсиз, деган умидда, ризолик олмасак-да, сиз сори келавердик. Насиб ўлса, сизникига бошқа гал, албатта, ташриф этажакмиз. Илтимосимиз шулки, умидимизни сўндирмангиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шоҳим, каминани кўп ғалат аҳволга солиб қўйдингизда. Фақир хурсанд бўлишимни ҳам, хафа бўлишимни ҳам билмай лолмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО *(хушнудлик билан)*. Хурсанд бўлаверинг, Амир, хурсандчиликка не етсин.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Унда андак сабр қилғайсизлар. Мен бир зумга...

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Баракалло, Алишер! Бораверинг!

(Алишер Навоий ичкари кириб кетади ва бир оздан сўнг қишлоқ кўча кийимида чиқиб келади. Улар биргалашиб Раҳмонберди гузари сари юришади. Бир мунча юришгач, устанинг дўкони рўпарасига етишади. Уста уларни кўриб қўлини кўксига қўйиб салом беради ва яна ўтириб ишини давом эттиради. Шоҳ дўконнинг очиқлигини кўриб ўзини ҳайрон бўлгандек кўрсатади.)

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шоҳим, ижозат этсалар, шул устадин хабар олсам?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО *(аввал Алишер Навоийга, сўнг дўконга қараб ниманидир аңлагандай бўлади)*.

Бемалол бораверинг. Биз бир оз кутиб турамыз, асли мақсадимиз ҳам шу фуқароларнинг ҳолидин хабар олиш-ку! (Вазирлар «тўғри», «тўғри» дейишиб, баъзилари бош ирғашиб шоҳ гопини маъқуллашади. Алишер Навоий дўкон сари юради).

УСТА. (Дўкон олдида аъёнларнинг тўхташганини кўриб, тараддудга тушиб қолади. Алишер Навоийнинг ўзи томон юрганини кўриб эса, қўлидагиларини ерга қўяди, сўнг ўрнидан туради. Алишер Навоий дўконга киради.) Ассалому алайкум, амир Алишер ҳазратлари, хуш келдингиз! Қани марҳабо, марҳабо. Қайси шамол учирди. (Кўришадилар.) Қани ўтиринг мавлоно. (Ўтиришади.) Омин, оллоҳу акбар (Сўрашишади. Уларнинг гаплари ташқаридагиларга яхши эшитилиб туради).

АЛИШЕР НАВОИЙ. Уста, қиш кун иссиққина уйда ўтирмай дўконни очибсиз, нима, учингиз тўртга етмаяптими?

(Ташқаридагилар янада сергакланадилар.)

УСТА. (Ҳар бир саволга бир оз ўйланиб жавоб беради.) Э, нимасини айтасиз, мавлоно, қанча уринсам ҳам барибир учим тўртга етмаяпти-да.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Эсиз, вақтида экмаган эркансиз-да, уста?

УСТА. Экишга эккандим-а, аммо эл ўриб олди-да.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Эл ўриб олди денг. Шул сабаб югурганники эмас, буюрганники дейишар эркан-да. Дўстларингиз билан ораларингиз яхшими?

УСТА. Тақдирдин бандаси қочиб қутулолмас эркан, мавлоно. Дўстларим аллақачон душман бўлиб кетишган. Нуқул ранж етказишадур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шундай денг, начора, бандасининг тангрига шукр этиб яшашдин ўзга иложи йўқ. Куйинманг, бардам бўлинг. Энди узоғингиздин сўзланг, отахон?

УСТА. Узоғимнинг яқин бўлиб қолганига ам анча бўлди, мавлоно, кўриб турибсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Иккингиз қай аҳволда?

УСТА. Буёғи ўзингизга маълумку, мавлоно. Не дердим, иккимнинг уч бўлганига ҳам кўп йиллар бўлди.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Майли, уста Оллоҳнинг қарми кенг. Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ. Агар хўп десангиз, бир семиз товуқ юборсам, аммо патини юла олармикинсиз?

УСТА (*Кўп ўйламай*). Бунақа ишларни ўринлатаману, аммо андек лекини бор-да.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳа, яшанг. Лекинининг юки бизнинг елкамизда. Елкамиздин эса хавотир олманг. Фақат молни арзон сотиб юрманг-а, отахон.

УСТА. Хотиржам бўлаверинг, шоирим, арзон кетмайди. Сизга ҳам катта раҳмат, мавлоно. Умрим бино бўлиб бунақа суҳбат қурмагандим. Илоё, умрингиз узоқ бўлсин. (*Юзига фотиҳа тортади. Алишер Навоий дўкондан чиқиб, тўдага қўшилади. Ҳаммалари ўйла тушишади. Бир оз юришгач, Ҳусайн Бойқаро ўзи билан ёнма-ён кетаётган Алишер Навоийга айёрона кулиб қарайди.*)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Амир ҳазратлари, уста билан бул қадар сирли савол-жавобларнинг бойси не, билсак бўлурми?

(*Аъёнлар ҳаммаси жавоб эшитамиз деган умидда Алишер Навоийга қарайдилар.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ (*Олдинда кетаётган Бурҳониддинга имо қилиб*).

Ана шу вазирингиз бу гапларни маъносини қандай тушунар эркан, шуни билмоқ ниятинда уста ила сирли гаплашдик.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (*Гап нимадалигини англагандан сўнг Бурҳониддинга*).

Айтинг-чи, тақсир, Алишер билан уста нимарсалар ҳақинда гаплашишди?

ВАЗИР. Олампаноҳ, Алишербекнинг қанчалик донолиги ҳаммага аён. Мен жон қулоғим ила тинглаб, бир ҳузур қилдим, бир ҳузур қилдим десангиз. Онинг Алишербекдек амир саволлариға дадил жавоб этгонин кўриб қойил қолдим.

(*Шоҳга жилмаяди. Кўпчилик энди нима бўлади дегандай, шоҳга қарайди. Баъзилари мендан сўраб қолса не қиламан деган маънода ташвишланади.*)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бул маъни эрмас, тақсир. Ё бизни лақиллатмоқчимисиз?! Яхшилаб ўйлаб кўринг. Сизга уч кун муҳлат. Шу муҳлат ичинда савол-жавоблар маъносин топсангиз дуруст, мабодо тополмасангиз — бошингиз ўлимда, молингиз талонда.

ВАЗИР. Олампаноҳ, олампаноҳ, бир қошиқ қонимдин кечинг...

ХУСАИН БОЙҚАРО. *(Жаҳл билан)*. Боринг, амрим-ни бажаринг, сиз учун вақт ғанимат.

(Бурҳониддин турган ерида қаққайиб қолади. Қолганлар илгари юрадилар.)

ОЛТИНЧИ ПАРДА

VI КҮРИНИШ

(Бурҳониддин пилдираб дўкон сари кетмоқда. Ҳаддин ортиқ ўзига зеб берган. Зарбоф тўн, дастор салла, шуларга яраша қийиқ. Пакана-семизлиги-ю, қалин заррин либослар кийганидан кулгини қистатади. Ҳар замонда қорга тойрилиб оғиб-оғиб кетади. Йўл-йўлакай Алишер Навоийни яниб бормоқда.)

БУРҲОНИДДИН. Ҳаммасига анави сув илон сабабчи, Табибийнинг куни менинг ҳам бошимга тушмаса гўрга эди. Бу маҳмадана Алишернинг кетари шу бўлса, ҳаммамизни бир-бир жаллоднинг тиғи ё сиртмоғига рўбарў этмоғи шубҳасиз. Ернинг тагинда илон қимирласа ҳам биладир ул. Билмағонда мени бир қораялоқ этикдўзга ялинтирармиди. Эй ношуд, қанча керак бўлса ўзинг олавермайсанми. Ялангоёқларни ўртага қўйгунча! Шошмай тур, хўрлаш — масхаралаш қандоқ бўлишин сенга кўрсатиб қўямен ҳали. Керак бўлғонда подшоҳингни сотиб олмоққа-да, қурбим етадир. Мени ким деб ўйладинг сен! Йўқ, Алишербек, чучварани хом санаб юрибсен.

(Дўкончага яқинлашади. Уста уни кўриб жилмайиб қўяди. Аммо вазир келгач, ҳеч нарса билмагандай ишини қилаверади.)

БУРҲОНИДДИН. Ассалому алайкум, уста. Сихат-саломатмисиз? Тани-жонингиз соғми? Болалар, набира-лар ўйнаб-кулиб юришибдими?

(Устанинг қўлини олиб, сўрашгунча қўйвормай туради. Кейин иккиси ҳам ўтиради.)

УСТА. Ваалейкум, келинг, иним. Қани, бу ёққа ўтиринг. Этигингизни биз боп иши чиқиб қолибдими дейман-а? Қани ечинг-чи, ҳозир бир пасда...

ВАЗИР. Э, йўқ, этигим бус-бутун, уста. Мен бул ерга бошқа бир нозикроқ юмуш билан келдим. Кеча Ҳазрати Алишер ила хўп қизиқ суҳбат қурдингизда. Ҳамма вазиру вузаролар сизга қойил қолишди. Аммо

суҳбат шунақанги сирли бўлдики, кўпчилигимиз анинг маънисин англолмадик. Кеча беш-олти вазир бир бўлиб, шуни билиб қўйсак ёмон бўлмас эрди, деб ўйладик ва алар мени сизга элчи қилиб юборишди, ёшулли.

УСТА. Э-ҳа, сиз ҳам бормидингиз кеча. Ҳазрати Алишер худо ёрлақаган зот-да. Аммо-лекин биз унақанги гап-сўз қилганимиз йўқ эди-ку.

ВАЗИР. Очиғи, уста, ўша суҳбатнинг бирор сўзига янги тушунмаганимиз. На Алишернинг саволларига, на сизнинг жавобларингизга тушундик, десангиз. Ҳеч биримиз маъзин чақолмадик. Подшо бўлса: шул гаплар маънисин топиб келмасанглар, бошларинг ўлимда, молларинг талонда, деб амр қилди. Энди бутун умидимиз сиздин, ёшулли. Йўқ, деманг, худо хайрингизни берсин. Ўзингиз жонимизга аро кирмасангиз, ҳолимиз не кечадир?

УСТА. Иним, Ҳикмат олтиндин қиммат, дейди донолар. Бухоройи шарифда ўтин ёрганга бир танга, маслаҳатгўйга етти танга берган эрканлар. Сермаъно сўзнинг қадр-қимматига етмасангиз, увол бўлади. Сўзнинг қадрига етмаганлар ўзи ҳам охир-оқибатда эл ҳурматидан қолади. Яъни ани сўз уволи тутади, иним.

ВАЗИР. Эй, ёшулли-ей, керакли молни нарҳини суриштириб ўтирмайдилар. Тезроқ айта қолинг-да, бул балодин бизни халос этинг. Қанча десангиз, мана мен, туриб берганим бўлсин.

УСТА. Ҳеч қўймадингизда, иним. Начора, майлингиз. Ҳар савол-жавобга юз тилладин берасиз.

ВАЗИР. (*Қўрқиб кетади.*) Йўғ-ей, уста. Сал пастроқ тушинг, ахир...

УСТА. Ие, ҳали гапни бошламасимдин, лафзингиздин қайтйапсизми? Унақа бўлса...

ВАЗИР. Хўп-хўп маъзур тутинг, уста, мен... мен... Майли-майли, сиз нима десангиз шу-да. Қани бошланг.

УСТА. Тағин уста пулга ўч одам экан, деган ўйга борманг, иним, мен ҳикматларни уволидан қўрқаман, холос. Ҳай, майли, не бўлса бўлди... Эшитинг, Ҳазрати Алишер аввало менинг совуқда ишлаб ўтиргонимга раҳми келиб, бундоқ қилишга сизни не мажбур этди, яъни уч фасл — баҳор, ёз, куз ишлаганингиз, тўртинчи фасл — қишлоғга етмадими, деб сўрадилар. Мен қанча уринсам ҳам етказолмаганимни айтдим. (*Вазир ҳамёнини чиқариб юз тилла санаб қўяди.*)

Иккинчи гал, фарзандларимни бор-йўқлигин, бўлса ёрдам бериш-бермаслигин сўрадилар. Мен фарзанд-

ларим борлигин, аммо аларни эл ўриб олганин, яъни ҳар қайсиси ўз рўзғори ташвиши била бўлиб кетганин айтдим. *(Вазир яна юз тилла санаб қўяди.)*

Сўнгра ҳазрати амир тишларимни аҳволи била қизиқдилар. Мен аларни тўкилиб кетганин, бирор нарса чайнасам, оби-зардоб бўлиб жонимга озор беришин, яъни душманлик қилишин айтдим. *(Вазир яна юз тилла санаб қўяди.)*

Алишер кўзимнинг яхши кўриш-кўрмаслиги ҳақида сўраганларида кўзларимдин нур кетганин, яъни яқинимдаги нарсаларнигина кўра олишимни айтдим. *(Вазир яна юз тилла санаб қўяди.)*

Алишер иккинги қалай? — деб оёқларим куч-қувватдин қолган-қолмаганлигин сўрадилар. Мен кўпдин бери ҳасса билан юришимни айтдим. Тақсир, ҳасса учинчи оёқ ҳисобланади *(Вазирга қарайди. Вазир қўлидаги ҳамёндан бир оз танга олиб санайди, ҳамёндаги тангалар тугайди. Бир оз ташвишланади. Уни жойига солиб, иккинчи қўйини кавлайди ва яна бир оз танга олиб санагач, ижирғаниб, пулларни уста томон суриб қўяди.)*

Мана, тақсир, савол-жавоб ҳам тугади, ҳисоб. Энди олампаноҳимизни олдиға кўрқмасдин, бемалол бора-веришингиз мумкин. Омад сизга ёр бўлғай.

ВАЗИР. Йўғ-ей, янглишмадингизми, уста. Камина ҳисобича тағин иккита савол-жавоб қолди. Энди ўзингиздин қолар гап йўқ, қолган ишга қор ёғар қилманг, худо хайрингизни берсин, айта қолинг.

УСТА. Эй, иним-ей, мен сизни аяб, айтмай қўя қолай деб ўйлаб эдим. Негаки бу галгиси сал қалтисроқ, на чора. Ҳазрати амир бир семиз товук юборсам, патини юла олурсизми, деб сўраганлари эсингиздами, тақсир?

(Вазир тараддудланиб қолади.)

ВАЗИР. Ҳа, ҳа, эсимда.

УСТА. Ҳа, яшанг. Мен қойиллатаман, деб жавоб бердим. Ўшал семиз товук сиз эркансиз, тақсир. *(Вазир қизариб-бўзариб ерга қарайди. Орага сезиларли давом этадиган сукунат чўқади.)*

ВАЗИР. Ҳа, энди... шунақасиям бўларканда, уста. *(Танга санаб қўяди.)* Келинг, охирги савол-жавобни маънисин ҳам айта қолинг.

УСТА. Айтавераманку-я аммо... *(Бир оз ўйланади.)* Ҳа, майли, начора. Амирнинг «молни арзон сотманг!»— деганлари бу савол-жавобларни маънисин билишга қи-

зиқиб келган кишига жуда қиммат нарх қуй, деганлари эди. Камина ҳам кам қўймадим, чоғи. Хуллас, суҳбатимизнинг маъниси шул, омон бўлинг, иним.

(Бурҳониддин сўнги марта юз тиллани санаб қўяётган пайтда саҳна қоронғилашади.)

ЕТТИНЧИ ПАРДА

VII КҲРИНИШ

I кўринишдаги саҳна. Эрталаб Ҳусайн Бойқаро тахтда хаёл суриб, хушнуд кайфиятда ўтирибди. Хонага эшик оғаси киради.

ЭШИК ОҒАСИ. Олампаноҳ, вазирингиз мавлоно Бурҳониддин ҳузурингизга кирмоққа изн сўрайдур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. *(Бирдан кайфияти, жилмайишга мойил турган лаблари, юзи ўзгаради. Тахтда ўтирганини эшик оғасининг таширифи эслатгандай, 'хаёлга берилиб кетганидан хижолат чекади. Аммо бу ўзгаришларни эшик оғасига сездирмасдан, мулоим овоз билан гапиради.)*

Айтинг, кирсин!

(Хонага пилдираб Бурҳониддин киради. Унинг қўлида аллақандай нома.)

БУРҲОНИДДИН. Олампаноҳ, бир қошиқ қонимдин кечинг. Камина ҳузурингизга бир зоти шарифни устиндин шикоят бирла келишга мажбур бўлди.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. *(Киноя билан, жилмайиб).*

Ким экан ул бахти кулғон зоти шариф. Ҳойнаҳой ул зот дўстимиз Алишердин ўзга киши эрмасдур.

БУРҲОНИДДИН. Сиз Оллоҳ ёрлақагон зотсиз, Олампаноҳ, мутлақо тўғри топдингиз. Барибир мен сиздин арзимга чора этишингизни ўтиниб сўраймен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Фикрингиздин қайтмаслигингизни биламен. Афсуским, ўзингизни ўтқа ураётгонингизни пайқамайдурғонлардинсиз. Айтинг арзингизни.

БУРҲОНИДДИН. Номамда борчаси ёзулғондур. *(Тахтга яқин келиб, тиз чўкади ва бошини эгиб номани шоҳга узатади.)*

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. *(Бир муддат унинг бу туришига жирканиб, ижирғаниб қарайди, аммо номани олмайди.)*

Ўзингиз ўқинг, муҳтарам вазир.

БУРҲОНИДДИН. *(Ўрнидан туриб, ортга тисарил-)*

ганча аввалги жойига боради ва номани очиб ўқишга тушади).

Хуросон мамлакатининг шаҳаншоҳи ва шавкатли баҳодур ва султони бокарам олампаноҳимиз Мирзо Хусайн Бойқаро ҳазрати олийлариға. Сизға содиқ қул бўлмиш камина бугунги кунда ўзингиз томондин шарафланаётгон бир зоти шарифдин, яъни амир Алишердин арз эшитишға муҳтож бўлиб қолғонидин ғоятда хижолатда. Ва локегин ойни этак бирлан ёпиб бўлмағонидек, ростлиқ албатта, бир юз кўргусидир. Фақир салтанат ва мамлакат осойишталигин истағонидин бул номани ёзишға журъат этди.

Амир Алишер ўз обрўси ва сизни оллингиздағи мавкеидин нафланиб, турли йўллар ила беҳисоб оқча йиғаётганин, бундин ёлғиз ғарази илкингиздин тахтни олмоқ боис лашкар тўпламоққа киришганин, фуқаролардин ўзиға тарафдор орттирмоққа ружу қўйғонин, фаровонлиқ ва ободончилик баҳонасинда хазинангизни совураётганин айтмоқни эҳтиёж сездим. Алишер ва устани сирли суҳбати маънисин мен сиз жаноблариға еткурғон эрдим. Аммо бул Алишерни пора олишдағи бир усули эрканлигин ул ўшал уста орқали мендин нақд 700 тилла пора олғонидин беҳабарсиз. Дағи бир далил — анинг уйинда турфа авзодағи сирли кимсалар серқатновлиги-ю, амир ўзин аларнинг оллида подшоҳлардек тутишидир. Фақирдағи маълумотларға қарағонда Алишербек катта бир хонада сизни тахтингиз тахлит каттакон бир тахт бино қилдируб, ўз одамлари бирлан ўшал ерда ўлтириб сўзлашармуш.

Олампаноҳ сизни бул тахтпараст зот сохта мулозимату камтарлиғ ила алдаб юрғони шубҳасиздур. Бул номани фақир аъёнлар оллинда шарманда этилғони, ёинки кўп оқчадин айрилғони боисиндин ўч олмоқ истагинда битмади, балки сизға содиқ қулингизни оқчалар ғараз матлабда харжланишин истамағони боис битилди. Гапларим чинлиғина кафиллик берамен. Муҳр босдим.

Сизға содиқ қулингиз мавлоно Бурҳониддин.

(Номани аввалги йўсинда ўраб, бошини эгади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. *(Ўзини ғалати сезиб, ўнғайсизланади. Бурҳониддинга синчиклаб тикилади. Бир оз муддат жим қолади. Бу ҳолдан эшик оғаси ҳам саросимада. Сўнг сукунатни бузиб.)* Мавлоно Бурҳониддин,

айтинг-чи, ким сизни бундоқ қалтис арзнома битишга даъват этди?

БУРҲОНИДДИН. Ёлғиз сизга бўлгон садоқатим, олампаноҳ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ҳа, сиздек кишилар жавобда тойрилмайдурлар. Минг афсуслар бўлсинким, неча замонлардин буён яшаб келаётгон подшоҳлиққа сиздек кимсалар кўп зарур эркан. Нечукким, подшоҳлиқ моҳияти сиздек кишилар қиёфасинда бўй кўрсатадур. Ҳай, майли. Энди, мавлоно Бурҳониддин ўнг қулоғингиз билан-да, сўл қулоғингиз билан-да, эшитиб олингиз. Мабодо номангиздағи гаплар рост чиқса, суюкли иноғим Алишерни, бўҳтон бўлиб чиқса, сизни дорға тортишга фармон берурмен. Розидирсизму, мавлоно Бурҳониддин?

БУРҲОНИДДИН. Розидурмен, олампаноҳ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. *(Шоҳ эшик оғасига қараб).*

Зудлик ила ҳузуримизга амир Алишерни, Шайхул-ислом, қози-калон ва мавлоно Мажидиддинни, дағи лашкарбошини чорланғиз!

(Эшик оғаси таъзим қилиб чиқиб кетади.)

Мавлоно Бурҳониддин; аъёнлар йиғилғоч, Амир Алишер уйиға тафтиш ўтқазғони борурмиз. Эшик оғоси келғоч, номани анга топширинг. Ўзингиз ҳам биз бирлан бўлурсиз.

(Эшик оғаси киради.)

ЭШИК ОҒАСИ. Фақир барча аъёнларга чопарлар юбордим, олампаноҳ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Боракалло, эмди мавлоно Бурҳониддин номасин олиб, ўз муҳрингиз ила муҳрланг ва они эҳтиёт қилингиз, йўқса...

ЭШИК ОҒАСИ. Бош устиға, олампаноҳ, кўзим қаросидек эҳтиётлармен.

(Бурҳониддин номани эшик оғасига узатаётганда саҳна қоронғилашади.)

САККИЗИНЧИ ПАРДА

VIII КҮРИНИШ

(Алишер Навоийнинг меҳмонхонаси. Унда ҳамма нарса оддий. Уртада хонтахта. Атрофида кўрпачалар тушалиб, ҳар-ҳар жойда ёстиқлар қўйилган. Тўрда Ҳусайн Бойқаро ўтирибди. Пойгаҳ томонда Алишер Навоий. Хонтахтанинг икки томонида қози калон, лашкарбоши, Мажидиддин ва Бурҳониддинлар ўтиришибди. Ҳамма нохуш кайфиятда. Дастурхонда ноз-неъматлар. Алишер Навоий олдида чойнак-пиёла. Ҳар замонда ўтирганларга чой узатиб туради.)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Алишер, бир неча ғаламусни арзномаси боис элга боқий асарлар армуғон этатурғон ҳаловатингизни бузғонимизчун бизни маъзур тутгайсиз. Афсуски, бу арзни сиз азиз зотга сездирмасдин бир ёқлик этишга фақир ожизлиқ кўргазди. Мени бу ожизлиққа қўрқув эрмас, балки иймон ва адолатга қуллим ундади.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Қойиманғиз, Олампаноҳ. Инчунун сизни саъй-ҳаракатингиз ожизлиқ, деб эрмас, узоқни кўра билмак, деб атолғай. Тақдиримда бул киби бад юмушлар-да бор эркан, не ҳам дердим. Эмди юмушни маҳтал қилмайлик, орадағи хижолатпазлик улғаймасун.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Боракалло, Алишер! Бўлмаса, саройда келишғонимиздек, қози калон, лашкарбоши ва мавлоно Бурҳониддинга бир хизматчингизни қўшсангиз, токи ул барча хоналарингизни аларга кўрсатсун. Бул учов кўрғонларин хатга солсунлар. Сўнгра аларни хатин номага қиёслаб, тафтиш ҳақинда бирор хулосага келурмиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Анда фақирга ижозат бергайсиз, чиқиб хизматчиға айтқонларингизни уқтирсам.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Марҳамат, Алишер.

(Алишер Навоий чиқади. Хонага бир дақиқа сукунат чўқади.)

Эмди сизлар-да борингиз.

(Хонадан қози калон, лашкарбоши ва Бурҳониддин ҳам чиқишади.)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. *(Эшик ёпилган).* Жаноби Мажидиддин, ушбу номани ким ёзғонлигин сир сақлағонимиз боисин уқдингизму?

МАЖИДИДДИН. Мендин шубҳангиз бормудур,

Олампаноҳ? Наҳотки мен, наҳотки... магар қасам ич, десангиз, қасам ичурмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Номадин сизни сўзларингизни-да ҳиди келмакдадур.

МАЖИДИДДИН. Анда ул ғаламислар меним-да ғанимим чиқаду, Олампаноҳ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бир гал сиз хазина бўшаб бораётғонидин, турфа иморатлар кўп бино этилаётғонидин койинғон эрдинғиз, эслайдурмисиз?

МАЖИДИДДИН. Койинғон эрсам, салтанатни ўйлаб койинғонмен, Олампаноҳ.

(Хонага Алишер Навоий киради.)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Алишер, қани яқинроқ ўтиринг. Номани соҳиби-ю, маънисидин огоҳ этмоғоним боис, фақирни маъзур тутгайсиз. Илло, вазият талаби шуни тақозо этадир.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, қўйинг, хижолат чекмангиз. Фақирни мактуб ҳам, ани муаллифи ҳам қизиқтирмас. Зеро, тафтиш не билан тугаши ҳар бир зарифга беш қўлдек аёндур. Магар бир қошиқ қонимдин кечсангиз, сўройдигоним бор эрди.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Кечдим, сўрайверинг, Алишер. Сизга зиғирдек ўлса-да, хурсандлик бахш этолсам, айни муддао бўларди. Фақат қўлимдин келмасдур, дебон ўйлаб ўлтирғондим, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Миннатдормен, Олампаноҳ. Сиз саховатда ва сабру бардошда ғоят улуғ зотдурсиз. Фақир ўзи хусусиндағи арзнома ва тафтиш ҳақинда эшитғондин, анинг бечора битғувчисига кўп ачинганмен. Бек-амирларингизни ғийбат уратни хуш кўришига дағи бир бора инониб афсусда бўлғонмен. Олампаноҳ, сизу биз турк элатин фаровонлигини ўйлаб нечаранж чексаг-у, алар ё ганждин, ё мансабдин, ё сафодин ўзга нимарсани билмаслиғларин билиб, кўнглим хуфтон ўлғон. Ҳа, алардин мен хафамен, бисёр хафамен. Аммо мактуб соҳибиға раҳм қилишинғизни сўрайдурмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бунинг иложи йўқ, Алишер, мен анга, гапларинг ёлғон чиқса дорға тортамен, —деб айтиб қўйғонмен. Бир ғийбатчи ва ғаламус қошинда ўз сўзимға қарши боролмасмен!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сиз анга раҳм этсанғиз-да, ўз сўзинғизга қарши бормайдурсиз. Тафтишдин сўнг ани зиндонбанд этурсиз, ёинки кузатувчи қўюрсиз.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Асли Сиз ул зотни кимлигин билурмисиз, Алишер. Билмайсиз, билғонингизда бул қадар ёқламағон бўлурдингиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Худоға шукрки, анинг кимлигин билурмен, Олампаҳо. Ва лекин билмағонимда-да, афсус чекмағон бўлурдим. Зеро, анинг кимлигин сиз билишингизни билурмен. Менга ишонишингизни-да, билурмен, Олампаҳо. Мабодо анинг кимлигин билмаслигимга бир оз бўлса-да, шубҳа этсангиз, ул зотга гуноҳларин ювмоқчун бир-икки ой муҳлат берингиз. Муҳлат ўтгач, фақирингиз ул зот хусусиндаги фикрларин сизга айтур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. (*Ўзини Алишер Навоийнинг мақсадини энди англаб етгандек тутди*). Майли, Алишер, сиз айтқон киби бўлсин, аммо устингиздин шоҳга арз қилғон, мавқеингизни кўролмайдурғон бир ғаламусни бул қадар эътимод ила ўйлаётғонингизни англолмаяпмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*Кулиб*). Онгладингиз, олампаҳо, ана кўзларингиз айтиб турубдур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Офарин, Алишер. Назарингиз шул қадар ўткирки, ҳатто киши қандоқ ўйга борғонин ҳам аниқ билурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. (*Жилмайиб*). Маъзур тутасизу Олампаҳо, ўзларида, анойилардин эрмаслар. (*Кулишади. Уларга Мажидиддин ҳам қўшилади.*)

Бундай кўнгулни эрса асраб-авайлаш лозим. Ахир, гуноҳ гуноҳқорни кўнглин қанча қабартирса, жазоловчи кўнглин ҳам шунча қабартирғай. Бир гуноҳқорни деб кўнгулни қабартириш аслзода, дағи подшоҳ кишига лойиқ эрмас.

(*Хонага қози калон, лашкарбоши ва Бурҳониддин киради. Ҳамма ўз жойига ўтиради*).

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Қани қози калон кўрғонларингизни сўзланг-чи!

ҚОЗИ КАЛОН. Ҳеч нарсани кўрмағон бўлсак нимарсани сўзлайдурмен, олампаҳо.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Наҳот, шунча муддат юриб, ҳеч нимарса кўрмағон бўлсаларинг?!

ТАФТИШЧИЛАР. Кўрмадик, Олампаҳо.

БУРҲОНИДДИН. Бул уй асло вазири аъзамнинг уйига ўхшамайдур. Гуё Алишер тафтиш бўлишин илгаритдин сезғону, чорасин кўриб қўйғондек, барча хоналар оддий жиҳозлар ила жиҳозланғон.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Хатға битдингларму?

ҚОЗИ КАЛОН. Албатта, Олампаноҳ. Қайси хужрада не кўрган бўлсак, барин битдик. Мана, хат (*Шоҳга узатади*).

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. (*Хатни кўздан кечиради.*) Модомики, иш битгон бўлса, эмди турурмиз. Қани, омин, Оллоҳу акбар.

(*Туришади*).

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (*Қози калонга*). Тақсир, сизлар бораверингиз. Биз Алишер ила бир оз гаплашиб олишимиз зарур.

ҚОЗИ КАЛОН. Хўп, Олампаноҳ.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ҳай, шошманг. Манави хатни олинғиз ва эшик оғасига тобшурунг. Мухрлаб, арзнома бирла қўшиб қўйсун.

(*Хатни узатади. Қози хатни олиб бош ирғайди ва шоҳдан бошқа ҳамма хонани тарк этади. Алишер Навоий меҳмонларни тезда узатиб, шоҳ ёнига қайтади.*)

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Офарин, Алишер, офарин! Сизга доим қойил қоламен. Эмди, айтинг-чи, мактуб соҳиби-ю, тафтиш бўлишингизни қойдин билгон эрдингиз?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Йўқлоғонингиздин сўнг ҳузурингизга Оллоҳ иродаси ила илгарироқ бориб қолибмен. Сиз «суюмли» вазирингиз Бурҳониддин билан тургон эркансиз. Бир оз ўтиб, қози калон, сўнг лашкарбоши, Мажидиддинлар келишди. Сездимки, кўпчиликни чорлагонсиз. Сўнг чорлагон пайтинғизда ёнингизда Бурҳониддин ҳам бўлғонини сезмоқ қийин кечмади. Арзнома ва тафтиш хусусинда айтқонингиздин сўнг, уни Бурҳониддин битғониға тамом инондим. Тафтиш хусусинда ўшал жойда эшитдим, холос.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Балки ани дорға тортғонимиз маъқулдир, Алишер?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Йўқ, шаҳаншоҳим, бунга шошмайлук. Ул ёлғиз эмас.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Офарин, Алишер! Эмди сўнги саволимға жавоб беринг. Уйингиз нечун бунчалар бўм-бўш. Ҳолбуки топиш-тутишингиз илгаригидин яхшироқ. Илгари мен бул қадар фақирона рўзғорга эътибор бермаганмен ёинки илгари бул қадар бўлмогон.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Қиши кексайгани сори, фақирлик афзалликларин англай борур эркан, дўстим.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Алишер, мен сизни яхши билурмен, Сиз бир умр оддий яшашни шиор қилгон шоирсиз, камтаринлиқ Сизнинг одатингиз! Барибир киши қизиқар эркан, хом сут эмгон бандамиз-да, хазинадин оладургон маоши-ю, инъомға берилаётгон пулларни қайға сарфлаётирсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, майли айтгоним бўлсин. Фақат бир шартим бор, рози бўлсангиз фақирға берилаётгон пуллар қайға сарф бўлаётгонин ўз кўзингиз ила кўриб билурсиз.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бўпти, розимен, айтинг шартингизни.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳозир бир жойға борурмиз. Шартим шулки, йўлга чиқишдин аввал кийимларимизни алмаштирурмиз. Зарбоф тўн ила тожни менга берурсиз. Каминани чакмони-ю, бошқа либосларин сиз кийиб олурсиз. Мен олдинда, сиз менинг изимдин борурсиз. Розимисиз?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Розимен.

(Саҳна айланади. Шаҳар чеккаси. Майиб-мажруҳ, қаландару бева-бечоралар яшайдиган ғарибона маҳалла. Бир тўп бева-бечоралар. Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаро улар орасида. Гадолар шоҳни Алишер деб ўйлаб, уни ўраб олган. Кимдир унинг қўлтигидан олган, кимдир этагини тавоф қиляпти, кимдир айланиб ўргилади.)

ГАДОЛАР. Нури дийдамиз, халоскоримиз! Алишер! Эсон-омон келдингизми? Умрингиз узоқ, мартабангиз бундин зиёда ўлсун, пуштипаноҳимиз. Хуш келибсиз, марҳабо! Ҳазрати Навоий!

*(Гадолар шоҳнинг бошини айлангириб ташлашади.
У бечора нима қиларини билмайди.)*

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (Ёлворган оҳангда). Алишер, биродарим! Мени бу оломонни ичиндин олиб чиқинг! Олаётгон пулларингиз қаёққа кетаётгонин билдим, Алишер!

(Гадолар унинг гапини эшитиб, бир зум анграйиб қоладилар.)

АЛИШЕР НАВОИЙ. (Ғала-ғовур тингач.) Биродарлар! Сизларнинг аҳволингиздин хабар олмоққа марҳаматли султонимизнинг ўзлари ихтиёр қилдилар. Кўнглингиздаги бор гапни ҳеч тортинмай аларга айтавeringиз. Подшоҳимиз фуқаропарвар, бир сўзли.

(Бу гапни эшитиб, ғариб-ғураболар подшони яна-да зичроқ ўраб олишади. Этагини ўпиб, сажда қила бошлашади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Алишер, жон дўстим, худо хайрингизни берсин, менга раҳм қилинг, нима десангиз қилурмен. Фақат бу ердин тезроқ олиб чиқиб кетинг, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Олампаноҳ, бул бечораларга тайинли бошпана, дон-дун бермоқ лозим. Ахир шул майиб-мажруҳ, ғарибу ғураболар ҳам сизни сояи давлатингиздаги фуқароларингиз саналурку! Аларни боқишга ва устини бутлашга ваъда қилсангиз сизни алар орасиндин олиб чиқамен.

ХУСАЙН БОЙҚАРО. Розидурмен. Алишер. Сиз айтгонча бўлсин.

АЛИШЕР НАВОИЙ *(Ғала-ғовурни аранг босиб)*. Тинчланинг, биродарлар, тинчланингиз!

(Ҳамма бир муддат тинчланади. Хусайн Бойқаро улар орасиндин чиқиб, Алишер Навоий олдига келади, ҳаяжонда, бир оз қизаринқираган.)

Шоҳимиз аҳволларингизни яхшилашга ваъда бердилар. Келингиз, эй азизлар, бул зоти барокотни чин дилдин дуо қилайлик!

(Ғадолар ва бошқалар дуога қўл кўтаришади. Шоҳни турли ҳамдлар билан дуо қилишади.)

ХУСАЙН БОЙҚАРО *(Ғовур тингач)*. Биродарлар, мен сўзимни устидин албатта чиқурмен. Ниятларингиз, илтижоларингиз иншооллоҳ ижобат бўлғай, Сизларга яна бир нарсани айтайин. Мен ўзимни шоҳмен, деб юргон эрдим. Мана, бугун сездимки, адашгон эрканман. Фуқарони ҳақиқий шоҳи Ҳазрати Навоий эркан. Келинг, бул зоти шарифни биргаликда дуо қилай-лук.

(Шоҳ бошлиқ ҳамма фуқаролар Алишер Навоийни дуо қилишни бошлайдилар.)

П а р д а

Т а м о м.

ШУҲРАТ РИЗАЕВ

ИСКАНДАР

(Алишер Навоийнинг «Хамса» асари оҳангларида)

Икки пардали фожиа

ҚАТНАШУВЧИЛАР

НАВОИЙ
ЖОМИЙ
ИСКАНДАР
ФАЙЛАҚУС
ДОРО
АРАСТУ
СУҚРОТ
АФЛОТУН
ХУРМУС
БАЛИНОС
ФАРФУНОС
БУҚРОТ
ДАРВИШ
БИРИНЧИ ВАЗИР
ИККИНЧИ ВАЗИР (ЭЛЧИ)
МУЛОЗИМЛАР, СИПОҲЛАР

БИРИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Саҳна қўрғон шаклида. Камтарин кулба. Саҳна тўрида Мир Алишер шайх Нурiddин Абдурахмон Жомий билан шатранж ўйнамоқда. Ўйин асносида суҳбат кечади.

ЖОМИЙ. Киши узоқ, машаққатли меҳнатдин эзилдур. Дарҳақиқат, ҳолдан тойганингиз табиий. Бироқ одам табиаоти бекорчиликка, ялқовликка мойил бўладур. Бинобарин, беш-ўн кун ҳордиқ олиб, ўйин-кулгудан комрон бўлдингиз.

НАВОИЙ. Инчунун баттарроқ ялқовлашиб, бўш қолсам хоб тилагида бўлиб қолдим.

ЖОМИЙ. Ярим йўлда қолишлик мушкул иш. Яна ҳаялласангиз, чеккан барча ранжу меҳнатларингиз зое бўлғуси. Шукрлар бўлсинки, Ҳақ таоло сизга мадад-

гап кўнглимда доим қаттиқ армон бўлиб келади. Ўлмасимдан бурун тожу тахту салтанат, қўшин, мол, мулк, мамлакат — барисини сенга топширсам. Халойиқ тепасида туриб, мамлакатни бошқарсанг. Элнинг манфаати нимани тақозо этса, ўша ишни қилсанг. Менинг истажим шундай.

ИСКАНДАР. Шаҳаншоҳ, жонингиз омон бўлсун. Сўзингизни тинглаб, узрхоҳлик этмоққа ҳам тилим лол. Тузукроқ жавоб беришга эса ҳаддим сифмайди. Аммо бир-икки сўз айтишга журъат этамен. Аввал шуки, умрга ишонч йўқ. Йигитдур, қаридур — ҳаммасига Унинг зулми ҳам, инсофи ҳам тенг. Оламда неки мавжуд — бақосига умид йўқ. Алалхусус тожу тахтдан не суд.

ФАЙЛАҚУС. Сенинг сўзларингдан дарвишлик сиёқи келадур. Шоҳлиғ корига неки ҳунар лозим — ақлу тадбир, куч-қувват, паҳлавонлиғ борини тангри сенинг Искандар зотингда жо этди. Вале кўнглинг юмшоқликка мойил, табиатингда шиддат аломати кам. Салтанат ишига бу зид. Шоҳлик бу қадар табъи тозаликни тиламас. Биров оламга шоҳ бўлар экан, у халқнинг бошидаги тангрининг сояси демакдур. Соя бўлмиш одам ўз шахсида неки мартабага эга бўлса, унинг соясидан бу ҳолат кўринмоғи лозим. Дўзаху жаннатни яратмиш Оллоҳ раҳмдил бўлиш била қаҳрлик ҳамдур. Қимгаки шаҳлик оинаси берилган экан, у зоти илоҳийга эришган бўлади, унинг зотига эришганлар сифатларини ҳам ўзларига олмоқлари зарур. Илло сифатларидан бирортаси кам бўлса, у шоҳ бўлолмайди. Душман сенинг жонингга қасд қилса-ю, сен бу жонни унга қурбон қилмоқчи бўлсанг, ўлимни душманга эмас, ўзингга раво кўрсанг, бу иш дарвишликдагина яхши хусусиятдир. Аммо шоҳлик соҳасинда бу ярамас хосият!

ИСКАНДАР. Не билайким таъбимда шу хосса устувор. Сўзларингиз амалидин бу ақли ноқисим бохабардур. Вале кўнглум ўзга мақсудларни тилайди. Ахир пашшанинг нишини ҳам синдира олмаган ва ё синдиришни истамаган филнинг «зўрлиги» қайга боради?! Оёғининг кучи билан чумолини ҳам босиб, маҳв этолмаган шернинг «кучи»дан не наф?!

ФАЙЛАҚУС. Илму камолинг пойдор бўлса-ю, жаҳолат аҳли ани писанд этмаса, не ҳолга тушарсен?

ИСКАНДАР. Аҳли дониш «хокисорлик — шоҳлик» демиш?

ФАЙЛАҚУС. Жунунлик савдосини қўй. Сенинг бо-

ри иллатинг дунё ишларига бепарволигингдадур. Сенга шоҳликни топширсам, иншооллоҳ, бу сифатларинг кўнглиндин ариғуси. Киши бошига иш тушса, оғирини ўзи тортади. Юрт, фуқаро ташвиши елкангга ўтгач, сиёсат қилмоқни ҳам ўрганарсен. Шунда табиатинг ўзгарур. Бундан хислат топганингда, ўзинг ҳам сиёсат қилмоққа тез-тез ружуъ этарсен.

ИСКАНДАР. Мушкул савдо, вале ғавво солмоқдасиз бошимга!

ФАЙЛАҚУС. Бас, нола-афғонингни қўй! Магар сен муродим ҳосилини тиларсен, илтимосим қабул эт. Васиятимга қулоқ сол: мамлакатимга бегонани қўйма, хонадонимга бўлак кимсани киритма. Бу дунёга хайру хуш қилар чоғи етди, сен менинг ўрнимга қойим-мақом бўлгин-у, менинг номус-орим, шон-шуҳратим елларга учмасин!

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий! Бодани келтир-у, дунё ташвишини қўй. Менга видолашув қадаҳини тўлдириб бер! Ва сен бу майхонани бир нафаслик ғанимат бил! Ҳадемай бевафо фалак сен билан бизнинг ҳам паймонамизни тўлдириб қўяди.

Эй муғанний, қўшиқ айтиб, руд созини чал! Вафосиз жаҳон билан видолашув машқини куйла!

Эй, Навоий, бу дунёнинг иши шу, бундан ҳеч ким вафо кўрган эмас, уни унутсанг, мардлик қилган бўласан, уни тарк қилсанг, у ҳам сени тарк қилади...

УЧИНЧИ ҚУРИНИШ

Қоронғу кеча. Қабристон. Мотам либосига бурканган
Искандар пайдо бўлади.

ИСКАНДАР. (*Ўз-ўзича*). Дунё ғамларига чора излай-излай, отам ҳам омонатини топширди. Кимсасиз, мажруҳ бу дилимни не билан юпатай? Тасалли борми?! Тож ила тахт андишаси кўнглимга қайғу соладир. Тахтга ўлтирмоқ зулму офат ишларига шерик бўлмоқдур. Боз устига қилғон ишинг баробарида фалакдин мукофот оласен. Ваз кечмоққа эса... падар васиятлари монень... Бу икки ўт орасидан қутулмоқ чораси қани?..

Шу пайт саҳнада бош яланг, оёқ яланг, хирқа кийган дарвиш
қўлида иккита бош чаноғини кўтарган ҳолда пайдо бўлади.

ИСКАНДАР. Тўхта, дарвиш, бир нафас тўхта! Қилиқларинг ғалат, ҳолинг афтода. Кимсан? Нечук бу ерларни маскан тутибсан?

ДАРВИШ. Шоҳмен!

ИСКАНДАР. Шоҳсен?..

ДАРВИШ. Вале тожу тахтдин йироқ бахтиёрмен!

ИСКАНДАР. Дарвиш, ҳайрат ичра мени забун этма! Не сабабдин кошоналар ичра нашъу намо ҳаёт кечирмак ўрнига бу бузуқ вайроналарни афзал билдинг? Кечмишингдан огоҳ эт!

ДАРВИШ. Кечмишим кўнгил узиб, оёқ тортган юмишим. Мен ҳам Оллоҳ иноятидин баҳраманд шоҳ эдим. Марғиб салтанати тасарруфим, айшу ишрат, фатҳу футуҳ корим эди. Аммо жаҳон аҳлидин вафо кўрмадим. Аларнинг касби молу дунё, зеб-зийнат илинжида бир-бирига фириб бермоқ экан. Мол-дунёга эса рағбатим бўлмади. У ҳам мени ранжу ғамларга гирифтор этмасин, дедим. Ахир бу дунёдан кетар чоғи пасткаш фалак шу харобани ҳам менга насиб этмагач, дунёга хирс қўймоқдин не наф. Бу жаҳон ғам чекмакка ҳам арзимас экан. Шоҳликдан фақирлик афзалроғ-у, жаҳондордан кўра гадо озоду ихтиёрлироқ экан. Шундан дунё ишларига этак силкиб, шоҳликдан дил узмоқни ихтиёр этдим. Шу ерни маскан билиб, руҳларни улфат тутдим. Эл-улуснинг ғавғосини эшитсам, кулфатим ортади. Бу оламдин қўл тортганимга шукроналар айтиб, саодат сурурини туяман.

ИСКАНДАР. Илкингдаги суякларнинг синоати не?

ДАРВИШ. Ҳаргиз қабристонни кезар эканман, бир муаммо дилимни ўртади. Бу сўнгакларнинг қай бири шоҳники-ю, қай бири гадоники? Бу икки матоъ ўлганда-ку бир, нечун тирикликда низо қиладилар?!

ИСКАНДАР. Ҳа, ўйларинг адоқсиз, савдоларинг кушойиши гумон экан. Аммо, ҳимматинг баландлиги мени лол этди. Бу ҳиммат улуг мартабаларга хос. Воқиян сенинг рутбанг шоҳлиғ экан.

ДАРВИШ. Ҳиммат — менинг ҳамишалик ҳамроҳим. Кимгаки ҳиммат ёр бўлса, у жаҳондорликни эмас, фақирликни тилади, фақирлик билан ўзини жаҳондор этади. Сен фақирликни кўча-кўйда тиланиб юргувчи гадойлик деб билма! Уни худо шоҳларнинг шоҳи қилиб қўйган. Кимгаки ҳақ ҳушёр ақл берган бўлса, у шоҳликни эмас, камтарин фақирлик йўлини тутғуси. «Ал-фақри фахрун» — фақирликдан фахр этмиш ноиби худо. Шул боис фақирликдек давлатдан кечиб, шоҳлик мар-

табасини қабул этолмайман. Менинг ҳимматим турт давлатни тилайди: интиҳосиз ҳаёт, боқий йигитлик, абадий бойлик, безавол шодлик.

ИСКАНДАР. Дарвиш, хижолат қоплайди мени. Гадолик ҳимматингдан шоҳлик мартабаси пастроқ экан. Оллоҳ менга шоҳлик иноят этаётган бўлса-да, фақир ҳимматинг олдида ғарибу ҳақирроқман. Тангри сенга кўрсатган карамини биздан ҳам дариг тутмасин.

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий! Ғам ва аламлар юрагимни сиқиб юборди. Менга бир қадаҳ тўла лола ранг май келтир. Мен уни бир симириб ичай-да, ўкириб-ўкириб йиғлай.

Эй, муғанний! Қел-да, фиғон куйини куйла, бузилган кўнглимизни янада буз. Зеро, бу мотамхона дунё фироқ дарди билан бизни мотамга солди ва ғамга гирифтор қилди.

Эй, Навоий! Бу жаҳондан вафо кутма, фақирлик йўлини туту, дунёдан умидвор бўлма. Қимки фақирлик ва камтарлик йўлини тутса, шундай одамгина жаҳоннинг ғам-кулфатини тортмайди.

ТУРТИНЧИ ҚУРИНИШ

Қўрғон шаклидаги ҳашаматли сарой. Ўртада ўйга толганча, қўлида китоб, Искандар пайдо бўлади.

ИСКАНДАР. (*Китобни ёпиб, ўз-ўзига*).

Алам ичра дам урмағил,
эй кўнгил!

Не ғам етса, қайғурмағил,
эй кўнгил!

Мотам либосларида сарой аъёнлари кирадилар.

АФЛОТУН. Шаҳзода, билимдонликда замон кишиларининг сарваридурсен. Шу боис бизнинг панд-насиҳатимиз, сабру иродага ундашимизнинг ҳожати йўқ. Ажал шоҳимизга кўз тиккан экан, қазога розиликдан бўлак не чорамиз бор.

СУҚРОТ ҲАКИМ. Қазодан келган нарсаларга розилик бермайдиган, билъакс зору нолонлар қилиб дунёни бузадиган кимсалар ақлдан баҳрасиз одамлардир. Ақл эгаси тангридан бошига неки етса, рози бўлиб, шукр этади.

БАЛИНОС. Илоҳо бу даҳри дунё сендан маҳрум бўлмасин. Бори халқ айрилиқ доғининг дарди душвор эканини тан олади. Бу дардга кимки сабрсиз эрса, қазога розилиги учун оладургон мукофоти ҳам, мусибатнинг савоби ҳам йўқолади.

БУҚРОТ. Ҳаракатда бўлган ҳар бир нарса интиҳосига етгач, албатта, тўхтайди. Одамни ҳам шуларни бири ҳисобла!

ҲУРМУС. Боғ ичида гул очилиб бўлгач, ниҳоят боғбоннинг кўнгли ундан совийди. Чироқ қанча жойни ёритмасин, барибир унинг ҳам куни қораяди. Дунёнинг хосияти шу бўлгач, одамлар доим бир мақомда жамъ бўла олмайдилар.

ФАРФУНОС. Оллоҳ яратмиш денгизлар ичида ўз дуридан жудо бўлмаган бирор денгиз йўқ. Бу азалий расму одат тангрининг суннат ва қондасидир.

АРАСТУ. Қазонинг ҳар қандай ҳукмига тан бермаслик, ҳақ таолонинг лутф-марҳаматига ношукурчиликдур. Менинг сўзларимдан мурод панду насиҳат сўйламоқ эмас, зеро ҳаёлимни ҳам асир этмиш. Сенинг дарду ғамингга даво топай дейман-у, аммо тилим лол, дилим ошуфтаҳол. Оллоҳнинг ўзи кўнглимиздан ғамларни аритсин.

ИСКАНДАР. Аҳли фузало! Муборак нафасларингиз билан қалбимда ниҳон яраларга малҳам босмоқдасиз. Сизлардан аён бўлган ҳамдардлик танимга умрдан қувват бағишлайдур.

АРАСТУ. Шаҳзода, ҳеч кимнинг ўлмаган ва тупроққа кўмилмаган кишиси йўқ. Бу дунё шундай тузилган экан, бундан ўзингга хулоса ясагин-у, ғам-аламни бас қил! Тириклик ташвишини қил! Тана бошсиз бўлмагани каби, эл-улус шоҳсиз яшамоғи мумкин эмас. Салтанат тожи сени кутмоқда.

ИСКАНДАР. Рум кишварининг фузалою фуқаролари. Мартабангиз хоҳ улуғ, хоҳ қуйи бўлсин, барчангиз мен каби тангрига бандасиз. Шу боис сизга ўз ожизлигимдан кўнгил озорини баён этмоқчиман. Отамни Оллоҳ лутф-иноят билан бу мамлакатга подшоҳ этди. Тангри ота-боболаримга шоҳлик рутбасини насиб қилибдики, ҳаммаси тахт кўрки, бахту саодат соҳиблари бўлдилар. Мен бир эътиборсиз кимсамен, боз устига салтанат иши ҳаддин зиёд хатарлидур. Шерюкини тортмоққа чумоли қодирму?! Алалхусус шоҳлик мен каби нотавонларнинг кори эмас. Шоҳликка на рағбатим ва на ниятим бор. Сизлар бу мамлакатни идора

қилмоққа лойиқ бир ҳукмрон ахтаринг. Ҳар ишда замон аҳлининг талабу истагидан воқиф, адлу ҳақда вожиб кимса бўлсун.

АРАСТУ. Шаҳзода, бошлаб, тангри йўқликдан сенга вужуд берди. Гўдаклигингдан то ўспирин ёшингача бошингга ҳеч бир ғаму ғусса солмади. Мушкулингда балолардан ҳимоят қилди. Бошингдан оёғинггача гўзаллигу, оёғингдан бошинггача маҳбублик намоёндур. Булардан бўлак яна ақлу идрок ато этиб, сени кўпга раҳбар айлади. Шулар эвази Оллоҳга шукрона этмоғинг жоиздур. Аммо сен эса тангрининг марҳаматидан бош буриб, гуноҳга ботасен.

ИСКАНДАР. Гавҳарфуруш Арасту, жаҳонда ҳеч кимса йўқки, унинг ўз феъли хўйи, замирида бир хосияти-ю, вужудида бир ҳолати ва кайфияти бўлмаса. Ақли салим ва тани соғ одам ҳаётга тафаккур ҳам мулоҳаза билан боқсагина, рост йўлини топади.

АФЛОТУН. Шаҳзода, жамолингда жаҳондорлик намоён бўлган чоғида не боис бу андиша кўнглингга тушди? Эл-улус адлинг, ақлу донишингга муҳтож. Бу каби зулмни унга раво кўрмоқдин не суд? Наҳот ўз уйингга бегонани киритасен? Ота-бобонгдан мерос бу юртга меҳринг, муҳаббатинг йўқму?

ИСКАНДАР. Ватанни севиш имон нишонаси, дейдилар. Имоним тазйиқида айтаманки, юртга муҳаббатим ҳаққи шоҳлик хотиримга малол келадур. Хаёлимни ақлу ҳикмат банд этмиш. Шоҳлик менга нораво. Кўнгил ҳаволарни истайди. Сайру саёҳат, дунё томошахонасидаги ҳангомалар ғарази дилимга ғулув солади.

СУҚРОТ. Кўнглингда Ватан иштиёқи бор экан, уни тарк этмоққа ошиқма! Сафар мангулик азобдир. У дунёга бўладиган сафарингнинг ўзи кифоя эмасми? Мен кетиб, бу одамлар қолади деб ўйлама. Дунё ғанимат. Биз барчамиз бир-биримизга меҳмонмиз. Агар кўнглинг сайру саёҳат тилар экан, сафарнинг фойдазиёнига талабгор эсанг, Ватан ичра мусофир бўл. Улфату анжуман даврасига кир. Адалхусус вужудингда имон нишонаси бор экан, ватан жаннатининг гулистонида гуллар сарала. Шоядки, басират кўзларинг ёришгай.

ИСКАНДАР. Басират кўзлари? Бу не ақида?

АРАСТУ. Маъни аҳли ичра бор шундайин ҳаводис. Алар наздида Ҳақ таоло инсонга маҳлуқотдан айру, қалб, ибрат, ақл-идрок ва тафаккур кўзларини, яъниким басират кўзларини ҳам бермиш. Кимнинг басират кў-

Зини тангри еритган бўлса, унинг кузи қаенга тушар экан, у ердаги ғаройиботларни бор бўйи кўради ва кўнгли изтиробга тўлади. Ул кимса астойдил назар солса, дунёдаги барча нарсадан ўзи ажаброқ чиқадур. Зеро, ҳар ким ғаройиблар тамошасига ишқибоз бўлса, истагани ўз вужудида пинҳон ва яшириндур.

Ривоят қиладиларки, денгизда бир гуруҳ балиқлар бўлиб, улар сувда юзганлари ҳолда, ҳамиша қандай қилиб сув топишнинг хаёлини қилар эканлар. Иттифоқо баҳайбат бир наҳанг аларнинг барини ютиб, ўз қорнида жамлади. Шунда булар аввал сувда эканлар-у, энди сувдан айрилганларини ҳис этдилар. Ҳиссаким, барча ажойиботлар инсоннинг ўзида жо, бироқ уни билмоққа таъби нодонлик қилади. Ҳар кўринган қизиқ нарсанинг ортидан югуради. Ўз улуғлигидан, ўз ганжинасидан эса огоҳ эмас. Кимки шу ганжинани топмоққа муяссар бўлса, жаҳон аҳлининг шоҳи худди шунинг ўзидир.

ИСКАНДАР. Сиз менга вужуд тилсимотларидан сўзлайсиз. Зеро камина шу «вужуди инсон» аталмиш либос ортидаги тилсимотлар тилагидамен. Билдимки, у бир интиҳосиз маъво. Инчунун, жаҳон аҳлига шоҳлик пуч хаёл кўринадур. Сониян, қалб ганжиналарининг шоҳлиғи тугул, раиятга раҳбар бўлмоқ ташвишу тадорликларидан беҳабармен. Шоҳлик не, салтанатни не тadbир била тутмоқ лозим — шууримда ҳали бу сўроғлар жавобсиз.

АРАСТУ. Шаҳзода, падари бузругим сенинг тоъленомангни битганида, юлдузларнинг бутун бахту офат мақомларини аниқлаб, тақдирингни тожу тахт шавкати мунаввар этажагини башорат қилиб эди. Тақдирдан қочиб бўлмас. Ҳақ таоло сени халқдан мумтоз қилиб яратди, уларга муҳтож айламади. Сенинг мартабанг ўшанинг лутф-марҳамати туфайлидир. Агар унинг амрига итоат этмас эсанг, сенинг ҳам мушкулинг осон бўлмас. Модомики рутбаи олийга етушганинг муқаррар экан, биз, илм аҳли, сени шоҳлик тузукларидан огоҳ этмоғимиз фарздир. Илло сўнгра не тadbир тутарсен ихтиёр ўзингда.

Шу пайтда мулозимлардан бири кириб келади.

МУЛОЗИМ. Шаҳзода, эрон юртининг ҳукмдори Доро қошидан элчи келибди. Ҳузурингизга кирмоққа ижозат сўрайдур.

НАВОИЙ. Эй, соқий! Ғам тарқатувчи шаробингдан бер, ғам тарқатувчигина эмас, мотам тарқатувчи жомингни тут. Уни симирай-да, ғамим қолмасин, отам таъзиясидан фориг бўлай.

Эй чолғучи, навони ёқимли туз-да, менга муттасил навосозлик қил. Қулоғимга дилкаш садоларни еткур. Мен бенавога оромбахш наволар еткур!

Эй, Навоий! Агар, сей доно кишиларга мақбул бўлишни истасанг, ўзингни ўртача меъёрда сақла, эл қатори бўл!

ИККИНЧИ ПАРДА

БИРИНЧИ КҮРИНИШ

Каёний шоҳ Доронинг саройи. Саҳна тўрида тахтда Д о р о ўтирибди. Атрофида вазиру вузаролари, аъёнлар. (Доро мулоқотида асосан иккита вазир иштирок этади.)

БИРИНЧИ ВАЗИР. Румга юборилган элчи қайтди. Хузурунгизга кирмоққа ижозат сўрайди.

Ижозат ишораси бўлгач, элчи — иккинчи вазир кириб, таъзим қилади.

ДОРО. Сўйла, шаҳзодаи навжувон сенга не илтифотлар кўрсатди? Болалик ҳаволари кўнглидан кетиб, шаҳлик шавкату корига нойил бўлубдурму?

ЭЛЧИ. Шоҳим, шаҳзода бағоят ақлли, сўзлари мазмундор ва ўзи олижаноб зот кўринди. Шунингдек, у илму ҳикмат ишини қўллайдиган забардаст ва диловарсифат йигит бўлибдур. У шундай шавкат ва салобат эгаси эканким, унинг ҳузурида бирон одам бир оғиз сўз дейишга журъат этолмас.

ДОРО. Бир гўдак болани хўб мақтадинг. Дуруст! Ақли баркамол бўлса, мен-ла дўстлик ривожини тилар? Падари йўлини тутиб, бож хирожни унутмас?!

ЭЛЧИ. Марҳаматли шоҳ, Искандар Эрон Румнинг осойишини тилайди, бироқ Файлақус тўлагувчи бож мингта олтин тухумни беришга хоҳиши йўқ. Бинобарин, Доро бу беҳуда савдони хаёлидан чиқарсин демиш. Эрон лашкарини ўз тиғи билан забун этажагига ишончи зўр.

ДОРО. Бу не афсона! Искандар сен айтганча ақл соҳиби эмас, девонага ўхшайдир-ку! Ёки бу сўзларни айтган чоғида, у ўзини билмайдиган даражада маст

эдим? Ва ёхуд ҳали эс-ҳуши кирмаган бола эканки, сўзларида ақл раҳнамолиги сезилмайди?

ЭЛЧИ. Уни на телба ва на маст деб фаҳмладим, наздимда, у ғафлатпараст ҳам, гўдак ҳам эмас...

ДОРО. Бас! У гўдак менинг қулбаччам, отим жинсовини ушлаб юрувчи мулозимим бўлмоғи жоиздир. Ота-боболари менинг хонадонимнинг қули, аجدодлари аجدодларимнинг хизматкори бўлганлиғи туфайли, ақли улғаяр, ўзи ҳам киши еонига кириб қолар, деб унинг сўзларини сўз ҳисобига қўшиб юрсам, у ўзини гўё бир денгиз фаҳмлаб, мени дарёчалик назар-писанд қилмабди. Бундай беандиша муомала унинг бадниятлигидан далолатдир. Мен унга шундай таъзир берайким, эслганида ҳар қандай бадкирдорнинг кўзлари очилсин.

ЭЛЧИ. Эй шаҳриёр, сенга доимо бахт ёр бўлсин. Мен фақат ўзим эшитган, кўрган ва билганларимнигина айтдим, зотан буларни айтишга мажбур эдим. Ишонсанг, бу аҳволнинг бир чорасини қил, ишонмасанг, яна ўзинг суриштириб бил.

Доро ўйланиб қолади. Шу аснода элчи чиқиб кетади. Шоҳ қолган аъёнларга ҳам жавоб бериб, биринчи вазирни олиб қолади.

ДОРО. Ўрда атрофида бўлган одамларни узоқлаштир, бу яқинда бирон кимса қолмасин. Ўзинг эшик олтидан ҳеч қаёнга жилма. «Бугун шоҳ ҳеч кимни қабул қилмайди!» деб жар сол. Агар эрта оқшомга қадар келмай қолсам, ўз тадбирингни кўр, хаёлингга неки келса, шуни қил. Лекин бир кечаю кундуз бу сирдан ҳеч ким воқиф бўлмасин. Ва мендан бу каби ҳаракатнинг боисини ҳам сўрама. Энди боргоҳ олтига бир от олиб кел!

Вазир жадал чиқиб кетади. Доро ичкарига кириб, ҳарир парда ортида шоҳона либосларини ечиб, элчиларга хос кийим кияётганида саҳна қоронғулашади.

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий, менга дўстона май келтир, май каёнийлар қадаҳида бўлсин. Бу давроннинг одати жафокорлик, у на Қайга ва на Дорога вафо қилди.

Муғанний! Паҳлавий куйларини нағма-оҳангга солиб, бир маънолик фиғон чек, менинг назмимда баён қилинган шоҳларни, сен ҳам ўз қўшиғингда ёд эт.

Эй Навоий! Адаб билан шоҳона қадаҳ кўтариб, ҳордиғингни тарқатгин-да, кайфинг яхшиланиши билан афсонангни давом эттир.

ИККИНЧИ КЎРИНИШ

Искандар саройи. Шаҳзода Арасту ва бошқа илм аҳллари билан суҳбат қурмоқда.

АРАСТУ. Одамларнинг қилмишлари адоват бўлиб қолди, гина-адоватлари ҳануз тугамайди. Жаҳонда неча хил миллат бўлса, ҳаммасининг табиати гина қилмоққа мойил. Наинки миллат, ҳатто ҳамкасблар ўртасида ҳам бир-бирига оқибатлик, аҳд одамларни тополмайсан. Бирови бир ишда маҳорат кўрсатса-ю, ўзга ҳамкасби ҳам шу ишга моҳир бўлса, бу икки касбдош ўртасида жанжал кўтарилиб, «сен эмас мен» дейди. Тааёсуфки, икки орада низо чиқиб, жанжал бошланади. Гуё бунинг бири тупроққа кўмилса, иккинчисига ер кенгайдигандек. Бу кўпроқ давлат аҳли ўртасида содир бўлгувчи ҳодисот.

ИСКАНДАР. Эй, ҳикмат аҳлининг ҳакамлари. Бир иш юзасидан икки кимса ўртасида юз берган низони йўқотиш мумкинми? Низони кимки эшитса, ақл уни ман этиш ҳақида буйруқ беради. Аммо шундай бир йўл-йўриқ бўлсаки, у қоидага асосан, низо чиқариш айна замонда фойдами ёки зарар келтириши аён бўлса.

АРАСТУ. Нозик савол! Айрим низоларни ақл рад этгани каби, баъзиларини мақбул ҳам кўради. Низодан фойда ҳам, зарар ҳам чиқиши мумкин. Модомики бир ишнинг жанжалсиз ҳал бўлиш имкони йўқ экан, кимса шундай шартга риоя қилмоғи лозим, яъни душман билан олишмоққа ўзи қодирму йўқми? Ғалаба қозонмоққа кўзи етса, у пайтда олишмоққа бел боғласа дуруст. Агар қувватини баробар ҳисобласа, можаро чиқармоқнинг ҳожати йўқ. Насиҳат билан кифояланиб қолган маъқулдир. Насиҳат ҳам ётиғи билан бўлса, рақибнинг жаҳл отини жиловлайди. Воқиян ҳар бир ишда ақл йўлбошчилик қилса, кимса ночор аҳволга тушмайдур.

СУҚРОТ. Ўз феъл-атворига ақл-идрок билан боққан одам ҳар бир ишнинг қайси фойдали, қайси зарарли эканини англаб олиши мушкул эмас. Бинобарин, тама кишини хор қилади, қаноат эса одамга шараф бағишлайди.

АФЛОТУН. Бале! Киши ақл ҳакамлигида иш тутса, яхшилик ва ёмонликни озми-кўпми фарқ этади. Унинг таъби яхшиликни маъқуллайдиган бўлгани учун, қилган ишлари ҳам фойдали бўлиб чиқаверади. Бироқ бажарилиши машаққатли бўлган ишга кишининг наф-

Си осонликча мойил бўлмайди. Нафс кишини уз йўлига солган тақдирда, кўпгина фойдадан бебахра қолади. Шоҳлик ҳам шунга ўхшайдур. Яъни элни рози қилган шоҳ халойиқнинг дуоси билан муродига етади. Уз нафси фойдасини кўзлаган шоҳ эса савобли фикрларни тарк этиб, ёқимсиз феълларни амалга оширади. Оқибат аларнинг обрўларига путур етиб, қарамоғидаги одамларга ўзи қарам бўлиб қолади.

Мулозим киради.

МУЛОЗИМ. Доро ҳузуридан муборак чехрали, басавлат ва ҳушёр бир элчи келди.

ИСКАНДАР. Яна элчи!.. Унга ҳурмат кўрсатиб, ёнимга келтириб ўтқазинг! Букун кечаси ғаройиб бир туш кўриб эдим, ажаб эмаски, бу ўшал тушимнинг таъбири бўлса... Нужум аҳли аҳкомича, шу кунлар ажиб ҳодисалар бўлмоғи лозим.

Элчи қиёфасидаги Доро қўлида учи эгри узун таёқ-чавгон, ёғочдан ясалган тўп-гўй ҳамда идишда кунжут кўтариб киради. Элчилик удуми бўйича таъзим бажо қилиб Искандар қаршисига ўлтиради.

ИСКАНДАР. Даври даврон суриб юрган шоҳ Доро хушвақтми? Мамлакат ишларидан шодми?

ЭЛЧИ (ДОРО) Шукр. Тангрининг марҳамати билан.

ИСКАНДАР. Ҳузуримизга келмоғингдан мурод не? Ҳамонки хирож борасинда бўлса, аввал келмиш элчига айтгон сўзимиз сўз: тилло тухум бергувчи қуш аллақачонлар учиб кетган. Доро тўрт-беш кунлик умр учун ранжу машаққат чекиб, хазина устига хазина йиққан билан, у беҳисоб хазиналардан не наф — ғаму кулфатми? Магар аввал топқонидан фойда кўрдими? Бир ишнинг зарари фойдасидан кўп бўлса, уни давом этдурмак оқилларнинг кори эмас. Илло биздан тилло тухумлар сўраб, бизга ҳам, ўзига ҳам машаққат етказмасун. Дўстлигимиз рахна топмасун. Бу пандимиз кўнглига оғир ботган эрса, унинг сўзи ҳам биз учун аҳамиятсиз. Хаёлидан хирож таманносини чиқарсун! Ўзга неки сўзинг бўлса сўзла, сирру розингга бизни ҳамроз эт!

ЭЛЧИ (ДОРО). Жонингга тангридан дуолар бўлсин, шаҳзода. Эрон шоҳи Доро менга бир қанча мўътабар сўзлар айтмишки, уни эшитмак шарафига, ҳар ким ҳам нойил эмас. Агар бу анжуманда ўтирган кишилар тарқаса-ю, мен билан фақат баҳодир шаҳзода ўз-

лари қолса, шаҳаншоҳнинг барча сўзларини баён қилмоққа менда имкон яралур эди.

АРАСТУ (*шубҳа билан*). Ғалат таклиф. Бу элчи «фидойи»лик қасдида бўлмасин?

ЭЛЧИ (ДОРО). Пок фикрли шаҳриёр демишларки, агар хилватда суҳбат қилмоқ иложи бўлса, яъни шаҳзода бўлса-ю, сир айтувчининг ўзи бўлса, сен бизнинг сўзларимиз барини баён эт. Агар ундай бўлмаса, ўрнингдан туру қайтиб келавер. Агар улар сени ҳибс этиб қамаб қўйсалар ҳам, дамингни чиқарма. Дарҳақиқат, мендин гумонингиз бўлса, қўлимни ҳам, оёғимни ҳам боғлатингиз!

ИСКАНДАР (*тутақиб аъёнларига*). Барчангизга рухсат. Бизни холи қолдиринг. Сени эса боғлашга ҳеч зарурат йўқ. Худҳуд*нинг қилиғи шунқорни чўчитмас.

АРАСТУ. Шаҳзода, сизларни холи қолдирмоқдин аввал, икки оғиз сўзимга қулоқ бер. Ҳамма ҳам кўринишда одамга ўхшагани билан, бир-биридан ер билан осмонча фарқ қиладур. Эл сарвари жавоҳиршунос мисол ҳар кимнинг феъл-атвориға қараб муомала қилмоғи лозим. Илло, шоҳда фаросат нури бўлса, ёшу қари, катта-кичик, дўсту душман барига зийраклик билан муносабат кўрсатур.

Аъёнлар чиқиб кетадилар. Искандар элчи билан ёлғиз қолади.

ИСКАНДАР. Мақсудинг ҳосил ўлгандир? Қани энди айт! Махфий сўзинг не?

ЭЛЧИ (ДОРО). Жаҳонга адолат нурини сочган Доро сенга салом айтиб, дедик, бож-хирож қадимий русумдир. Бизнинг уни олмоққа эҳтиёжимиз бўлмаса-да, лек бизга тобе шоҳлар нени ҳукм қилсак, ҳукмимизга итоат этмаклари, қудратимизга тан бермаклари жоиз. Сен бизга итоат йўлини тутиб, ўзга шоҳлар каби, банда бўлмадинг, отанг ишини давом эттирмадинг. Хирожни юбормаганинг теру, ҳузуримизга бирон кимса жўнатиб, узрхоҳлик қилмадинг. Элчи юборсак, ҳаддингни унутиб саркашлик қилибсен...

ИСКАНДАР. Даврон шоҳи покзод Доро ўз сўзларига бениҳоя зеб берибдур. Сўз машшотасига берилиб, ғалат гуфторлар ҳам қилубдур. Алалхусус, шоҳларни бандам деб, улуғ мартабали зотларни хизматкорим дебдур. «Бандам» деб хитоб этмак, одам учун норавоку?! Таомилга кўра одамизод Ҳаққагина ибодат ва қул-

* Худҳуд — сассиқпопишак.

луқ қиладур. Зеро «бандам» демоқ, тангрига ярашадур. Доронинг бундай сўз айтиши тангрига «шериклик» даъво этмак билан баробар. Инчунун Доро мазкур иштибоҳи ила куфр йўлига кирибдур...

ЭЛЧИ (ДОРО). Ўз даражасини билган одам бундай сўзларни айтмайдур. Сенинг ишларингни тадбир билан ислоҳ этиб, тузатмак, душвор. Муомалангдан тентаклик мужиби келадур. Не бўлса ҳам ҳали гўдак-сен, бошинг тошга тегмаган...

ИСКАНДАР. Доро шу сўзларни ҳам айтган бўлса, яна куфрга кетибдур. Яъни мени маст, гўдак, телба-тентак деб туҳмат қилибдур. Ҳар кимки бу уч иш била туҳмат қилса, куфру гуноҳ байроғини кўтарган чиқар. Фараз қилки, икки ҳимматли шоҳ мамлакат талашиб, можаро бошласалар, бири катта-ю, бири кичик бўлса, улуғи тушунчалик бўла туриб, кичигига «Мен каттамен!» демас.

Лайлакнинг улуғ қуш аро сони бор,
Вале шунқор оллида не жони бор.

ЭЛЧИ (ДОРО). Қизил тилинг бошингга офат келтирмаса деб қўрқамен.

ИСКАНДАР. Билимдон ва ҳушёр кишилар учун ўзининг қаршисида турган кимсанинг қандай одамлигини билмоқ улуғ ишдир. Шу пайтга қадар Доро кучсизлар билан уришиб келди, мендайларга эса ҳали иши тушмаган. Унга ҳар йили хирож бергувчи бечораларга биттадан эски тож сотибди. Тож бериб, тож олувчидан хирож талаб қилмайдилар. Ақл билан иш кўриш — ҳурсандлик келтиргани каби, ноўрин тамагирлик ақлсизликдан ўзга нарса эмас. Тама билан орамизга хусумат солмасин. Шавкатли салтанати, беҳисоб лашкари билан қанчалар мағрурланмасин, улар менинг тигим олдида дош беролмайди. Озга ҳам, кўпга ҳам зафар бергувчи Оллоҳнинг ўзи.

ЭЛЧИ (ДОРО). Сенда жаҳолат кўп экан-у, ақл оз экан. Ҳар нечук ёшсен, биссавоб Доро айбларингдан кечгуси. Қаму кўстларингни бутлаб, анинг ҳузурига боргайсен, баланд остонамизни тавоф қилгайсен. Шунда юзингдаги хижолат арийди. Шоҳдан беҳисоб лутфу иноятлар кўрасен. Магар шу амримиздан бўйин товласанг, жаҳлу ғуруринг туғён қилиб, Доро сўзини рад қилсанг, нодонлиг кўчасига кирган бўлурсен. Билфема бу гўдаклигинг нишонаси бўлғай. У ҳолда шахриёр сенга гўю чавгонни муносиб билиб, ушбунни савфо қилғуси.

ИСКАНДАР. Шоҳ менга эҳсон қилиб, гўй биладар чавгон юборибдур. Бунда ҳам бир яшурин маъно кўрамен. Илм аҳли жустужў қилиб, ер юзини гўйдек юмалоқ демишлар. Шоҳнинг ушбу ер каби юмалоқ тўпни савғо қилиши тангрининг менга «олам сеникидур», дегани. Чавгон эса Доронинг ўз майдонини менга топширғонидур. Энди мен от суриб, майдоннинг ҳар томонига гўй—тўп ургаймен. Билло шоҳнинг илтифотидин хушбахтлик туямен.

Элчи ирғиб ўрнидан туради.

ЭЛЧИ (ДОРО). Шаҳзода, жонингга раҳминг келсин, жаҳл отидан туш, кўнглингдаги ихтилоф ва ноаҳилчиликка чек қўй! Ожизлигингни эътироф қилмай, низо чиқармоқ учун азм этган бўлсанг, мана кунжут доналарига назар сол. Доро лашкарларининг саноғини шу кунжут доналарича бил.

Элчи идишдаги кунжутни олиб Искандар пойига сочиб юборади.

ИСКАНДАР (*кулимсираб*). Магар Доронинг қўшини шу кунжут доналаридан кўп бўлганда ҳам кунжут қушларга ем бўлгани каби, улар ҳам менинг лашкарларимга арзимас ем бўлмоғи тайин.

Искандар ўрнидан туради.

Элчи, мендан эшитганларингни Дорога етказ, мендан неки сўраб, қандай жавоб олган бўлсанг, ўз шоҳингга борица сўйлаб бер!

Элчи ғазаб билан чиқиб кетади.

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий! Май келтир. Шундай ичайки, маст бўлиб, худди шердай ўкирай. Ва душман сари маст шердай ҳамла қилиб, ҳаммасига бир дамда шикаст етказай.

Эй, хонанда! Соз чалиб, жанг ҳангомасини таранум эт. Ашулангда «Шоҳнома» оҳангини куйла. Зеро шоҳу шаҳзода кин-адоват оҳангини бошладилар. Сенинг нағмаларинг садоси билан лашкарлар шижоати янада ошсин.

Эй, Навоий! Жаҳонда уруш ғавғоси кўзғалди. Фитна қуюни осойишталикни супуриб ташлади. Агар сен бу можародан омон қолай десанг, бир нафас ҳам май машғулотидан тўхтама. Замон аҳлига минг хил балолар келса ҳам, май кайфига қонган кимса ҳеч нарсани сезмайди.

УЧИНЧИ КҰРИНИШ

Уруш ноғоралари гумбурлайди. Жанг-сурон садолари эшитилади. Саҳна ёришиб, ярим сипоҳий кийимларда Искандар ва унинг аъёнлари пайдо бўладилар.

ИСКАНДАР. Қай тарафга боқмай, халқдин ўзгани кўзим илғамас. Оломоннинг ҳад-ҳисоби йўқ. Эс-ҳушим-ни ҳайрат қоплайдир, кўнглимга ҳадик андишаси келадир.

АРАСТУ. Шаҳзода, сен шоҳлик рутбасининг бир мақоми тадорикидасен. Султонлар ўртасига тушган мо-жаро жаҳон ичига тушган тўфончадур, зеро бундан жаҳон аҳли вайрон бўлур. Уруш бу тўфонгина эмас, бало денгизининг чайқалмоғи, жаҳон аҳлининг қонли сув остида қолмоғи демакдир. Бу пайтда жаҳондаги бори мамлакатлардан осойишталик йўқолади. Уруш бу бало селининг мавжланмоғи демакдир. Бу фитна мавж-лари халқни ўз офатига ғарқ этадир. Уруш, бу — до-вул! Довулгина эмас, ғам ва андуҳнинг селидур. Ундан бутун дунё халқларига кулфат ва алам етади. Уруш кунлари ошнолар бегоналашади, бир хонадонда яша-ган одамлардан ҳамхоналик йўқолади. Халойиқ кўзини фитна гарди қоплаб олса, бечора халқ ур-йиқит ораси-да ўзини йўқотади. Уруш балоси улус бошига қирғин-лик, ватангадолик солади. Ноаҳилчилик, муросасизлик авж олаверса, халқ бу кўргуликлар остида топталаве-ради. Урушни сен халққа офат кунини офат эмас, қиёмат кунини деб билавер.

ИСКАНДАР. Арасту, сўзларинг аччиқ ҳақиқат! Мен илму ҳикмат даъвоси билан ҳовлиқиб, бевақт жанг майдонига кириб қолмадимми?! Наздимда, шикаст ейиш-дан ўзгаси насиб этмайдиганга ўхшайди. Ахир икки қўшиннинг бири душманидан икки-уч ҳисса ортиқ бўл-са, жанг зарбаси оз тарафни эзмоғи муқаррар-ку. Шу ҳолда уруш қилмоқ — ўз бошини ўз қўли билан кунда-га қўймоқдан бошқа нарсаси эмас. Таассуфки, энди жанг майдонидан қайтмоқнинг иложи йўқ.

АФЛОТУН. Эй, юксак мартабали зот! Бутун уми-дингни фақат аскарлар лашкарга боғлама, тақдирини танг-рига ҳавола қил. Ер юзини лак-лак лашкар бостирсанг-у, аммо Ҳақ таоло сенга зафар бермаса, не наф? Аскарлар сипоҳини ҳам ҳаддин ортиқ қийнама, уларни офату фа-локатларга гирифтор қилма. Агар шоҳдан аскарларга азият етадиган бўлса, аскар ва сипоҳдан ҳам шоҳга шикасту зарар етиш хавфи бор. Аларнинг эркини бут-

кул қўлига бериб қўймаганинг каби, ноумид ҳам қилма, яъни улар бир тарафдан сенинг сиёсатингдан қўрқса, сониян, марҳаматингдан умидвор бўлиб юрсинлар. Сипоҳ кўнглини лутфу марҳаматинг билан шоду, раиятни ўз адолатинг билан обод айла. Шу икки гуруҳ сендан рози ва хурсанд бўлса, сенинг салтанатинг равнақ топади.

СУҚРОТ. Билҳақиқат, сен фатҳу ғалабани ва иқболингни тангридан умид қил. Қачонки Оллоҳ олдида қилмишларинг тўғри бўлса, эл-улус, лашкардан ортиқ ташвиш чекмоққа ҳожат йўқ. Модомики, Тангри сени ўзининг ердаги сояси қилиб белгилаган экан, шубҳасиз, бу соянинг мартабаси улугдир. Лекин у соя элу юртга осойишталик бағишламоғи, уни обод ва маъмур этмоғи лозим. Эл-улуснинг азиятга тушувига сабабчи бўлиб, яхши номингни ёмонга чиқазма. Фуқарони ўз адолатинг билан эркин яшамоғини таъмин эт, у хотиржам бўлсин. Фуқаро тинч ва осойишта бўлса, сенинг барча муддаоларинг ҳосил бўлаверади. Агар фуқаро паришон ва пароканда бўлса, шоҳлик дарахтининг илдизи бўшашаверади.

АРАСТУ. Шаҳзода, ҳикмат аҳлининг сўзларини дилингга жо эту, билиттифоқ йўлингда давом эт. Кўнгилдан гумонларни қув! Агар шоҳ қийинчиликни енгиш йўлида шижоатли бўлмас экан, у ҳеч бир ишда ғалабага эришолмайди. У ўзига тобе одамлар ва аскарларнинг тартиб-интизомини тиласа, аввало ўзи тўғри сиёсат юргизмоғи зарур. Халойиқ адолатга суянган интизом билан яшаса, шоҳ икки дунёда азизу мукаррам бўлғуси.

ИСКАНДАР. Интиҳосиз ўйлардан озурда кўнгилга тасалли бердингиз. Ташаккур! Тонгда даврон бизга не хунарлар кўрсатадур, якка Оллоҳга аён. Бойс хос хонага ўтиб ором олинг, талотўпда қақраган дилларни май селоби билан қондиринг...

Арасту, бир нафас...

Барча аъёнлар чиқиб кетгач, Арасту билан ёлғиз қолиб сўзлашади.

Кўнглимда осойиш йўқолди. Бир тарафда журъат ва умид ҳукмрон бўлса, иккинчи томонда хавф-хатар талваса солмоқда.

АРАСТУ. Шаҳзода, кимгаки поклик руҳи мадад берар экан, унинг кўнглига ақл шами нур сочиб туради. Ақлли одамлар ҳар нарсанинг кетини ўйлаб, риоя андиша билан иш тутадилар, уларнинг ўйлаганлари ҳамиша тўғри ва эл-улус учун нафлик бўлади. Зеро сен

денгиз қаршисида сузишни билмай, мустағрақ бўламан деган ўйда ўтирган бола эмассанки, бу жангу жадаллар ақлингни шоширган бўлса. Ё ўзга андишанг борми? Сўйла!

ИСКАНДАР. Бу кун хилватда харсанг узра бир ҳол кўрдим. Анинг андешаси фикратимга гулу солди. Тош узра икки каклик бир-бирига бениҳоя қаттиқ, чапдастлик билан уруш қилар эдилар. Какликларнинг бири катта, қувватли, иккинчиси эса билъакс кичик ва заифроқ эди. Алар омонсиз жанг қилмоқда эдиларким, шу замон осмонда бургут пайдо бўлиб, какликлар сайди учун пастга инди ва туйқус катта какликка чанг солиб, уни кўтариб кетди. Кичик каклик эса ерда жавлон уриб қолди.

АРАСТУ. Тангрига қилган илтижоларинг мустажоб бўлубдур, шаҳзода, фолинг қутлуғ. Хушдилу хушбахт бўл! Агар беҳисоб қўшин соҳиби Доро қувватлиқ какликка қиёс бўлса-ю, сен ўзингни тайрнинг заифи деб билсанг, душманнинг бисёрлигин писанд этма, тангри гумонингга чора қилибдур. Оллоҳ амри ила у ўзга бир қувватдин шикаст топғуси.

Шу аснода шошиб мулозим киради.

МУЛОЗИМ. Шаҳзода, душман томондан махфий нома билан чопар келибдур.

* * *

НАВОИЙ. Эй косагул! Менга шундай май келтиргилки, у руҳнинг сармояси бўлсин. Мен уни ичиш билан ақлнинг фазилатларини унутай. Зеро ақл-идрок мени қўлламади, балки ҳайрат менинг жонимга қасд этди.

Эй, муғанний! Бизни қувонтирувчи созларни чалиб, шодлик қўшиқларини куйла!

Эй, Навоий! Бошингга қайғу ўз тигини тортмасдан бурун, бу нафасда шодлик базмини қизитиб юбор!

ТУРТИНЧИ КҶРИНИШ

Олислардан қуръон тиловат этаётган хуш садо келади. Искандар хилват бир ғўшада ибодат, тавба-тазарру билан машғул.

ИСКАНДАР (ўз-ўзича). Фурсат ўтмай, яна ғалаговур, яна уруш карнайлари янграйди. Яна омонсиз жанг бошланиб, яна кўкни қиёмат-қойим қўпади.

Оллоҳ-оллоҳ, дунё деган нарса бир аждаҳо экан. Аждаҳо эмас, бир бало экан. Унинг шиори ҳам, одати ҳам халқни ютмоқдин иборат. Биров аждаҳодан азоб ва ўлим топса, бировлар ганжу хазина илинжида. Дунёда эса оқибат вайроналикдан ўзга нарса йўқ, ҳеч ким ундан тирик қутулган эмас. У жонни олиб қўя қолмайди, танани ютган билан тўя қолмайди. У жисмнинг хокини тупроққа қоради, боз яна унинг гардларини кўкка совуради. Хотирот аталмиш гарднинг зарарига биронда йўлиқасан-у, бироқ йиллар бўйи ундан қутулолмайсан. Бировлар бунинг зараридан ўзини четга тортмоқ учун фано тариқини тутадилар. Аммо қочиб қайга борадилар? Савдолашиб алданган жаллод ўлдирганлари мингга етганда, қиличини ерга кўмар экан. Хоҳ шоҳ, хоҳ шаҳзода бўлсин, иши минглаб одамларни ўлдириш бўлган кимса не қилсин, ўзини қайга яшурсин! Дунё аталмиш аждаҳо комидан қайга беркинай? Вой, юз қатла вой!

Яна қуръон тиловат қилаётган садо эшитилади. Шу аснода фурсат ўтгач, шовқин-сурон билан Доронинг икки вазири қонга беланган шоҳни судраб, Искандар ҳузурига олиб келиб ташлайди.

Аъёнлар, мулозимлар киради.

ИСКАНДАР. (*элчини таниб*). Элчи!...

БИРИНЧИ ВАЗИР. Элчи эмас, Эрон шоҳи Доро. Сенинг ҳузурингга элчи қиёфасида келиб, ҳоли рафторингни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлган эди.

ИСКАНДАР. Киши ўз ғаними ҳузурига ҳеч бир дастуру яроқсиз келиб, у билан суҳбат қилмоққа журъат этган экан, бу ҳол ул кимсанинг шер юраклиги ва ақли фасоҳатидин далолатдур.

Искандар шу сўзларни айта туриб, Доронинг беҳуш бошини тиззасига олади. Доронинг ҳуши ўзига келиб, кўзларини очади. Искандарни таниб, ҳайратга тушади.

ДОРО. Шаҳзода?... Навқирон баҳодир, мени танидингму? Мен-ла олишмоққа журъат этган телба гўдакмикан, деган хаёлда даргоҳингга бориб эдим. Йўқ, билъакс сенга ҳавасим келди. Фаҳминг, фаросатинг ақлимни шоширди. Сен билан душман бўлиб эмас, оғанини, ота-бола бўлиб суҳбат қурмоқни орзулаб кетдим. Не иложким, ўртада тама ғарази бор эди. Ажал ноумид қилиб турган шу тобда, Тангри мени умидвор этди, муродимга еткурди.

ИСКАНДАР. Етти кишварнинг шаҳаншоҳи тирик бўлсинлар, жаҳон еиздан бир нафас холи бўлмасин. Сизга шунчалар беилтифотлик қилганимдан хижолат-даман.

ДОРО. Хижолат чекма! Жуда қалтис фурсатда юзлашдик. Сени жонимдин ўзга бирон нарса билан сийлай олмайман. Илло мен сенинг бир нафаслик меҳмонингман...

Шиоринг дўстлик бўлса, икки дунё тангриси ёринг бўлғай. Ва гар қатл ниятинг бўлса, муруват қил, бир нафас жонимни омон қўй, икки-уч сўзим бор, айтай.

ИСКАНДАР. Шаҳаншоҳ, камина Сизнинг хизматкорингиз, шарманда бир хизматкорингиз!.. Кошонангиз мулозими бўлиб, хонадонингизни ғанимлардан ҳимоят этиб юрмоғим жоиз эрди. Таассуф, таассуф! Худо шоҳид, қаршингизда уруш сипоҳини тузганимга иқрорман. Аммо бу фожиани кутмаган эдим. Икки хиёнаткор ноибингиздан махфий нома келиб эрди, бироқ алар фитнасига шерик бўлмадим. Биллоҳ бу ҳодисот олдида ёруғ олам кўзларимга қоронғу!

ДОРО. Шаҳзода, сўзларимга қулоқ тут, шуларни айтмоққа кўзим мунтазир.

ИСКАНДАР. Мени у муродингиз билан сирдош этинг, неки фармонингиз бўлса, буюриб, бошимни баланд айланг.

ДОРО. Менинг уч сўзим — уч васиятим бордур. Бири шуки, бегуноҳ бўлганим ҳолда, менга суиқасд қилган икки вазим—у икки душманимни адолат юзасидан қатл эт, бу билан менинг руҳимни шод этасен. Гарчи бундан менинг жароҳатим тузалмаса ҳам, аммо бу чора сенинг келажагинг учун фойдалидур.

Иккинчиси, менинг қавмларимга зулм қилма. Қайси шоҳ афву карамни одат билса, унинг мартабаси сарбаланд бўлғуси. Жувонмардликни, саховатни касб этган кимса жаҳон аҳли ичра мумтоздир. Зеро қавмларимга карам қилсанг, улар сенга тоабат садоқат кўрсатгай.

Учинчиси буки, меним Равшанак исмли қизим бор. У шу кундан бошлаб менинг менсизимдур. У Қаёнийлар тожининг меросхўри. Лозим топсанг, ўз хонадонингни шу шам бирла ёритгил. Ақд-никоҳ ила уни ҳарамингга ол! Шояд, наслу насабимиз завола кўрмагай.

Ушбу васиятларимни қабул этсанг, видолашар чоғда ёруғ дунёдан ризолик била кўз юмамен.

ИСКАНДАР. Шаҳаншоҳ, неки ҳукм этган бўлсангиз, барчасини қабул этдим. Умидим улки, Оллоҳ тавфиқ бериб, Сизнинг руҳингиз менинг узримни ҳам қабул айлагай!

Доро шу сўзларни эшитиб туриб жон беради. Искандар изтироб ичра Арасту сўзларини эслайди.

Уруш! «Билки ул кундур—офат куни, не офат куним, қиёмат куни». Доро, сенинг ҳолингга эмас, ўз аҳволимга зор-зор йиғлай! Бошимга беҳад мушкул ишларни солдинг!.. Уруш, ўлдириш тўхтатилсин! Элга амну омон!

Доро жасадини олиб чиқиб кетадилар.

ИСКАНДАР (*сотқин вазирларга қарата*). Фалак зулм чоғида эпчил бўлганидай, зулмнинг жавобини қайтаришда ҳам жуда чаққон. Агар бировдан бировга офат етса, офат етказганга етадурган жазо бундан қаттиқроқ бўлади. Агар биров жафо қилиб, бир ипни узган бўлса, жазолаш вақтида ўша ип аждарга айланишини кўзда тутмоқ керак (*мулозимларига буюради*). Уларни ҳибсга олинг!

БИРИНЧИ НОИБ. Шаҳзода, сенинг хизматимиз эвазига кўрсатган марҳаматинг шуми?

ИСКАНДАР. Кимки бир учқунни фитна билан беркитиб, кул қилган бўлса, ўша учқуннинг чақини унинг ўзини охирида кул қилади...

ИККИНЧИ НОИБ. Қаҳр қилиш касби бўлган шоҳ олдида энг гуноҳсиз одам ҳам гуноҳкорроқ саналар экан-да?

ИСКАНДАР. Сизлар ўз шоҳингизга хиёнат қилиб, гуноҳга ботдингиз. Энди менга вафо қилармидингиз?! Хиёнатнинг жазоси ўлим!

БУҚРОТ. Валиаҳд, сенинг ҳукмингга бўйсунишга мажбур бўлмиш ҳар хил халқ гуруҳлари борки, шоҳ авлодидан бўлишингга қарамай, сен ҳам шу гуруҳлардансан. Зеро, яратилишда ҳамма одам бир жинсдандир. Уларнинг кўплари билим ва камолотда сендан мўътабар, қобилиятда сендан юксак турмоқлари мумкин. Худо сени уларга амиру уларни эса, сенинг амр-фармонинга бўйин эгувчи қилиб қўйди. Бордию ўшалардан бирига сенинг мартабангни берган бўлса, амрига бўйин эгмай нима қилар эдинг? Фарқ шундаки, Ҳақ таоло сенга бахт ато қилиб, сен ҳам халққа раҳбар бўлиб қолдинг. Гуноҳинг учун тангридан омонлик тилаганинг.

да, узингни уларнинг бири деб гумон қил. Ниманики ўзингга нораво деб билсанг, уни халққа ҳам асло раво кўрма. Гуноҳкорни жазолашдан аввал, худо олдида ўз гуноҳларинг борлигини ҳам эслаб қўй. Бировни қатл этиш лозим бўлса, имкон қадар унинг ўлимини кечиктирмоққа урин.

Хато айлаганни ҳисоб айлама,
Хатосига лойиқ азоб айлама.

ИСКАНДАР. Эй, аҳли дониш! Фитна-фасод, зулм аҳлини сиёсатда тутмоқни ўзингиз панд бериб эмасмудингиз? Ахир золимни шоҳ қўрқитиб турмаса, бундан золим хурсанд бўлади, мазлумнинг эса боши ғамдан чиқмайди-ку!

ҲУРМУС. Ёмонга жазо бермоқ, гарчи қонун ва сиёсат юзасидан тўғри бўлса ҳам, аммо адолатли ҳукмдорнинг асл йўли шафқат-мурувватдур. Афв-карамни ўзига касб қилиб олган одам золимлардан интиқом олмасин, демайман, йўқ. Лекин гуноҳкор уятдан бошини солса, мард унинг бошини тиг билан баттар эгмайди.

Ҳар киши осию гуноҳкорроқ,
Афв ила раҳматқа сазоворроқ.

ИСКАНДАР. Агар шоҳ ўз сиёсат тигини ўткир қилмаса, халқ ўртасида юзлаб тиглар қон тўкиб, қон оқиза бошлайди. Олам аҳлининг масъулиятини киши ўз устига олгач, у хиёнаткор, ёмон кимсаларга зарба бериб турмоғи шарт.

СУҚРОТ. Бале! Шоҳ покликни, адолатни шиор қилиб олса, халқ ичида бўлмиш нопоклик ва ёмонликлар йўқолади. Модомики ёмон одамлар нопок ишларни қилишдан хавф-хатарда бўлса, халқнинг оиласи тинч ва осойишта яшайди.

АФЛОТУН. Билҳақиқат, золимлар зулм қилса-ю, шоҳ индамаса, унинг мамлакати обод, халқи фаровон бўлолмайди. Бинобарин, шоҳ зулмкор кишиларни хокисор тутиши, уларга ҳеч омонлик бермаслиги лозим.

АРАСТУ. Шоҳнинг нияти покликка асосланса, унинг хотири ғараз ила ифодаланмас.

Агар бор эрса поклик нияти,
Анга ёр ўлур поклар ҳиммати.
Керак оғзи поку сўзи доғи пок,
Яна кўнгли поку кўзи доғи пок.

Шундагина у юртни адолат билан маъмур этади, эл оиласини ўз оиласи билади.

Буюк мақсадларга таваккалчилик билан эришиш мумкин эмас. Мумкин бўлган чоғда эса, эҳтиёткорлик лозим. Зеро таваккалчиликка берилиб, ғафлатда қолмоқ ҳам яхши эмас. Давлат кориди мазкур ишларнинг энг муҳими муътадилдир: фитна-фасод билан шуғулланувчи, ифвогар кимсаларни сиёсат остига олмоқ, уларга қаттиқ жазо бермоқ — ҳукмдор учун шарт. Ёмонларни ҳаддан ортиқ қўрқинчда сақлаш — яхшиларнинг бениҳоя осойиш яшамоғи учун зарур.

Шаҳзода, маъни аҳллариининг мубоҳасалари ақл уйинини ёритгай. Бале не тадбир этарсен, ихтиёр сенингдур. Сенинг тадбиринг борлиқ ҳукмдорининг ҳукмидур.

ИСКАНДАР. Деҳқон ўз ерига ниманинг уруғини экса, шуни ўриб олади. Ҳар ким яхши қилиқли бўлса, ўзига ҳам яхшилик қайтади. Бирон ёмонликдан завқ оладиган бўлса, ўзи ҳам қилмишига яраша ёмонлик кўради. Ҳар бир ишнинг натижаси шу — яхшиликка яхшилик, зулмга зулм. Агар қўлланган чора бу қонунга хилоф бўлса, адолат тариқи бузилади... Ҳукмим шу! Жаллод!..

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий! Май келтир, уни ичиб жон топгандек бўлайин, ғам билан ўлимдан омон қолмайин. Даврон Дорога заҳар берган экан, Искандарга оби ҳаёт, умри боқий берармиди?!

Эй, мутриб! Чанг нағмасини созла. Лек бу куйингга йиғини жўр эт. Мен дардимга фиғон тортиб йиғлайин, шиша янглиғ қон йиғлайин, йиғлайин.

Эй, Навоий! Бу жаҳоннинг вафоси йўқ. Унинг расми одати нақ жафокашликнинг ўзгинаси. Ўзинг вафодор бўлгин-у, вале дунёдин вафо кутма! Бу дунёда наво тиласанг, бенаволиғ йўлини тут!

БЕШИНЧИ ҚУРИНИШ

Искандар саройи. Шаҳзода, барча аъёнлар, мулозимлар жам бўлган. Искандарни тахтга ўтказиш тантанаси бошланяпти.

АРАСТУ. Валиаҳд, Сиёсат асрорини ҳам касб этдинг! Хаёлингдан сўфиёна ўйлару зоҳидона таважжуҳлар арисин. Шоҳлик тожини киймоғинг учун, Оллоҳ шу кунни азиз этибдур. Сен ҳам зоҳиран, ҳам маъниян адолат ишларига шайсен. Алаҳхусус бизнинг

шоҳлик борасинда айтмиш тузукларимизни гоҳ фикру ўйингга жо қилдинг, гоҳи қилгон амалиётингда бажо этдинг, дағи бажо этадурсен. Ижозат эт, хотифи худо ҳукмини адо этайлук.

Арасту ва Балинос Искандарни икки қўлидан тутиб тахтга ўтқа-
задилар, бошига тож кийгиздилар. Шу тантаналар асносида ҳарир
парда тушиб, унинг ортидан сахнада Жомий ва Навоий пайдо
бўлади.

ЖОМИЙ. Талаб йўлида кўзланган манзилга ет
моқ мушкул иш. Маълумингизким, «илми ийқон»да
айтилмиш: жаҳон аҳли ўзида қанчалар фазилатлар
пинҳонлигин билмагани билгандин ҳам афзалроқ ва
улуғроқдир. Илло ҳамиша англамоқ, билмоқ муродин-
да ранжу машаққат чекмоқ анинг такмилига бойсдур.
Инчунун маъни аҳли ичра эътибор топмоғига сабаб-
дур.

НАВОИЙ. Ихтилофим боиси улки, ўзни англамоқ
мақсудима етушмадим, билъакс ўзгани билмоқ тарад-
дудини қиламенми?!

ЖОМИЙ. Тангри жаноблариға ўзгалар кўнглидаги
муддаоларни инкишоф этмоқ машаққатларида ўзни
англамоқ учун имкон берибдур. Қалам тутмоқдин ға-
раз шул экани Сизга аён.

НАВОИЙ. Билҳақ шундоғ! «Хамса» сафаринда тўрт
манзилни кезиб, инсон аталмиш турфа дунёларни
тасниф қилмоқни кўзладим. Ўзни билмоқ таманносида
яна сафар тадорикидамен. Билмон, ҳаргиз ҳадик ҳу-
руж қиладур, вале саъй шиддатимдин дағи тарк эта-
дур. Сўнг манзилда эса боз гумонлар...

Эшитдимки, жаноблари ҳам Искандар достонини
зеб-зийнат ила назм илкиға чекмишлар.

ЖОМИЙ. Бизим мақсудимиз тавориху фасоналар-
га ружуъ этмай, Искандар ирод этмиш дур каби беба-
ҳо сўзларни битмоқдур.

НАВОИЙ. Ул дурларнинг харидоримен! Алҳол,
хотиримни ғамдин озод этдингиз. Камина Искандар-
нинг ботинида кечмиш турфа ҳолатларини, таҳайюр-
лари тағайюрларини, фаною бақо андешасини қаламга
олмоқ, адолат тилаги бўлмиш шаҳлик тузукларини баён
этмоқ умидидамен. Гарчи таворих ғуборини тозалаб,
мозий кўчасида йўлчи бўлсам-да, замона кориға чора
излаймен. Замона Искандарини сўроғлаймен.

ЖОМИЙ. Иншооллоҳ, Тангри истакларингизни пой-
дор этгай. Бу найрангбоз фалак ичра истиқоматгоҳда

ҳар бир сеҳргар ҳам бирон нишонга нақш чекмакчи бўлса, хоҳ ул нишоннинг вужуди чиройлик бўлсин, хоҳ хунук, хоҳ макруҳ бўлсин, хоҳ ёқимлик, барибир, бундин аввал сабру қаноат кўрсатиб, кўнгил варақларидан ул борасиндаги хаёлларни бир-бир саҳифалаб олади, вале бусиз анинг иш бошламоғи гумондур. Ва яна билингким, Тангри замон атроклари ичра жанобларигагина иноят этиб, ҳидоят қуёшини сочди. «Хамса» битмак Сизнинг учун толедир. Барча файзу футуҳ, марҳаматлар етган замонда гумон кўчасида кезмоқ Оллоҳ ҳукмига қарши бормоқ ила баробардур. Кўнгилдан ваҳималарни билкулли тарк айлаб, йўл тадо-рикини кўринг. Камина эса бу ранжу аламлик йўлда Сизга илҳому зафар дуосида бўлғаймиз.

НАВОИЙ. Устоз, нотавон жисмимга Исо нафасини бағишлагандек бўлдингиз. Бамисли тасвиротга жон бағишламоқ асроридан хабар топгандек бўлдум. Қул-луқ! Ғайбдин кўнглумга етган иноятларга жаноблари қанот бердилар. Ҳотифи соний, фотиҳа бергайсизким, ўз хилватхонамга қайтиб, Искандар оламига азимат айлай...

ЖОМИЙ (Дуога қўл очиб.) Ҳақ илкингизга қувват, қаламингизга илҳом бахш этгай, улуғ зотларнинг руҳи поки қўллағай. Тангри дурлар уммонини насиб этгай-ким, ул Сизга муборак ўлғай! Омин!

* * *

НАВОИЙ. Эй, соқий! Лаъл рангли суви олиб кел! Уни ичайда кўзимдин дурри нобимни оқизай.

Эй, муғанний! Кўнгилга роҳат бағишловчи найни чал, зеро қаламим ёзмоққа шайланди.

Эй, Навоий маҳвашнинг жамолини пардозламоққа шошил, ҳуснига боқиб, висолдан муродингни ҳосил айла.

Искандарни тахтга ўтқазиб тантаналари яна олдинги планга чиқади. Тўй-тантана, куй садоларида аста-секин ҳазин най куйи таралиб, парда ёпилади. Парда ёпилаётганда, Навоий олдинга ўтиб, томошабинларга мурожаат этади.

НАВОИЙ. Искандар тахтга ўлтиргач, жаҳондор-лик жаҳдига тушди. Бори ҳўлу қуруқ мамлакатларни фатҳ этиб, беҳисоб хазиналар орттирди. Охирул-амр қазо соати етганида айтдики: «Нимани хаёл қилган бўлсам, ҳаммаси ҳавасга ичилган май каби бефойда экан. Аслида, ақлимни танигач, жаҳон шоҳлиғини ти-

ГУЛИ. Дугоҳ йўлида, лекин янгича тарона.
АЛИШЕР НАВОИЙ. «Дугоҳи Ҳусайний». Сенга мақбулми?

ГУЛИ. Илоҳи! Бегимни саломат қил!

АЛИШЕР НАВОИЙ (*мамнун*). Куйлаб берурмисен?

ГУЛИ. Сиздан уялурмен. Машқ билан маромига етказсам.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сен каби овоз соҳиби бутун Хуросонда борми ё йўқми, маромига етказиш нимаси?

ГУЛИ. Ҳаддин зиёд муболаға қилурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*меҳр билан*). Сен ҳар қанча муболағага муносибдурсен.

ГУЛИ. Саховатингиз учун ташаккур, бегим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Энг яхши ташаккур — илтимосни қондириш.

(Алишер Навоий соз чалади, ГУЛИ қўлғизмани олиб куйлайди.)

Лаъли жонбахшиндин айру оби ҳайвонни нетай?

Ҳардам ар юз жон берур, жононасиз жонни нетай?

Гар эмас манзур юзинг, ҳур бирла ғилмонни нетай?

Гулшани кўюнгдин айру боғи ризвонни нетай?

Бошима гар гул сочар, сенсиз гулафшонни нетай?

То айирди мендин ул маҳвашни чархи кажниҳод,

Эй Ҳусайний, телба кўнглум бўлмади бир лаҳза шод,

Оқибат чун топмадим ул шўх васлидин мурод,

Ердин айру бузуғ кўнглумга қилдим хайрбод,

Эй Навоий, уйла ганж ўлмай чу вайронни нетай?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Офарин.

ГУЛИ. Мирзо Ҳусайн туркийда ғазалнавис эканликларини кўп эшитиб эдим. Бу қадар моҳир эканликларин энди билурмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Пардани анча баланд олмоқ лозим, Гули! Мавлоно Лутфийни демасалар, букун туркийда ҳеч ким Ҳусайнийдек ашъор бита олмас.

ГУЛИ (*гина билан*). Навоий-чи?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Аслин олганда, Навоий бу бо-рада Ҳусайнийга шогирддур.

ГУЛИ. Энди ҳам муболаға, ҳам камтарлик қилурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Йўқ, Гули. Ул амирзода кўп вақтин баҳодирлик машқи билан ўтказур. Навкарлари асосан Туркистон заминининг турли туфроғидин. Машқ орасинда бири Гўрўғлидин дoston айтур, яна бири «Туркий Шохнома» деюрлар ҳазрати Юсуф Болосоғунийнинг

«Қутадғу Билиг»ин ўқур, давра қуриб, лапару ялла куйлаюрлар. Фарғона навоҳисидин бўлганлари нозук сўз санъатиким, аския қилурлар. Шунинг учун бугун турк фуқаросидин ҳеч ким бу тилни Ҳусайн Бойқарочалик билмас. Ул зот туркийнинг назмдаги имкониятларини форсийдан юқори қўюр. Мени она тилимизда ижодга ундаб келадир. Ўзи ҳам намуна кўрсатадир.

ГУЛИ (қизиқиб). Сиз таърифлагандек ашъоридан ўқиб берурмисиз?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мана, қулоқ тутгил:

*Оҳким, ҳижрон ўтидин куйди жоним ўзга навъ,
Уртади офоқни ўтлуқ фигоним ўзга навъ.*

Бу қофия ва радиф Ҳусайнийнинг ихтиросидур. На форсий, на туркийдаги бирор девонда учрамас. Туркий ғазалнавислар эса, умуман, «айн» ҳарфига шеър битиб, девонга киритмаслар.

ГУЛИ. Ажаб ўзга навъ байт чиқмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Балли. Мен ҳам бағоят таъсирланиб, татаббу боғлашдин ўзни тиялмаганмен. Энди бошқа машҳур ғазалининг матлаъсин ўқуюн. У ёр васлидин айру ошиқ кайфияти бобидадур. Аввало айт-чи, Гули, ўз маъшуқаи манзурасини кўра олмайдурган ошиқ не қиладур?

ГУЛИ. Айрилиқдин шикоят.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Яна?

ГУЛИ. Ҳижрон ғамида ўртанур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Яна?

ГУЛИ. Ул бераҳмдин зор этур ё фалакдин дод этур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Дарвоқе, сен нечун шеър машқ қилмайдурсен? (Гули ерга қарайди.) Яна?

ГУЛИ. Васлининг орзусида умид ила илтижо.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Тасанно, Гули! Мен ҳам сен каби жавоб айтган бўлур эрдим. Дўстим эса «қирқ йил қуруқ тоат-ибодатдин бир кунлук солиҳ амал яхши» ойини бирлан битибдурки:

*Бир нафас ул ойни кўрмак чун эмасдур дастрас,
Они кўрган ерни, ваҳ, бориб кўройин бир нафас.*

ГУЛИ. Бағоят гўзал! Тасанно бегимнинг амирзода шоир дўстига! Лекин мен учун барибир Навоий бу оламда беназирдур. Шу боис Ҳусайний ғазалига татаббун ҳам нася қилмасунлар.

АЛИШЕР НАВОИЙ.

ланган Паҳлавон Муҳаммад ва иниси эшик олдида тух-
тайдилар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ассалому алайкум, дўсти қадр-
доним.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ваалайкум ассалом, ҳабиби
вафодорим.

(Айвонга ўтирадилар.)

АЛИШЕР НАВОИЙ. Муҳаммас учун ташаккур. Фиш-
тин ғазалга зарҳал кошин бўлибдур. (*Ҳусайн Бойқаро
сукутда.*) Бугун кайфиятинг суст кўринади?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Сену менга ҳомийлик қилиб
келган Мирзо Абул Қосим Бобур Машҳадда вафот эт-
миш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Маърифатли темурийзодалар-
дин эрди. Оллоҳ раҳмат қилсун.

ШАЙХ. Омин. (*Юзга фотиҳа тартадилар.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ворис ким эркан?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ворис йўқ. Мирзо Абу Саид
Хуросонни ҳам Мовароуннаҳрга қўшиб, Соҳибқирон дав-
латин тиклаш ниятида эрмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳазратдек адолатли бўла олур-
ми?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Ҳамма гап шунда-да. Абу Саид
золим ва ўчкор феъллидур. Раҳматли Мирзо Абул Қо-
сим Бобурга қаттиқ кеки бор эрди.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Билурмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Абу Саид унинг хизматида
бўлгонларни таъқиб этажагига шубҳам йўқ, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ўйчан*). Нечунким ҳазрати Со-
ҳибқирон вафотидин сўнг темурийлар ул зотнинг васият-
ларига амал қилмай бошладилар? Ҳар ҳукмдор алма-
шуви тўс-тўполонсиз кечмагай? Юртга вайроналик, ра-
иятга зулм келтирмай, салтанатга ворислик шариятга
мувофиқ ҳал этилса бўлмасму? Токай бу кўҳна жафо-
каш юрт бир юксалиб, бир хароб бўлаверади?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Сўзларинг аччиқ, дўстим, ле-
кин айни ҳақиқат.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бу ҳақда темурийзодалар ўй-
лаб кўрмаклари, буюк бир қурултой чақириб низом туз-
маклари лозим кўринадур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Мирзо Абу Саиднинг бу ишга
бош қўшишидин умид йўқ. Мен бу ҳақда кўп ўйладим.
Устозим амир Барлос бирла кенгашдик. Ва салтанат
учун курашмакка қарор бердим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Оллоҳ мададкор бўлсун, дўстим. Хуросон тахтига Мирзо Абу Саид кимни ҳоким этмакчи, хабар топдингми?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Пойтахтни Ҳиротга кўчирмак истагида ўзи юриш бошламиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Наҳот? Соҳибқирон давлатининг пойтахти Самарқанд эди-ку?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Абу Саид Мовароуннаҳр қонини сўриб тугатган чиқар, энди Хуросонга ҳам талабгор бўлса керак.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сенинг бу ерда қолмоғинг хавфли туюладур.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Шунинг учун хайрлашмоқ бурчини ўташга келдим. (*Уринларидан қўзғаладилар.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ. Хайрлашмоққа? Қай тарафни мўлжал қилмоқдасен?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Хоразмни ул тарафдин садоқатли амирлар топиш ниятидамен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Англадим, дўстим. Ортиқ тафсилотга ҳожат йўқ. Мен сенинг ёнингда борурмен.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО (*миннатдор*). Бу-ку мен учун саодат бўлғай эрди. Лекин тақдири азал нималар раво кўражаги, мени қандай бало-қазолар кутажаги номаълум. Шу боис сенинг ҳаётингни хавфга қўйишга рози бўла олмасмен.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Абу Саид Мирзо келгудай бўлса, менга ҳам аъмонлик бермас. Ахир, Абул Қосим Бобур хизматинда бўлгонмен. Барибир чақурлар.

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Абу Саид бунга ботинмаса керак. Лекин ҳар эҳтимолга қарши, сенинг хизматингга эски қадрдонинг ва мухлисинг, энг садоқатли паҳлавонларимиздин Муҳаммад Гўштингирни иниси бирла тайин этмакдамен. (*Улар қуллуқ қиладилар.*) Бири кўз бўлса, бириси қулоқ бўлғай. Буниси қалқон эса, униси қилич. Хавф туғилган тақдирда сени Машҳадга олиб кетурлар. У ерда Абу Саиднинг сенга қўли етмас.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*қучади, кўнгли бузилиб*). Сени кўрмак истасам, қандай хабар топурмен?

ҲУСАЙН БОЙҚАРО. Бу борада ташвиш чекма, фақиринг зиммасида бўлғай. Фақат бир илтимосим бордур. (*Қўлини узатади. ПАҲЛАВОН МУҲАММАД қаламдон ва довот тутади.*) Бу улуг бобом Амир Темур Кўрагондин бизнинг хонадонга мерос эди. Ижодингга барака келтурсун.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Шошма, дўстим. (*Осиғлиқ қи-*

лични олади.) Раҳматли отамнинг қиличи. Аларнинг жуссаси кичикроқ бўлгани учун Дамашқда махсус яса-тириб келган эканлар. Қаламдай енгил, аммо бир эн-лик темирни йиғочдай кесиб ўтадур, Кичкина Баҳодур номин шу қилич билан забт этмишлар. Омад келтирсун.

(Яна қучоқлашиб хайрлашадилар.)

Унг томон қоронғулашиб, чап томон ёришади. Сарой. Абу Саид тахтда. Вазир Хўжа Афзалуддин кириб таъ-зим қилади.

АБУ САИД. Нима янгилик?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бир қошиқ қонимдин кечи-шингизни ўтинаман.

АБУ САИД (хушламай). Нечанчи бор!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Мансаб тақозосидур, шоҳим.

АБУ САИД. Сўйланг.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Мирзо Ҳусайн Астрободни илгига олибдур.

АБУ САИД (важохат билан туради). Бу бало яна қайдин чиқди?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Кутвол қочиб келган.

АБУ САИД. Нечун жанг қилмабди? Ёш гўдакдин мустаҳкам қалъани ҳимоя эта олмабди? Дорга тортил-син.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бош устига. (Чиқмайди.)

АБУ САИД (ўтириб). Яна нима гап?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Кутволни осган билан иш битмас, шоҳим. Мирзо Ҳусайн куч тўпламоқда эркан.

АБУ САИД. Нияти не экан, нияти?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Хуфялар хабарига қараган-да, Марвга юриш қилмоқчи.

АБУ САИД. Дарҳол чора кўрилсин!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Буюринг, шоҳим.

АБУ САИД. Шаҳарни айғоқчилардин тозалангиз!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бунинг тадорики кўрилмак-да.

АБУ САИД. Шубҳали кишиларнинг барин тутиб йўқотингиз! Дарвоқе, Ҳусайн Мирзо Абул Қосим Бобур таълимин олган, шундайми?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Шундай, шоҳим.

АБУ САИД. Қимда-ким Абул Қосим Бобурдин эъти-бор топган бўлса, дарҳол зиндонбанд этилсин!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бош устига, шоҳим. (Тарад-дудда.) Фақат...

АБУ САИД. Нима фақат?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Абул Қосим Бобур саройи-
да хизмат ўтаган Алишер Ғиёсуддин Баҳодур ўғли
Машҳаддин келиб пойтахтда истиқомат қилмоқда.

АБУ САИД. Навоий! Хабарим бор. У Хусайн Бой-
қаронинг қалин дўсти ҳам деюрлар. Балки жосусидир.
Дарҳол ҳибсга олинсин!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бундоқ тадбир осон эрмас,
шоҳим.

АБУ САИД. Нима, ҳибсга олиш ҳунарин унутдин-
гизми?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Навоий Хуросоннинг обрў-
ли хонадонидан. Аждодларининг темурий султонларга
кўп хизмати сингган.

АБУ САИД (*қовоғини уйиб*). Жумладан, Абул Қо-
сим Бобурга.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бугун у шоир сифатида бу-
тун Хуросонда маълумдир. Шарафуддин Али Яздий,
Шайх Қамол Турбатий, Мавлоно Лутфий дуоларини
олмиш. Йигирма яшарлигинда девон битганким, эл ора-
синда машҳурдир.

АБУ САИД. Демак, бир шоирнинг ишин адо этиб
бўлибди, ижодига барҳам берса бўлаверар экан.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Навоий шоиргина эрмас,
замонанинг фозил илм соҳибларидандир. Машҳад мад-
расаси таълимин ўн йил ўрнига уч йилда битирмиш.

АБУ САИД (*тоқати тоқ бўлиб*). Мадрасада жосус-
ликни ҳам ўргатмишларми?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бу ҳали исботланган эмас,
шоҳим. Шунчаки бир тахминдур.

АБУ САИД. Сиз исботини топгунча кеч бўлса-чи?
Навоий ўрнига сизнинг бошингизни олишга тўғри кел-
гайму деб қўрқамен.

(*Хўжа Афзалуддин сукут сақлайди.*)

АБУ САИД (*бетоқат*). Сўйлангиз. Не чора кўрмак
ниятидасиз?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Амирлар бирлан маслаҳат-
лашилди. Бир тадбир тавсия этилур.

АБУ САИД. Хўш?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Мақбул топилса, Навоий
салтанатга хавф эмас, фойда келтиргай эди.

АБУ САИД. Баён этинг.

ВАЗИР. Уни саройга таклиф этмак.

АБУ САИД. Жосусни саройга олишдин не суду нима
мақсад?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Доим назоратингиз остида бўлгай, салтанатингиз обрўсига обрў қўшилгай. Энг муҳими, Мирзо Ҳусайн билан ораларини бузишга муваффақ бўлурбиз.

АБУ САИД (*Уйланади. Урнидан туриб, вазирга яқинлашади*).

*Жаҳон ганжига шоҳ эрур аждаҳо
Ки, ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тириклик эрур
Маош айламак аждаҳо комида.*

Бу мисраларни ким ёзган?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Уэр, шоҳим...

АБУ САИД. Шунча каллага бошқа тузукроқ фикр келмабди-да? Балки ўрнингизни бўшатиб бергайсиз?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Билурсиз, бунинг орзусида юрганлар кўп. Алардин бири Навоийни тириклайин ўлдириш маслаҳатин бермакда.

АБУ САИД. Тушунмадим. Ким у?

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Амир Низомулмулк.

АБУ САИД. Чақирингиз. (*Низомулмулк кириб таъзим қилади*). Амир (*Жилмайиб*) Навоийни тириклайин лаҳадга кўймоқчимисиз?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Бунга ҳожат йўқ, шоҳ ҳазратлари. Алишербекнинг кичик тоғойиси Ғарибий Ҳусайн Мирзо хизматидадур. Шунинг баҳона қилиб, катта тоғойиси зиндонга солинса, сўнг Навоийни Ҳусайн Бойқаро ҳузурига элчи қилиб...

АБУ САИД. Тоғойиси?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Ҳа. У Навоийга айти замонда қайинота деса ҳам бўлгай.

АБУ САИД. Қатл этилсин!

НИЗОМУЛМУЛҚ. (*сесканиб*). Шоҳ ҳазратлари...

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Шоҳим, ўтинамен. Бошқа чора кўрайлик.

АБУ САИД (*жаҳл билан*). Салтанатга хавф туғилган чоғда қўлимни қайтармангиз. Ғарибийнинг оғаси қатл этилиши шарт!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Навоийнинг бизга нисбатан душманлиғи ортгай, шоҳим.

АБУ САИД. Ўзини Ҳиротдин дарҳол ихрож қилингиз.

НИЗОМУЛМУЛҚ (*чайналиб*). Анча-мунча мулки бор...

АБУ САИД. Айти муддао. Мусодара этилсин!

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Шундин сўнг ўзи Ҳиротни ташлаб кетса керак.

АБУ САИД (*кесатиб*). Ҳусайн Бойқаро ҳузурига-ми?! Йўқ. Доим кузатувда бўлмоғи шарт. (*Қарсак ча-лади. Мулозим киради.*) Амир Низомулмулкка тўн кий-дирилсин. (*Кийдирадилар, у таъзим қилиб, қоқиниб-туртиниб чиқади.*)

АБУ САИД (*Хўжа Афзалуддинга*). Дарҳол хирож тўплашга киришингиз, Ҳусайн Бойқарога қарши қўшин тортмоқ заруратин сабаб қилиб.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Бу йил ҳосилиндин икки бор хирож йиғилди, шоҳим. Янгисин халқ кўтара олмас.

АБУ САИД. Халқ, халқ! (*Ғазаб билан*). Бу тадбир-ларни Низомулмулкка топширғаймен. (*Кўзини қисиб.*) Лекин улар сиздан чиққан деган хабар тарқатурмиз. Ўзингизни эса Марв қалъасига кутвол этиб тайинлай-мен. Токи агар ҳимоя қилмасангиз, Ҳусайн дўстининг ўчи учун терингизни шилсин.

ХУЖА АФЗАЛУДДИН. Шоҳим!

АБУ САИД. Гап тамом. Жўнанг. (*Хўжа Афзалуд-дин чиқади.*) Низомулмулк чақирилсин.

НИЗОМУЛМУЛҚ (*кириб*). Амрингизга муштоқмен, шоҳ ҳазратлари.

АБУ САИД. Сизни Хўжа Афзалуддин ўрнига тайин этиш фикрига не дерсиз?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Ўла-ўлгунча итдай сидқ билан хизмат қилғаймен.

АБУ САИД (*яна кўзини қисиб*). Навоийни уйланган дедингиз, фарзандлари борму?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Онаси вафот этиб, тўйлари ҳали бўлган эмас.

АБУ САИД. Қаердин билурсиз?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Қадрдон... танишлигимиз бор.

АБУ САИД (*таажжуб билан*). Шундай денг?

НИЗОМУЛМУЛҚ (*оёғига йиқилиб*). Шунчаки, шо-ҳим, шунчаки.

АБУ САИД. Қаллиғи гўзалми?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Билолмадим. Лекин ноёб овоз соҳиби деб таъриф қилурлар.

АБУ САИД. Ҳарамга келтирмоқ чорасини кўрингиз!

НИЗОМУЛМУЛҚ. Шариат уламолари норози бўл-масмиканлар?

АБУ САИД. Бошқа бирор амирга буюринг, ҳарами-га олсун. Бу қилмиши учун уни ясоққа тортинг, сўнг бор-будини мусодара қилинг.

НИЗОМУЛМУЛҚ. Бош устига, шоҳ ҳазратлари.
АБУ САИД. Салтанат катта маблағга муҳтож. Дарҳол янги хирож йиғмоққа киришинг. (*Низомулмулк таъзим қилади.*)

Дастлабки кўриниш. Алишер Навоий уйи томон яқинлашади.
Эшик олдида соқчилар йўлини тўсадилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бу не ҳол? Бу дарвозада соқчиларга не ҳожат? (*Низомулмулк чиқиб, Алишер Навоийни ҳовлига олиб киради.*)

НИЗОМУЛМУЛҚ. Мирзо Абу Саид амри билан молу мулкингиз ва уй-жойингиз хазина фойдасига мусодара этилди, Алишербек.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Не сабабдин? Қайси айбим учун?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Бу ёғи менга қоронғу. Уйлашимча, Мирзо Абул Қосим Бобур хизматида бўлгонингиз сабабидиндур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Темурийлар хонадонига хизмат қилиш жиноят эканму?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Мирзо Хусайн Бойқаро билан дўстлигингиз учун ҳам. Ўзингизга маълум — у Мирзо Абу Саидга душманлиғ йўлига кирмиш.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Душманига илтифот кўрсатиб, дўстга айлантириш — Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоннинг васияти эмасму?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Мирзо Абу Саид ҳазратлари ҳеч кимнинг дўстлигига муҳтож эмаслар.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Хўб бахтиёр эркан Мирзо Абу Саид! Уй-жойимдин маҳрум этгач, қаерда истиқомат қилишимни тайинлаган бўлсалар керак?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Ўзингизга боғлиқдур. Лекин бир кун ичида пойтахтдин чиқиб кетмоғингиз буюрулган, Алишербек.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бу яна қандай бедодлик? Бир кун ичида қандай қилиб Ҳиротни ташлаб кета олғаймен?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Алишербек (*овозини пасайтириб*) Султон Абу Саид дарҳол ихрож қилишни буюруб эрдилар. Азбаройи сизга ҳурматимдин бир кунга кечиктирмакни зиммамга олдим.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Илтифот учун ташаккур. Лекин аҳамиятини кўрмайдурмен.

НИЗОМУЛМУЛҚ. Таассуф бўлсин, зарурат.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Хуш бир кун қолмоғимнинг не зарурати бор экан?

НИЗОМУЛМУЛҚ. Ҳали хабар топмагон кўрина-сиз...

АЛИШЕР НАВОИЙ (*хавотир билан*). Очиқроқ сўз-лангиз, амир!

НИЗОМУЛМУЛҚ. Тоғойингиз Қобулийнинг жаноза-син ўтказиб кетмоғингиз лозим.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ҳангу манг*). Тоғайим?! Жа-ноза?!

НИЗОМУЛМУЛҚ. Ўзингизни босинг, Алишербек. У киши Шоҳ ҳазратларининг фармони билан бугун қатл этилган.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ё фалак!

(*Мотамсаро куй. Саҳнага иккита тобут кўтариб киради-лар. Олдинда — Паҳлавон Муҳаммад. Келиб Навоийни қучади.*)

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Алишер, жигарбандим! Тоғойингизга шаҳодат қонин ичирдилар.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Отам ўрнида ота бўлган то-ғойим!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД (*йиғлаб*). Бардам бў-линг, азизим!

АЛИШЕР НАВОИЙ. (*Гандираклайди, Паҳлавон Муҳаммад кифт тутади. Алишер Навоий ҳушёр тортади. Иккинчи тобут олдига боради. Паҳлавон Муҳаммадга.*) Наҳот? Сўйлангиз, Паҳлавон!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Бардам бўлинг, Алишер!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сўйлангиз!! (*Исёнкорона*). Бу чархи кажрафтор менга яна қандай туҳфа ҳозирламиш?!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Не илож! Мир Саид Ко-булий хонадонининг Гули навкарлар қўлида қурбон бўлмиш!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ҳайҳот!!

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Золим Абу Саиднинг ра-зил амирларидин бири Гулини чўри қилиб ҳарамига олмоқ бўлубди. Ул эрса қўлига қилич тутиб йигитлар-дек жанг қилибди. Икки навкардин падарининг ва ўзи-нинг ҳунини олиб улгурмиш. Лекин ўзи ҳам шаҳид бўл-ган. (*Ўзини тиёлмай.*) Уйингизни мусодара қилмоқ учун келганларида мен ғофил сизни излаб кетибмен. Кел-сам... Пок хонадоннинг покиза гули эрди. Оллоҳ ҳузу-рига ҳам номусини сақлаб кетди. Ота-боланинг жойи жаннатда бўлсун!

(*Шайх тиловат қилади. Тобутларни олиб чиқади.*)

Куй. Алишер Навоий қайтади.
Ортидан Паҳлавон Муҳаммад ва иниси.

АЛИШЕР НАВОИЙ. (*Исёнкорлик билан.*)

*Бераҳмдурур оламу золим афлок,
Бемехрдурур анжуму бебок.*

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Сабр, Алишер, сабр.
Иймонли йигитдурсиз, ўзингизни қўлга олинг, жигарим!
АЛИШЕР НАВОИЙ.

*Йўқ даҳрда бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштаю ҳайрон мендек,
Ғам кўйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек.*

ПАҲЛАВОН МУҲАММАД. Алишер! (*У ўзида йўқ.
Эшитмайди.*) Не қилсам экан? Бу золим Абу Саиддин
яна қандай хиёнатларни кутмоқ мумкин? Бу ердин
анча тез кетилса, шунча афзал. Йўл тадорикини кўр-
гунча хавотирдамен. Шу ердин жилмай туринг, Алишер.
(*Инисига тайинлаб, чиқади.*)

АЛИШЕР НАВОИЙ.

*Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштлик одам аро,
Ғар одам эрур бўлса, керакдур ғам аро.
Оламда эса, бўлса керак мотам аро.*

ШАЙХ (*ўрнидан туриб*). Алишер бинни Ғиёсуддин
Баҳодур!

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ўзига келиб*). Ассалому алай-
кум, пири комил.

ШАЙХ. Ваалайкумуссалому ва раҳматуллоҳу ва
баракотух. Бизни суҳбатингизга мушарраф этсангиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*яқинлашиб*). Бул ғарибул-фа-
қирда сувратдин ўзга нарса қолмамишки, сизнинг суҳ-
батингизга ўзни лойиқ кўра билсам.

ШАЙХ (*сунадан тушиб*). Оллоҳга беадад ҳамду
саноларким, мендек бир фақир ҳузурига замонанинг
энг улуғ зотларидин бири лутф этмакда. Ижозат бе-
рингким, этагингиздин ўпай.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*чекиниб*). Астаффуриллоҳ. Мен
бенавони гуноҳга ботирмангиз, ҳазратим!

ШАЙХ. Сиз эрса мени савобдин маҳрум қилмангиз,
Тўрига буюринг.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мен бир кўнгли синган сафол,

вужуди туфроғ, сиздин юқори чиқарға қандоқ журъат этгаймен?

ШАЙХ. Йўқ, Алишер, сиз ҳар қанча юксак мартабага муносибдурсиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Сўзларингизни англашга бу банда ожиздур.

ШАЙХ. Таажжубга ўрин йўқ, азизим. Менинг топганим — қуруқ тоат-ибодат. Сизга эса солиҳ амаллар ила жамият деб аталмиш тўдани поклаш буюрилган. (Навоий ҳайрон.) Сизнинг ҳолоти руҳиятингизни ўз офзингиздин эшитмак истагидамен. Уммед қилурменким, илтимосим ерда қолмагай.

АЛИШЕР НАВОИЙ.

*Шарбат менга хунобу ғизо ғам бўлмиш,
Бистарим туфроғу оҳ ҳамдам бўлмиш.
Ҳолимға халойиқ иши мотам бўлмиш,
Ёрсиз ўларим саъб эди, ул ҳам бўлмиш.*

ШАЙХ. Давом этинг, Алишер. Қалб дардларин сочиб ташлангким, марварид дурдоналари каби камина кўнгил риштасига тизгуси.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Тақдири азал мени ота-онадин эрта жудо этди. Укаларим ҳали ёш. Отамерос мулкимни тортиб олдилар. Тақдир бир вафодор дўст ато этиб эди, уни ҳам йироққа солмиш. Отадай меҳрибон улуғ тоғойимни осдилар, акадай суянчиқ тоғойимни таъқиб этдилар. Севикли маҳбубамни чопдилар. Энди юртимдин қувмоқдалар. Эй, ҳазрат!

*Мунглуғ бошим остидаги тошимниму дей,
Тош устидаги ғариб бошимниму дей,
Ҳасрат суйидин кўзимда ёшимниму дей,
Ўлмакдин саъброқ маошимниму дей?*

ШАЙХ (ҳаяжонланиб). Оллоҳ-Оллоҳ! Сиз санаб ўтган дарду аламлар бу чархи кажрафтор ўйинидин атиги бир заррадур, ўткинчидур. Сиздин эса аслида Оллоҳга шукр вожибдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ё Раб! Бу не ҳикматдур?

ШАЙХ. Тинглангиз. Сизга Йлоҳи зулжалол олийжаноб ва олийнасаб ота-она насиб этмиш. Сиздек хуштаъб, олийҳиммат ва солиҳ фарзанд тарбиялаган мукаррам зотлар эдилаф алар. Барча мўминлар қаторида жойлари жаннатда бўлғай.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Омин!

ШАЙХ. Укаларингиздин асло ташвиш чекмангиз.

Алар Шайх Зайниддин вақфининг қарамоғида бўлғайлар ва муносиб тарбия топғайлар. (*Алишер Навоий таъзим қилади.*) Пешонага бир садоқатли дўст битган дедингиз, бу Оллоҳнинг сизга буюк марҳаматидур. Зеро камина салкам юз йил умр кўриб ҳам бунга мушарраф бўлмадим. Иншооллоҳ, дўстингиз билан дийдорлашув, юрт фаровонлиги ва илму фан ривожига жабҳасида ёнмаён меҳнат қилмоқ насиб этгай. Тоғойингиз... (*Сукут қилади, узоқларга тикилади.*) Тоғойиларингиз... (*Шайх тиловат қилади.*) Ҳар иккисин Оллоҳ раҳмат қилсун!

АЛИШЕР НАВОИЙ. Эвоҳ! Кичик тоғойим ҳамми? ШАЙХ (*бошини қуйи солиб*). Кўз ёшингиз тийинг, ҳазратим. Ҳа, ҳар икки тоғойингиз Ҳақ йўлида курашиб шаҳид бўлмишларки, бу — аларга Оллоҳнинг буюк атоси, икки дунёнинг олий саодатидур. Сиз бундан ифтихор қилмоғингиз лозимдир. (*Алишер Навоий кўз ёшларини артади.*) Бардам бўлинг, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ. На дунёга келишимдин, на яшашдин маъно кўрмайдурмен, ҳазратим!

ШАЙХ. Сиз шоирсиз! Дунёга келишингиздин мақсад: *Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Қазба вайрон бўлса, обод айлағай.*

АЛИШЕР НАВОИЙ.

Не балодурким, фалак ҳар кимга чекса тиғи кин, Ёнғилиб аввал менинг жонимга бедод айлағай.

ШАЙХ.

Одам авлодида камдур одамийлик шеваси, Одам эрмас улки, майли одамизод айлағай.

Тортиб олинган молу мулкингиз эслашга ҳам арзимас, одамлардин меҳру оқибат умиди ҳақида сўзламоқ эса тамом ножоиздур — сизнинг бир байт шеърингизчалик ҳам қадри йўқдур. Ва ниҳоят, бугун сизни Ҳиротдин ихрож қилаётган бўлсалар, юртнинг бағри кенг, Оллоҳнинг карами эса ундан-да улуғким, эртан у сизни бу мамлакатга ҳоким этмоғи мумкин.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*фиғон аралаш*). Лекин мен ёримдин айрилдим, уни совуқ лаҳадга қўйиб келдим. Истаюрменким, Азроил жонимни олса-ю, мени ҳам анинг пойига кўмсалар!

ШАЙХ (*бошини сарак-сарак қилиб*). Йўқ, Алишер. Ҳали сиз умр синовларидин ўтиб бўлмадингиз.

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ҳангу манг. Эвалиб*). Бу кул-
фатлар ҳали озму?

ШАЙХ. Шундоқ, азизим! Мушоҳада қилингиз:

Ҳали тухмат балосига йўлиқдингизми?

Иғво билан отингизни қора қилдиларми?

Гийбат қилиб дўстингиз билан орангизга нифоқ сол-
диларми?

Дўстман деб чаёндек чақдиларми?

Сиз неча бор яхшилик қилган кас бунинг эвазига
юз марта кўпроқ ёмонлиқ қайтардими?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Булар ҳам пешонамга ёзилган-
му?

ШАЙХ. Ҳар бир бандаси каби бошингизга тушмаги
истисно эмас.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ё Халлоқ! Мени яратишдин
муродинг надур?

ШАЙХ. Бу тўғри саволдур, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Жавоб топмоқ истаймен, пири
комил!

ШАЙХ. Жавоби — ҳаёт деб аталгучи биёбонни ўтиш-
да давом этмакдир.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Қўлимдин келмас, аёғим торт-
мас. Рўзгорим қаро бўлган, қоронғуликда йўлимни йў-
қотдим. Йилт этган ёруғлиқ кўрмайдурмен. Ҳатто бора-
дурган манзилим ҳам йўқ.

ШАЙХ. Бор, Алишер.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Кўрсатинг, пири комил!

ШАЙХ. Туриб юзингизни қиблага бурингиз. Нени
кўрмакдасиз?

АЛИШЕР НАВОИЙ (*ҳаяжонда*). Кўзларим Каъба-
туллоҳни илғаётгандек.

ШАЙХ. Унинг йўлида-чи?

АЛИШЕР НАВОИЙ. Мақбара... йўқ, мозор... йўқ,
кичик қабр, у ҳам кўздин ғойиб бўлди.

ШАЙХ. У мўғул сипоҳи қўлида шаҳид бўлган Фа-
ридуддин Аттор раҳматуллоҳи алайҳнинг қабридур. Ол-
лоҳ инояти билан шайх Аттор руҳи сизга мададкор бўл-
гай.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Алҳамдулиллаҳ (*Шайх Навоий-
нинг пешонасидан ўпар.*) Кечиринг, пири комил, осий-
лик қилибмен.

(*Қўлларини қиблага чўзиб*)

*Ё рабки, иноятингни ёр айла менга,
Йўқлуқда ҳидоятингни бор айла менга,*

*Ҳам қаҳфи кифоятингни дор айла менга,
Ҳам дурри иноятинг нисор айла менга.*

ШАИХ. Ё Оллоҳ, мўъжизангдан! Алишер! Сиз Навойидурсиз. Сизга берилган илҳом Тенгри назарининг аломатидур. Унутмангизки, у севикли бандаларини ғаму аламлар имтиҳонига дучор этгай. Ҳаёт аслинда бир синов чангалзориким, орасиндин тўғри йўл излаш — тақдиру топа билиш — буюк неъматдур.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Бу йўлни қандай ахтаргум, қандай топгум, ҳазратим?

ШАИХ. Яратганнинг ўзи кўрсатгай. Ҳозирча эса мана буни сипқоринг.

*(Косага ичимлик қуюди. Косадан нур товлана бошлайди.
Алишер Навоий бир оз ичади.)*

АЛИШЕР НАВОИЙ.

*Ашрақат мин акси шамсил-каъси анворул-худо,
(Саҳна ортидан: Қуёшнинг косадаги аксидан ҳидоят
нури порлайди.)*

«Ёр аксин майда кўр» деб жомдин чиқди садо.

*Ғайр нақшидин кўнгул жомида бўлса занги ғам,
Йўқтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.*

*Эй, хуш ул майким, анга зарф улса бир синған сафол.
Жом ўлур — гетийнамо, жамшид — ани ичкан гадо.*

*Жому май гар буйладур, ул жом учун қилмоқ бўлур,
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май учун минг жон фидо.*

*Ваҳдате бўлғай муяссар май била жом ичраким,
Жому май лафзин деган бир исм ила қилғай адо.*

(Залга қараб)

*Сен гумон қилғандин ўзга жому май мавжуд эрур,
Билмайин нафй этма бу майхона аҳлин, зоҳидо.*

*Ташналаб ўлма, Навоий, чун азал соқийсидин
«Ишрабу ё айюҳал-атишон» келур ҳар дам нидо.*

(Саҳна ортидан: «Ичинглар, эй ташналар!» Алишер Навоий косани сипқоради. Қибла томон ёришади.

АЛИШЕР НАВОИЙ. Субҳоноллоҳ, ёруглик!

ШАИХ. Бу нур Ишқ чироғининг нуридур. Ишқ эса ҳақиқий ва боқийдур. Унинг чироғи сизнинг йўлингизни

ёритгусидур. Аллоҳ номи бирлан сизга Низомиддин ун-
вонини берурмен. «Ватан ичра сафар» ойинига амал
қилингиз: Амударёдин кечиб Ҳаким Термизий мазорин-
да фалсафани тафаккур қилингиз. Йўлда давом этиб,
Абдуҳолиқ Ғиждувоний мадрасасинда тасаввуф ада-
биётини мутолаа этингиз. Сўнг Баҳоуддин Нақшбанд тур-
баси қошинда аларнинг тариқати дарёсига шўнгингиз.
Имом Бухорий хоки пойинда ҳадис билан машғул бў-
лингиз. Соҳибқирон пойтахти остонасинда Имом Моту-
ридий меросини мутолаа этингиз. Ниҳоят, Мирзо Улуғ-
бек мадрасасига қўниб, Абу Лайс Самарқандий ҳомий-
лигида Қуръони мажидни тафсир қилингиз. Сизга «Ан-
жуманда хилват» лозимдур. Қалбингизда Ишқ фардин
сақлангиз. Лекин таркидунё этмангиз. Имкон қадар
турли тоифа жамоа билан бирга бўлиб, суҳбат қури-
нгиз. Тилингиз ҳалойиққа эзгулик тарбиясин бермак, фик-
рингиз Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламга ин-
тилмоқ, қалбингиз эса Яратганни ёд этмак била банд
бўлсун. Сиздек шоиру мутафаккир яна қайтиб дунёга
келгайму ё келмасму? Ижодингизга Оллоҳ барака бер-
гай ва фақру фанога етиб Фоний бўлгайсиз. Ул марта-
бага етганда тиловати Қуръон билан бу ҳақир руҳини
ҳам шод этмоқни илтижо қилурмен. Тенгри Сизга ёр
бўлсин, Низомиддин Алишер Навоий!

(Шайх ғойиб бўлади. Қибла томондан чиққан ёрду саҳнанинг
акс томонида Улуғбек мадрасасининг тасвирини ёритади. Алишер
Навоий юриб кетади.)

Парда тушади. Пардада Ўзбекистон Миллий боғидаги Алишер
Навоийнинг юриб бораётган сурати.

МУНДАРИЖА

Навой Самарқандда (<i>Шарофиддин Шарипов</i>)	3
Фуқаронинг тахтсиз подшоҳи (<i>Чори Аваз</i>)	63
Искандар (<i>Шуҳрат Ризаёв</i>)	103
Абдулла Авзамов (<i>Дугоҳи Ҳусайний</i>)	131

Адабий-бадиий нашр

ШАРОФИДДИН ШАРИПОВ, ЧОРИ АВАЗ,
ШУҲРАТ РИЗАЕВ, АБДУЛЛА АЪЗАМОВ

СУЗ МУЛКИНИНГ СУЛТОНИ

Тошкент «Маънавият» 2001

Муҳаррир *Б. Муродалиев*
Рассом *Х. Зиёхонов*
Техн. муҳаррир *Т. Золотилова*
Мусахҳиҳ *С. Абдусаматова*

Теришга берилди 10.07.01. Босишга рухсат этилди 16.08.01. Бичими 84×108^{1/32}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б. т. 7,98. Шартли кр-отт. 8,4. Нашр т. 8,21. 5000 нусха. Буюртма № 101. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 43—01.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй. 2001.

С 95

Суз мулкининг султони / Ш. Шарипов,
Ч. Аваз, Ш. Ризаев, А. Аъзамов. — Т.: Маъна-
вият, 2001. — 152 б.

1. Шарипов Ш. ва бошқ.

83.3 (5У)

Manavijai